

33.6 (24632.1)
T640



TÖRÖL TER

368

1992





ТӨРӨЛ ЈЕР

6 класс

Туулх Алтайдын ресисполкомынын
албаты ўредўзининг башкартузы
јөптөгөн

ТУУЛУ АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ
«УЧ-СУМЕР» БИЧИК ЧЫГАРУЗЫ 1992

83.3(2=632.1)-3я72

83.3(2=ААТ)я721"

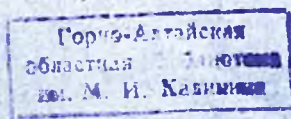
83 3 АЛТ

~~0-6162~~ ~~Р-609~~ Т610

Бичикти Мария Викторовна Опонгошева
тургускан

1284

✓
2



4306020000—007

М 138 (03) 92

— 92

© Горно-Алтайское республиканское книжное
издательство «Юч-Сюмер»

5-ТГ-6К



Албатынын оос чүмделгези

АЛКЫШ.

Төрөл јерин алкаганы.

Ала-Бабырган тайгабыс!
Ада-өбөкө такыган,
Азыйдан бери байлаган,
Атту-чапту јайыгыс!
Јайык туубыс, јер суубыс,
Јасла сени алкап јадыс,
Јаан чачылга эдип јадыс.
Бөркибисти чупчып алып,
Бөкөс эдип мўргип турус.
Курыбысты чечип салып,
Кубат-салым сурап турус.
Чөөк!

Сындап баскан Алтайыбыс,
Сузуп ичкен талайыбыс!
Койнына јон јуртаган,
Колтыгына ан турган,
Эдегине мал турган,
Эжигине бис јаткан,
Быйаныгды биске бер!
Ак малыс арбын болзын!
Ач ўрен амыр болзын!
Ак ајаска чачыш болзын!

Сол колымды кодурзем,
Солонгыга једип турзын!

* * *

Ак јарыктын ўстинде,
Айдын-кўннинг алдында
Кырмакташпай јакшы јадыгар!
Иргееден ийт ичсин,
Улаадан уй ичсин,
Айылчы тўшсе, кўндўлеп,
Аштаганды азырап,
Арыганды амырадып,
Эненгле јоптў бол!
Эжингле эптў бол! .

Чөрчөктөр

КАЙЛАП АЙДАР ЧӨРЧӨК.

КОЗУЙКЕ.

Эне Алтайдын эмчегиндий
Эки тайга туруп жадат.
Эки каан журтап жадат.
Эки тайганын ортозында
Эки кааннын малы, жоны
Эптү, жакшы эр-жагына
Жадап жадар эмди болды.
Кара тайганын төзинде
Караты-каан журтаптыр.
Ак тайганын эдегинде
Ак-каан жадыптыр.
Буурайганча жаткылаптыр.
Бурулажып жамандашпайтыр.
Карыганча журтагылаптыр,
Кара санаалу жуулашпайтыр.
Амадузын бириктирип,
Агдап-куштап кожо жүрөт.
Аракы-чегенин ичижип,
Айрылышпас наҗы болот.
Бир тушта ол Алтайда
Тандакталып тан адарда,
Күрееленип күн чыгарда,
Эки наҗы — эки каан
Агдап кожо атангылаган.
Эки тайганын аркаларын
Эки күннен көргүлөп,
Эш неме таппадылар,
Кара-күрөң мыйгактын
Тас колтыгы иле көрүнөт.
Ай карагай саадагын эмди
Ак-каан чупча сокты,
Анга-кушка жаспай тийер
Алтын кастак оҗын салды.
Жарым кулаш кындагын
Жаак бойго жаба тутты.
Адардын ла кажы жанында
Аң тижизи кара мыйгак

Кижичилеп эрмектенди:
«Агдап неме таппай салып,
Ачуунда мени адып,
Курсагыңды тойдырарга ба?
Курантыңды жеткилдеерге бе?
Эмчек сүдим саамчып жүрүп,
Эрке чаапты карынданып,
Ээн Алтайыңа аң кожорго
Мен эмди жеткен эдим.
Эрке-Тана абакайың
Мен чилеп ок айы-күни
Једип келген жүрүп јат,
Эмчек сүди саамчып калган,
Эрке уулын сакуп јат!»
Оны угуп, Ак-каан
Алан кайкап турала,
Агнан-куштан јаспас огын
Ажыра шыкап ычкынды,
Айлын көстөп јанып ијди.
Јол ортозын өдүп келзе,
Јоң јакага јууктап келзе,
Караты-каан нөкөри
Мында база куру жүрди.
Эки најы тушташкылайт.
Кару сөзин угужат,
Кайкал сөзин айдыжат.
Караты-каанның јорыгы
База калас, темей болды.
Кайкал деген куучыны
Јаңыс аайлу эмди болды.
Ого мыйгак база туштаптыр,
Онойдо ок айткан эмир.
Айтканының јаңыс башказы:
Караты-каанның абакайы
Карындаган балазы
Кереги јок бала болды.
Эки каан, кайкажып,
Эрмек-сүмезин угушкылап,
Эки бойы јөп эттилер:
«Алтайдың аңы көспөктөп»
Айтканы чын болгожын,

* Көспөктөп — ажындыра билип.

Эки баланы эр-жанына
Эш эдип журтаттырар.
Жамандажып айдышпас
Жанына нак куда болор.
Жаак бойго тажышпас
Жакшы наҗы улус болор» — деп,
Акту сөслө чертеништилер.
Коштоныжып јелип ийдилер.
Анча-мынча болбогондо,
Ат үдези јеткелекте,
Ак-каанның журтына
Карузышкан каандар
Једип келген турдылар.
Ат чакыга једип, экү
Јараш кептү түштилер.
Ак өргөөгө киргелекте,
Айыл ичинде үн уктылар.
Баатыр уул чыгып калтыр,
Багыру үни јарып калтыр.
Оны угуп, эки наҗы
Омок эмди көрүшкилейт.
Оңы јокко сүүнгилейт.
Каалгалу кара эжикти
Кайра салып, ачкылайт,
Тектиргелү темир бозогоны
Тен баскылап алтагылайт.
Ак өргөөнің ичинде
Айыл бойдың эпшиде*
Эрке-Тана абакайдың
Сол карында эр бала
Эмчек сүдин эмген јадат,
Эки наҗы — эки каан
Эмди болзо экилези
Күмүш болуп јарыдылар,
Күлүмзиреп каткырдылар.
Эки бойын көрүшкилейт,
Эк-јаак окшошкылайт.
Эрке-Тана абакай
Эмчек баланы уйуктадала,
Алтын столын јылдырат,
Алама-шикир аш салат,
Эки каанды күндүлейт.

* Э п ш и — айыл ичинде үй улустың јарымызы.

Јаш баланы ойгоспоско
Јарым үнле эрмектежет.
Јаан табыш эткилебей,
Јангыс тажуур аш ичкилейт.
Узак олут этпеди­лер,
Караты-каанның айлына
Барар де­жип јөптөш­тилер.
Тутканча да болгон јок,
Туруп айылдан чыктылар.
Аттарына омок минип,
Атандылар најылар.
Караты-каанның журтына
Ары болуп јелдилер.
Эзин соккон кеберлү
Эки-баатыр барып јадат.
Одорлу јерге ат откорбой,
Јажан­ду јерге јаткылабай
Једип келген турдылар.
Караты-каанның журтына
Јууктап келген јүр­дилер.
Анча-мынча болголокто,
Ат чакыга јеткилейт.
Эки најы эмди болзо,
Ээр каштан тайангылап,
Мендей-шин­дей түшкүлейт.
Эки атты буулагалакта,
Эжик ачып киргелекте,
Эмчек бала эмди база
Ыйлаганы јарт угулды.
Кайа болгон кара өргөөзинин
Каалгалу кара эжигин
Кайра салып ачтылар.
Артулаган алтын бозогоны
Тен алтагылап кирдилер.
Айыл төри эпши јанында
Кол кабайда јайканып,
Кан качары кызарып,
Балтыр кежик бала јадат.
Алтын-Сырга најыларга
Кереги јок деп айдып турат.
Эки-најы — эки каан
Анның чокым көспөктөгөн
Сөзин эмди эс алынып,
Алан-телең кайкажып,

Эмди болзо эки бойы
Эркетендү сүүнижет,
Эптү-жөптү эрмектежет.
«Ас ла салза, алты күннен
Албаты-жонды жуур,
Эки балага ат ададар,
Эптү-жөптү куда эдер.
Тууга тендей эт турар.
Талайга тендеп аш эдер.
Эки баланы алыштырып,
Олор ортодо той эдер» — деп,
Эптү-жөптү эрмектештилер.
Узун куучын айдышпай,
Узак олут этпедилер.
Эзендежип, жакшылажып,
Эки башка айрылдылар.
Ак-каан эмди болзо
Эрке-Тана абакайына
Једип келген, онон ого
Эрмек-жөптин бүткенин
Мендей-шиндей айдала,
Албаты-жонына јар эдет:
«Бала јокто бала бүтти,
Баатыр кептү уул чыкты.
Онын адын адаар деп,
Албатымды јууп турум.
Тергү-тегү бүткенде,
Эки најы — эки каан
Экилези эли-јонын
Бирге јангыс јууды.
Балтыр кежик балдарды
Јангыс эдерге экелди.
Алты конок өткөндө,
Албаты-јон кара јыштый,
Ат тыныжы куу тумандый,
Јуулып келген мында болды.
Эки эне эки баланы
Кучактанып, иле јерге
Јергележип отурдылар.
Эки најы — эки каан
Эли-јонын аралагылап,
Экү коштой јортуп јүрет,
Эрмек-сөзин айткылайт:

«Эки балага јакшызынан
Эптү јараш ат адагадый
Эли-јоныбыстан кем чыгар?
Јараш атты айдып берзе,
Јазымы јок сый алар.
Шоодып јаман адагандар
Јаагын јара тажыдар».
Анча-мынча болгондо,
Јажы јўске једе берген,
Јаагына чырыш тўже берген,
Карыыр јажы једип калган.
Катан-сөөги божоп калган.
Аксагал апшыйак чыгып келди,
Агаш тайагы чыкырт этти,
Анча-мынча туруп јада,
Акту сөзин айда салды:
«Баатыр кежик эр бала
Ак-каанның уулы эди,
Эрке-Тана энези эди.
Јарындуга туттырбас,
Јаактуга айттырбас,
Кўчи омок баатыр болзын,
Тили эптү чечен болзын.
Оның элде јўрер ады
Көзўйке деп јарлалзын».
Апшыйактын айткан сөзи
Албаты-јонго јарады.
Эки најы—эки каан
База да оны јараттылар,
Баалу сыйды апшыйакка
Берзин дежип јакардылар.
База анча-мынча болбогондо,
Јуулган јонның ортозынан
Эк-јаагы капылдаган,
Эди-каны кадып калган,
Отурганда, туруп болбос,
Туруп келзе, базып болбос,
Эки кејеге шымайган,
Эки чыткыды кажайган
Эмеген чыга базып келди,
Эптеп сөзин айда салды:
«Эки каанның сурагына
Каруу берерге не коркыыр?

Эптү жараш ат берерге
Калыктаг неге кемзинер?
Балтыр кежик кыс бала —
Караты-кааннын балазы,
Алтын-Сырга энези.
Албатыда жүрер ады
Байан деп атту болзын».
Бу да атты албаты-јон
Буурзап јакшы јаратты.
Эки најы — эки каан
Карганакты сыйлатты.
Эмди болзо, эки каан
Эки абакајга једип келди.
Эки баланы бир кабайга
Эптеп јазап уйуктатты.
Јыргал-ойын болуп тура
Анча-мынча болгондо,
Атту улус јарыш этти.
Албаты-јон јуулган јерде
Эки каан кожо турды.
Ойын-јыргал көндүккенде,
Оңы јок јаан јеткер болды.
Ак-кааннын ак-борозы
Атыйлана туйлайла,
Ак-каанды таштап ийди,
Ак-кааннын төбөзи
Ташка тийип ойылды.
Ого-бого јеткелекте,
Акту бойы өлө берди.
Јыргап турган калык-јон
Јылым кайадый тура берди,
Ак-кааннын өлгөнине
Ачу тынып ўшкүрди.
Кунукчыл сагышка алдырып,
Ак-каанды јуудылар.
Той-јыргалды токтодып,
Айлы-јуртына јандылар.
Эрке-Тана көөркий
Эмди өскүс јада калды.
Эмчек уулы Көзүйкеле
Ый-сыгытта отурып калды.
Караты-каан эмди болзо,
Карызыла терин арчып,

Камчызыла јонына јанып,
Кату сѳзин айдып турат:
«Кару баламды берер болуп,
Кату сѳзибис алышканыс,
Калын-каа јиишкенин,
Эмди кѳрѳп турганда,
Эрке-Тана абакај болзо,
Кѳзѳйке деп уулыла кожо
Орѳ чыкпас болуп калып,
Оскѳс-јабыс артып калды.
Јуртта калган тул кадыт
Ондоп баштап Кѳзѳйкени
Эр јетирип болбос болды.
Кѳзѳйке деп ѳскѳс уул
Кѳрѳп болбос баштак болуп,
Ан кеберлѳ ѳзѳр туру.
Кара јаныс кызымды,
Кару јараш Байанды,
Ан кеберлѳ Кѳзѳйкеле
Јуртадып арттырып болбозым.
Бу быјарлу јурттан эмди
Ырап кедип барадым.
Анча-мынча ѳй ѳткѳндѳ,
Ак-кааннын уулы эмди
Элчип-телчип база берди.
Эмчек сѳдин таштап ијди.
База эмеш ѳй ѳдѳрдѳ,
Балтыр кежик Кѳзѳйке
Бала ойынга кире берди.
Онон эмеш ѳй ѳдѳрдѳ,
Онду анчы боло берди.
Чагал агашты јара тартып,
Чана эдип кийип алат.
Јоон агашты бѳктей тудуп,
Јаа эдип, андап јѳрет.
Арка, меести керип јѳрет,
Аннан, куштан адып турат.
Ак талајга кармак салып,
Амтанду балык тудуп алат.
Эрке-Тана энезин эмди
Кѳзѳйке бойы азырап јѳрет.
Јаш та болзо, јаан кептѳ
Аш-курсагын таап алат.
Јанып келзе, јаш балдарла

Кажык ойноп ол жүрөт.
База бирде Көзүйке бала
Жаш балдарла кажык ойноп,
Кажыктарын ойноп алат,
Олорды ачындырып турат.
Ол балдардын бирүзи
Ого удура айда салды:
«Баатыр күчтү уул болзон,
Байан катын алып албай,
Балдардын кажыгын блаап,
Бисле неге берижедин?».
Онын соңында балдар ого
Шоотконду каткырыжат,
Көзүйке оны кайкап угуп,
Көдүрө кажыгын ойто берет.
Уүре-јеле балдарыла
Өөн-бөкөн чыгарбады.
Онон бойы бура согуп,
Айлы јаар жүгүрди.
Ак өргөөнин алтын эжик
Ача тартып, кирип келзе,
Эрке-Тана энези дезе
Аскан казанын чыгарып алган,
Аарчызын кырып отурат.
Оны көргөн Көзүйке бала
Энезинен аарчы сурайт.
Эрке-Тана энези эмди
Изү аарчыны аякка салып,
Эрке уулына берип турат.
Көзүйке аякты аларынан
Бозокойдон мойноп ийет.
«Изү аарчыны колло бербей,
Ур аякка не бередигер?
Аякка салган аарчынын
Амтаны да чыга берер».
Уулынын сөзине улуркап,
Энези аяктаг аарчыны
Ууштап алып, уулына
Эркеледип берип турат.
Көзүйке эмди түрген-түкей
Энезинин эки колын
Изү аарчыга жаба тудат.
«Байан деген не кыс болгон?» —

Энезинен сурап турат.
Эрке-Тана абакайдын
Эки колы быжа берет.
Көзүйкенин сурагына
Каруу берер сөзін айдат.
Бала бойы Көзүйке
Энезинин колын божотты,
«Байан деген не кыс болгон? —
Лаптап жазап сурап турды.
Андый кижі бар болзо,
Айтпай, неге жажырадыгар?
Онын барган јерин меге
Неге айтпай турыгар?»
Эрик јокто Эрке-Тана
Эрке уулдын сурагына
Каруу берип айдып турат:
«Кемирчек сөөгин каткалакта,
Келер жажын јеткелекте,
Алар кижин бар болгонын
Айтпай сеге мен јүргеним.
Адан сенин тирү тушта
Агдап-куштап кожо јүрер,
Айрылышпас најылу болгон.
Онын ады Караты-каан,
Ол бисле айылдаш болгон.
Энеден сен чыгар тушта
Эт-карынды бирге јарып,
Эмчек сүдин јангыс эмип,
Киндигин болзо, бирге кескен,
Кирин болзо, бирге јунган
Байан деп атту бала чыккан.
Ол балала слер экүни
Эленчикке бириктирер деп
Караты-каан ла Ак-каан
Куда-кубайды эдип салган,
Карын-карта јиижип салган.
Ол јыргалду той тужында
Јеткер болуп, сенин адан
Аттан ажып, мойны сынала,
Ойто јанбас өлүп калган.
Караты-каан сенин кайынын
Оскүс-јабыс бис экүни
Базынганду јаман айдып,

Балазын алып, кача берди.
Кажы јерди көстөгөнн,
Калак, балам, билбес турум».
Оны уккан Көзүйке эмди
Отуарга энчикпеди.
Отурып болбой, энезинен
Онон ары сурап турды:
«Албатыда атту болзом,
Арказына минер адым кайда?
Кижин ортодо журтту болзом,
Кийип жүрер тоным кайда?»
Эрке-Тана энези эмди
Эрик јокто айдып турды:
«Сенин минер адынды,
Сенин кийер кийиминди
Айдып берер күчим јок,
Алкап берер сөзим јок.
Албаты-јоннын јаказында,
Ак-малдын куйузында
Карыыр-јажы једе берген,
Кажык-сөөги божой берген,
Куу чылап, баш кажайган,
Курут чылап, тиш саргарган,
Сенин адын адап берген
Седен күчтү кижин бар,
Арка-јоннын арказы
Аксагал өбөгөн бар эди.
Онон барып сурап уксан,
Онду сөзин айдар болор».
Эрлү бүткен Көзүйке
Энезиле эзендешти.
«Эрикпестү болзын» — дейле,
Чыгып алып жүрүп ийди.
Арка-јонды аралап,
Акту бойы Көзүйке эмди
Карамтыгып, уйку јоктон,
Кара јойу базып ийди.
Айлык јерди бир күндүкке
Арыбастан өдүп турды.
Јылдык јерди бир айлыкка
Јылгыр базып өдүп жүрди.
Анча-мынча барып јадала,
Аксагалдын јуртына

Једип келген мында турды.
Аланчыкту агаш айылга
Аланзу јок кирип келди.
Эжик табыжын угуп алып,
Эригип јаткан Аксагал
От аяктан туруп чыгып,
Кирген уулла јакшылашты.
Табыш-талын сураштылар.
Танышкылап, эрмектештилер.
Көзи јетпес Аксагал
Көзүйкени танып ийди.
Көрөр, угар јеткелекте,
Көнү сөзин айдып турды:
«Көзи отту, көкси ойлу
Көзүйке деп бала болзон,
Не суракту келген эдинг.
Не јорыкка јүрген эдинг?»
Улу сөстө уят јок,
Ууры этсе, быян јок».
Оны угуп, Көзүйке эмди
Удура сөзин айдып турат:
«Энеден чыккан јаш балага
Эрке атты адаганыгар.
Оскүс-јабыс каларымда,
Эрке таадам болгоныгар» — деп,
Керегин онон сурап турат.
Аамайтый берген Аксагал
Акту сөзин айдып турат.
«Энеден сен чыгар күнде
Ээрлү адын јангыс чыккан.
Эди-каны тыгып, сениле
Кожо өзүп јүрүп јаткан.
Калык ортого минип јүрер,
Кандый* коныр ат болор.
Канча түмен катанчылар
Канјаада јүрген болор.
Аргымак аттын турлузы
Ак тайганын кырында.
Сени сакып турганы
Сегис жылдан ажа берди.
Оны тудуп алар болзон,

* К а н д ы й — кан ошкош кызыл.

1284

Онду нөкөр ол болор». —
Оны уккан Көзүйке эмди
Отура ичи сүүнди.
Аксагалды кучактанып,
Акту күүниле окшоп ийди.
Аксагалла јакшылажып,
Айылдан чыгып базып ийди.
Эрке-Тана энезине
Једерге мендеп басты.
Ажуларда амырабай,
Ажып јүрет Көзүйке.
Кечүлерди кемирулбей,
Кечип турды Көзүйке.
Аштаганын билбей јүрет,
Арыганын сеспей турат.
Анча-мынча базып јүрди,
Айлы-јуртына једип келди.
Эрке-Тана энезине
Эрмек-сөзин айдып берет.
Эрјине адын тударына
Эрлү бойы тергенет.
Алтан кулаш ак армакчы
Ач белине орой согот.
Түп эдегин эмди болзо,
Түре тудуп кыстанат.
Алын эдегин эмди болзо,
Айра тартып, кыстанат.
Айлы-јуртынан чыга базып,
Ак тайганын эмди кырын
Көстөп алып јүрүп ийет.
Анча-мынча болгон соңында,
Ак тайганын кырына
Көс јумала, көргөлөктө,
Чыгып барган мында јүрет.
Кышка, јайга бүри түшпес,
Коңыр куштар үн серибес
Темир теректин төзинде
Алтын чылбыр сүүртеген,
Көө куйак бөктөргөлөгөн
Кандый коңыр ат ондо
Шабыланып туруп јадат.
Оны көргөн эр Көзүйке
Ак армакчы чалмай тутты.
Ак-айастан чийе јанып,

Ат мойнына таштап ийди.
Кандый конгыр каткырып,
Кижиги тилиле айдып турат:
«Ат тударга амадаган
Алып бойың кем эдинг?
Азырап салган адан кем?
Эмискен сениң энең кем?»
Оны уккан Көзүйке
Ойто армакчызын түрө тудат.
Аттың берген сурагына
Каруу сөзүн айда салат:
«Азыраган мениң адам
Ак-боро атту Ак-каан.
Эмискен мениң энем
Эрке-Тана эмеген болор.
Лорык жүрөп адым жокто,
Лардыма кийер тоным жокто,
Ат көрүңип келерде,
Тудуп аларга санандым».
Оны уккан кандый конгыр
Окыранып киштеп ийет,
Ого удурат жедип келет.
«Ак армакчыла чалмадап,
Арка мойным ойкөтпө.
Кызыл эттең болгожын,
Кожо жарылып чыкканык.
Киндик тамыр болгожын,
Лангыс күнде үскеник.
Түште болзо, койлоогон,
Түнде болзо, нөкөрин
Мен болорым, Көзүйке.
Кызыл колло тудуп ал» — деп,
Кандый конгыр айдала,
Кыл армакчыны туура таштап,
Көзүйкеге бажын сунат.
Оскүс-жабыс Көзүйке
Көстинг жажы мөлтирөп,
Көгүс бойы сүүңип,
Алтын чылбырдан ала койот,
Ат бажынан тудуп окшойт.
Лал куйругун жайа тудат,
Лараш түгин сыймап турат.
Эр бүдүштү Көзүйке
Эрженезин жедингенче

Айлы-јуртын көстөп алып,
Эмди бойы жанып ийет.
Эрлү бұткен Көзүйке
Эмди айлына жанып келзе,
Алтан јети алыптар
Алты чанак коштоп алган
Көб куйак экелиптир.
Ат чакыга јеткелекте,
Сөс блаажып айдыштылар:
«Эттен јарылып чыгарында,
Эр киндигин кезилерде,
Кожо бұткен куйагын,
Көрнөб болот јепселин
Ак тайганын колтыгында
Алып күчин јеткенче
Јаткан эди» — дештилер.
Эрке-Тана энези эмди
Эк-јаагын сыймай алып,
Эрке уулын мактап айдат:
«Эрке уулым, Көзүйкем, сен
Эрте тушта адан сенин
Агдап-куштап јанганда,
Ан јакшызын сен кирези
Талдап адып экелетен эди.
Өчкөн одыбыс камынган туру,
Өлгөн бойыбыс тынданган туру».
Эрке уулын, Көзүйкени,
Эрке-Тана сактап турат.
Тапкан андарынын алузын
Айлына экелерге эмди
Алып-күлүктерге бербей туруп,
Бойы алып кире берет.
Эрке-Тана эмди болзо,
Эриндери тартылыжып,
Эки көстөн јаш төгүлип,
Эрке уулына айдып турат:
«Караты-каан кайнын сенин
Кара санаалу кижи эди.
Кара бажынды базар туру,
Кайран бойын өлөр турун.
Оны барып некегенче,
Амыранып айылга јат.
Албаты-јондо алар бала

Јаңыс Байан болгон эмес.
Јыш ортодон аң чыгар,
Јон ортодон бала чыгар.
Калак-кокый, барба, балам,
Бозокой сени божотпозым».
Оноң ары Көзүйке
Куба чөлдинг түбине
Куштанг түрген чурай берди,
Октоң мерген уча берди.
Кускун учпас куба чөлди
Куйун кептү өдүп турат.
Сангыскан учпас сары чөлди
Салкын кептү өдүп турат.
База кезек барып јада,
Кандый конгыр эрјене ат
Оң кулагын олой салып,
Тенгери түбин шингdedи.
Сол кулагын солой салып,
Јердинг кадын шингdedи.
Тепкен јерге терек бадар
Терен оро бүде берет,
Баскан јерге баатыр бадар
Балкаш оро бүде берет.
Айланайын Көзүйке бойы
Ат бажынанг ажыра чурап,
Кандый конгыр эрјенеден
Капшуунду сурап турат:
«Түште болзо, нөкөрим,
Түнде болзо, койлоом,
Нени билдинг, нени сестинг?
Өлөристи сестинг бе?
Өзөристи билдинг бе?»
Кандый конгыр каруузына
Айдып турат аргыжына:
«Өлөристи сеспедим,
Өзөристи билбедим.
Караты-каанның јуртында
Кара туман кайнап калтыр.
Түмен тоолу албатызы
Той-јыргалга јуулыптыр.
Бүдүштү бойыбыс барарга
Бис экүге келишпес.
Оноң улам мениң јөбим:

Тал канзалу тастаракай
Сен болорың, Көзүйим,
Таакылу тас жабага
Мен болойын, Көзүйим».
Оноң экү ангандылар,
Бүдүүлерин кубулттылар.
Оноң ары тастаракай
Таакылу жабага минеле,
Чирик ээри кыјырап,
Чырбагал камчызы шыйтылдап,
Кокпондодо желе берет.
Караты-каанның журтында
Алып жүзи кызыл өрттий,
Ат тыныжы куу тумандый.
Јуулып калган мында турат,
Јыргал-коот кайнап турат.
Албатыдан тастаракайды
Ајыктаар кижиге јок.
Онойткондо тастаракай
Албаты-јонның кыйууна
Јабага адынан түжүп алат,
Чирик төңөшкө буулап салат.
Јыртык тонын кымынып,
Табыланып отура берет.
Тал канзага танкы азып,
Табылана тартып турат.
Ол турган тастаракайды
Кылчас эдип көргүлебейт,
Кыңыс эдип унчугышпайт.
Онойтконда тастаракай
Какшак шоорын алала,
Эргекпиле ойной берет,
Эрдибиле кожондоп турат.
Оның јараш кожонгына
Оңдо турган албаты-јон
Каймыгыжа бербей кайтты.
Кандый да солун тас келгенин
Караты-каанга айттылар.
Оны угуп Караты-каан
Отурган јерден туруп чыкты.
Солун тасты өргөозине
Элчи ийип алдыртты.

Айланайын солун тасты
Анан-мынан капкылап,
Караты-каанның өргөөзине
Калбыр-шалбыр экелдилер,
От айагына отургыстылар.
Тал кангазын тиштенип,
Тас алаатылу отурат.
Тангаркаган Караты-каан
Бай ширееден түжүп сурайт:
«Кажы алтайдан келген,
Кажы алтайды көстөгөн,
Таакылу жабага минген
Тастаракай болотон?
Тойлу-койлу жерге келип,
Кандый табыскак айдазын?
Албатымды каймыттың!»
Онын каруузына тастаракай
От айагында отура айдат:
«Чыккан жерим билбезим,
Тенип жүрген тас эдим.
Тойлу-койлу жер болордо,
Томык-самык челдеерге
Келген эдим, улу кааным,
Анча-мынча базып жүре,
Аш-курсагым тойордо,
Ал-сагыжым жарыырда,
Анча-мынча табыскактаарымда,
Эжикчилеригер мени тудуп,
Экелген эди, кааным».
Оны угуп, Караты-каан
Оны-терси жок каткырды.
Он тизезин чабынды.
«Кунан кулун сойоло,
Куртту таска беригер,
Эки тажуур аш колбойло,
Жаман таска беригер.
Элдин-жоннын ортозына
Эки жаңыс кожоңыла
Аксак-бөксөк улустарды,
Көс жок сокор каргандарды
Соододып отурзын» — деп,
Жалчыларына жакарды,
Жаман шоодып каткырды.

Караты-каанның эжикчилери
Кабыра тудуп, тастаракайды
Өргөдөн чыгара сүүртеп,
Элдин-јонның ортозына
Экелип, akka отургысты.
Эргегиле шоорлоп,
Эриниле кожондойт:
«Караты-каанның јуртында
Калык јуулып, той эттир.
Кара јангыс Байан балазын
Эрге берип турган эмтир.
Казандагы сениң ажың
Кабортото соолып калар.
Аркыттагы сениң ажың
Артары јок тогуп калар.
Торко тондор јаказы
Тожонтыырын көрөрим,
Караты-каанның јурты
Карга түшкенин көрөрим».
Тастаракай онойдо кожондоды.
Албаты-јонды кайкатты.
Анча-мынча болгондо,
Калапту соокты түжүрди.
Аркытта урган ак чегени
Өзөги өткүре тоңо берди,
Казанда јаткан канча ажы
Казандар түбин јара тоңурды.
Түби јок талайлары
Сайын өткүре чык тоңды.
Бийик јаан тайгалары
Өзөгинен јара тоңды.
Караты-каанның јуртына
Калапту чак түже берди.
Албаты-јон ыйлашты,
Ак мал киштешти.
Көзүйке ойто јадалады.
Ак кар кайыла берди,
Ачу соок јымжай берди.
Јаш ағаштар бүрленди,
Јайгы куштар кожондошты.
Арткан-калган тындулар
Ойто јана јыргадылар.
Ајас тенгериде изү күн
Албаты санаазын јарытты.

Алтайының көк өлөңи
Торко кептү ойто жайканды.
Эрлү бүткен Көзүйке
Ак өргөөгө жууктап келди.
Эжик тутказын тутпай туруп,
Мындай кожонды чөйө баштады:
«Чолмон көстү Байаным,
Чокым сени качан көрөрүм?
Жажы жаңыс Байаным,
Балкашка колын уймалар жат.
Эрге барбаган Байаным,
Эрик жокто барар жат.
Алтын кайырчак ичинен
Качан чыгарзың, Байаным?
Ай кеберлү чырайыңды
Качан көргүзерин, Байаным?»
Ол кожонды угала,
Алтын кайырчакта Байан кыс
Көзүйке үнин танып ийди.
Бар үниле кожондоп ийди:
«Көзи кара Көзүйкем,
Көдүрө бойың көрүнзөг.
Кайран бойың ийделү,
Кайырчактаң мени чыгарзан».
Оны уккан Көзүйке
Ак өргөөгө кире конды,
Алтан алты түлкүүрлү
Алтын кайырчакты ача тартты.
Ары көрзө, айга түңей,
Бери көрзө, күнге түңей,
Алтын чачак айланган,
Таң чолмондой көс ойногон,
Кызыл марал жаак күйген,
Байан көөркий чыгып келди.
Он колдордон жакшылаштылар,
Он жаактаң окшоштылар.
Айы-күни жарыды олордын
Айдары жок ырысту болдылар.
Ак өргөөдөн чыга кондылар,
Ары көрөлө, ойто көргөлөктө,
Алтан эки булунду
Ак өргөө бүдө берди.
Алты үйелү күлөр чакы

Айыл јанына кадала берди.
Ол кўннен ала дезе
Көзүйке ле Байан бир болды.
Отто казан сообос,
Көзүйке бойы јаш баатыр
Кандый коныр адына минет,
Агдап-куштап јышка барат.
Аң семизин талдап адат,
Киш каразын талдап өлтүрет.
«Айлыбыска кычырып турус.
Ажыбысты јизин деп,
Эрмегисти уксын деп,
Акту јүрегистен кўүнзейдис» —
Кычыртуда онойдо айттылар.
Оны уккан Көзүйке
Кычыртудан мойношподы.
Барарым деп сөзин берди.
Јараш кебин кийинди,
Катан чўмин чўмденди.
Айланайын Байан эжи
Араайын јууктап келди.
Эки көзине јаш мөлтиреп,
Мындый сөсти Көзүйкеге айтты:
«Қара санаалу мениң адам
Төрөөнзип сени алдырткан эмес,
Қара сананып алдырткан эмтир.
Урган ажын ичпе сен,
Айткан сөзин укпа сен».
Оны уккан Көзүйке
Байан эжин окшоды.
Айткан сўмезин угар болды.
Қараты-қаанның ак өргөөзине
Једип келип мында кирди.
Ак кемирчек ширдекти
Ак өргөөгө јайдылар.
Көзүйке ончозын көрүп отурза,
Оның алдына салган эт
Сары коронго кайнаткан эмтир.
Өскө табакта јаткан эттер
Тегин сууга кайнаткан эмтир.
Улуска көрүнбес қару најызы
Босқараны божодып ийди.
Босқара улуска билдирбей,

Табактарды солып салды.
Ондо отурган улустар,
Караты-каанның кудалары,
Караты-каан бойы кожо
Семис эттег жигилейле,
Көстөри јерге тийбей бардылар.
Отурган јерден туруп болбодылар,
Орын бажында кара коронды
Боскара база солыштыра
Эптеп салып койбой кайтты.
Көзүйке дезе салган этти
Тойо жибей мында кайтты.
Оны ээчий урган аракызын
Эзиргенче ичпей кайтты.
Кара коронды ичкен
Караты-каан опту бойы,
«Јакшы» кудазы Сагыскан бай,
Оноң өскө көп улустар
Отурган јеринен туруп болбой,
Отту костый кызара бергиледи.
Темирчилеп када бергиледи.
Анча-мынча болбой туруп,
Кургак одындый јалбырадылар.
Куу кубары бурладылар.
Оны көргөн Көзүйке
Карсылдада каткырып ийди.
Аржан-кутук суула эмди
Кудаларын јазып ийди.
Арт учында мынайда айтты:
«Кижиге кара сананба — деди.
Килинчеги бойыгарга једер,
Санаалары кара эки куда—
Сагыскан бай ла Караты-каан —
Агаш саадак ол тудунып,
Барган баатыр кийнинен
Көзүйкенин такымына
Кулузын огын божодып ийди.
Көзүйкенин буды тижип,
Өдүкке батпас боло берди.
Айлына јанарын јаратпай,
Алтай үстине тениирге сананды,
Аргалу эм табарга сананды.
Байан эрке эжине

Балулатканын айтпаска сананды.
Кандый конгыр адына минип,
Јүк-Јүрек деп јерге келди.
Јүк арайдаг адынан түшти.
Бут тижиги јүрекке јетти,
Баатыр санаазы кыскара берди.
Боскаразына мынайда айтты:
«Кару најым Боскара,
Түрген-түкей Байанга бар.
Менин түбегимди айдып бер.
Кандый бир эм бар болзо,
Тутканча ла берзин деп айт».
Оны уккан Боскара
Байан јерине једип келди,
Эки канадын талбып ийди.
Ак өргөөнүн түнүгинен
Мында карап көрүп турды.
Байан јараш ол келин
Баатырларды тажып турды:
«Көзүйкени кайда эттигер?» — деди.
Онын кийинде өргөөдөн чыкты.
Боскара түжүп келди,
Комыдалын айдып берди.
«Караты-каан сенин адан
Көзүйкенин будына аткан.
Бут тижиги көгүске чыккан,
Өлөрине једе берди.
Эм бар болзо, берзин деген.
Барып токтогон јери
Јүк-Јүрек деп атту болгон».
Оны уккан Байан көөркий
Јүзүн-јүүр эмдер берди.
«Калак-кокий, Боскарам,
База ла катап барып кел.
Мынан јакшы эм берзин,
Түрген мен јазылдым.
Өштүлерле барып актажадым» —
Көзүйке баатыр онойдо айтты.
Оны уккан Боскара
Ойто јана учуп ийди.
Караты-кааннын јерине јетти.
Эмди келеле, көрөр болзо,
Ончо улустар уйуктап јаттылар.

Байанды танып болбой турды.
Ак чырайлу келин јадарда,
Байан болор деп койнына кирди.
Эмди көрзө, Байан эмес,
Караты-каанның келди болды.
Ойто чыгарга јетпеди,
Караты-каанның келди
Боскараны тудуп алды.
Каанына түрген экелип берди.
«Көзүйке баатыр кайда јады,
Көдүрезин јазап айдып бер» —
Караты-каан јаан үнденип,
Боскарадан онойдо сурады,
Ай канатту Боскара
Бир де сөсти айтпады.
«Билбезим» — деп бажын јайкады.
Караты-каан Боскараның
Канча јунғын јула берди.
Ондо до Боскара унчукпады.
Ого ачынган Караты-каан
Темир тишти колго тутты.
Боскараны өткүре кадады,
Јалбышту отко јаба тиштеди.
Өлүп браадала, Боскара
Кижиге тилиле мынайда айтты:
«Јүс теректинг төзи —
Јүк-Јүрек деп јер,
Кару најым Көзүйке
Качан да мени ундыба!» —
Калганчыда Боскара айдала,
Өлө бербей мында кайтты.
Оны уккан Караты-каан
Сагыскан байла сүүништилер.
Кал черүзин јепседилер.
Канча баатырларын јуудылар.
«Өлүп болбос Көзүйкени
Эмди барып өлтүрер» — дешти.
Јүк-Јүрек деп јерди көстөп,
Күркүрежип јүрүп ийдилер.
Куу тоозынды чөйилтип ийдилер.
Эрјенелү кандый коңыр ат
Билбес јерден билип ийди.
Ачуун тартынып киштеп келди.

«Өлбөс бойың өлөр турун,
Барбас бойың барар турун,
Караты-каан ла Сангыскан-бай
Кара агаштый черүүлериң айдап,
Аттар тыныжы куу туман,
Алыптар жүзи кызыл өртий,
Ыраак жокто келип жадылар.
Түргөн меге минип көр» — деп,
Кандый коңыр ат айтты:
Көзүйкениң алдына жада түшти.
Же Көзүйке баатыр албаданып,
Адына минип болбой салды.
Кандый коңыр ыйлап ийди.
«Өлгөниң сениң бу туру.
Мен агын сууның балыгы болодым,
Ал-тайганың кийиги болодым» — деп,
Кандый коңыр айдала,
Туман болуп кайыла берди.
Турган изи артып калды.
Анча-мынча болбоды,
Кара агаштый кал черүлү
Караты-каан ла Сангыскан-бай
Жедип келбей мында кайтты.
Көзүйкени көргөн бойынча
Көдүрези ыраактан аткылады.
Аткан окторы эмди болзо,
Көзүйкеден бийиктей берди.
«Эмди, байла, өлгөн» — дежиң,
Ончозы мында жууктап келдилер.
Көзүйкени тударга санандылар.
Окко бөктөткөн Көзүйке
Жаткан жеринен тура жүгүрди.
Кара болот үлдүзиле
Ондоп, солдоп кезе берди.
Анча-мынча саат болбой,
Кал черүни үзе кырды.
Адакы учында келеле,
Караты-каан ла Сангыскан-байды
Экилезин катай тутты,
Эки кырды ажыра чачты.
Эр бойы келип жыгылала,
Эрик жокто бут шырказынан
Өлүп жүрө бербей кайтты.

Айланайын Байан эжи
 Алтан жүзүн эм жазайла,
 Алама-шикир аш жазайла,
 Бараан-боро адына минип,
 Көзүйке жаткан жерге келди.
 Көзүйкенин өлгөнүн көрүп,
 Көнгөрө жадып, ыйлай берди.
 Жүрегин тудунып, кожондоды:
 «Өлбөс бүткен эр эдин,
 Өлгөнүн эмди бу болды ба?
 Барбас салымду баатыр эдин,
 Барганын сенин бу болды ба?
 Айлу жерге журтабазам да,
 Алыс жерге сениле журтаарым.
 Күндү жерде кожо болбозом до,
 Күн алыста кожо болорым!» —
 Эки күнге Байан кожондоды,
 Эки күнге Байан ыйлады.
 Учинчи күн келерде,
 Тогус башту томырак бычагын
 Ушта тартпай мында кайтты.
 Эт-жүректин эмди төзин
 Өткүрө сайбай мында кайтты.
 Кару эжи Көзүйкеле
 Коштой жадып өлө берди.
 Анча-мынча ой өткөндө,
 Караты-каан ла Сангыскан-бай
 Ойто мында једип келдилер.
 Көзүйке ле Байан јангыс јерде
 Өлгөндөрин омор көрдилер.
 «Тирүү тушта кожо жүрер,
 Өлгөн јерге кожо јадар,
 Кандый јанду улустар болгон?» —
 Эки баатыр онойдо айдала,
 Байаннын сөөгин алала,
 Эки сууны кечире,
 Эки тууны ажыра
 Эмди апарып таштап ийдилер.
 Ойто кайра келеле,
 Көзүйкенин сөөгин өртөөргө,
 Кок јок эдерге
 Једип мында келер болзо;

Байанның сөөгү бир кайа,
Көзүйкө сөөгү бир кайа,
Эки жаан учардый
Мөңкү таштар мында турды.
«Олорды айрып болбос турус» — деп,
Караты-каан онойдо айтты,
Кара көмүрдий оодыла берди.
«Олорды жоголтып болбос турус» — деп,
Сагыскан-бай онойдо айтты,
Сагыс болуп кайыла берди.
Көзүйкени истешкен
Эки каанның эмди журты
Jүк-Jүрек деп жерге,
Jүс теректин төзине,
Калганчызы божоды.
Канча үйеге ундылбай,
Куучын болуп артып калды.

П. Кучияк, Н. Улагашев.

УЧ КЫС.

(Узүктөр)

Түн. Жаан сууның жарады. Сууның чапкынынын табыжы угулат. Сууның жарадында кеме көрүнөт. Агаштар, чечектер, болчок таштар. Олордын ортозында кара анга жүзүндөш неме жадыры. Тан жарып клееди, не ле тындулар ойгоноп жат.

Кенетийин Кажайгай, Ортонок, Тоомчы сценанын сол жанынан жүргөнчө чыктылар. Кажайгай ол кара өңдү немеге көңкөрө жыгылды. Сан башка бүдүштү — Кумдузак тура жүгүрди.

Кумдузак: (чуулду) Слерде көс жок по, мен — Кумдузактын үстине базарга?.. Бу жажыма мени бир де кижини слер чилеп тепсебеген!..

Тоомчы: (Ортонокко) Чын жеткерге эмди учураштыс..

Ортонок: Өлөтөн жер жуудан тату деген, чын эмир...

Кажайгай: (мүргип) Менин бир жаманымды таштагар, Кумдузак эжебис... жастырдым...

Кумдузак: (ойто жымжак) Слерди неме сүргөн учун, анайда тын жүгүрдөөр?

Кажайгай: Бистин ада-энебисти желбеген жиген. Эмди, учында бир кичинек карындажыбысты жийле, бисти жиирге

сүрүжип клееди... Кайдар жажынарыбыс, айдып беригер, өрөкөн?

Кумдузак: Э-э, айдарда слердин кийнигерден желбеген клееди бе?

Тоомчы: (мендеп) Слер оноң эмеш те коркыбай жадыгар ба?

Кумдузак: Кичү де коркып турганым жок. Карын оны көрөргө эртеден күүним бар болгон.

Ортонок: (Тоомчыга) Бу база ла желбеген чилеп, мекеленип турган неме эмтир... (Кумдузакка) Бисти бу сууны кечирип койодоор эмеш пе?

Кажагай: Ол жетирген жакшыгарды качан да ундыбазым.

Кумдузак: Желбеген слерге једишпес, коркыбагар.

Тоомчы: (Кумдузакка) Кечирер болзо, кечиригер, кечирбес болзо, бисти јигер!..

Кумдузак: Слер балдарым, јүрегерди базыныгар. Мен слерди желбегенге бербезим.

Тоомчы: Слер торт ло, желбеген ошкош, мекечи эмтиригер.

Кумдузак: Мен бажым кажайганча, тижим саргарганча кижі мекелеп көрбөдим... Мен слерден сок-јаңгыс сурак сурап угар күүним бар, кемигер каруун берер?

Кажагай: Мен.

Ортонок: (ачынып) Сенен өскө кижиде тил јок деп бодогон бедін?

Тоомчы: Олор экүден јажы јааны мен, мен айдарым.

Кумдузак: Бери мен јаар чике көрөлө, менин көзим јараш па, јок по, айдып бер?

Тоомчы: Торт ло чайдын көзи ошкош, кызыл-чылбак...

Кажагай: (Тоомчынын оозын јаба тудала) Менин эјем уйкузы јетпегенде, јалан төмөн эрмектене беретен кижі болгон, оның учун слер оны кичееп, тындабагар... Мен көрүп турзам, слердин көс, таң алдында чолмондый — мызылдап туру, эгирдеги чолмондый — күйүп туру.

Кумдузак: (сүүнип) Алкышту бол, балам, көп јашту бол! Эмди менин кулагым кандый деп, көрүп турыгар?

Ортонок: Бозу тушта соокко тоңоло, чолтыйып калган уйдын...

Кажагай: (Ортоноктың оозын јаба тудуп) Менин бу эјем, курсак јибегенде јалан төмөн эрмектене беретен кижі болгон... Мен көрүп турзам, слердин кулактарыгардын бажы менин энемниң кайчызынын бажындый — курч эмтир. Түги оттый, уккуры эликтій эмтир.

Кумдузак: (сүүнип) Алкыш болзын, балам! Ырысту бол жажына... Эмди менин тиштерим кандый деп, көрүп турыгар?

Кажагай: Адамнан бүткели, энемнен туулгалы слердин тиштий тишти Алтайдын агынан да көрбөдим, албаты-жоннон до көрбөдим. Күски кардый апагаш эмтир. Күн өткүрө чалып турар, ару эмтир.

Кумдузак: (сүүнип, Кажагайга) Алтан албатыдан талдап бар, көөркийим! Алып-бөкө уулдар тап, балам!.. Эмди менин сыным кандый деп, көрүп турун?

Кажагай: Мен бачым үстине, түңдейтен неме таппай турум. Коо бүткенин көргөмдө, айры туйгакту ан да жедиш-пегедий, ай-канатту шонкор до жедишпегедий эмтир...

Кумдузак: (тыг сүүнип) Мандык-торко тон кий! Албаты-жонго жараш көрүн, балам!.. Эмди менин сырт-аркам кандый эмтир, көрзөн?

Кажагай: Аркагарга бүткен алтын түгигер айга удур жалтырайтан эмтир. Белигерге бүткен күмүш түгигер күн жаркынына мызылдап туру. Сыртыгардын бүдүмин көргөмдө, бу Алтайда ого түңдегедий агаш табылбас деп көрөдим.

Кумдузак: (Кажагайды окшоды) Сенин бу айткан керсү карууларын учун бир тушта болужымды жетирерим!

Тоомчы: (Ортонокко) Бистин Кажагай, камык ырысты ончозын көдүрип жүрүп болбос кижин болбой.

Ортонок: (Тоомчыга) Бис экүден артык сагышту кижин болуп озолоп ло туру бүгүн... Акыр көрүжер ле...

Кумдузак: (кайкап) Мындый кыйгастаныжатан карындаштарды мен көрбөдим.

Кажагай: Менин эки эжем уйуктабаган керегинде сагыштары бойында жок. Ого үзери желбегеннен база сүрекей коркыган. (Кенетийин салкын сокты. Айры-тейри жаман кыйгы угулат.)

Кумдузак: Же, балдарым, желбеген келип жат. Менин кемеле бойыгар кече беригер... Мен желбегенди бир кезекке мында тудайын.

Кажагай: Алкыш болзын, слерге! (Кумдузакты окшоды).

Тоомчы: (коркып) Кемегер кайда?

Ортонок: Байадан барар керек болгон... Кейлежип, желбеген жеткенче, отуруп калдыс...

Кумдузак: Коркыбагар, балдарым. Желбегеннин аргазын мен бойым табарым. (Тоомчы, Ортонок, Кажагай кемени алып, сцена ары жанына жүрө берди. Кайык эшкен табыш угулат. Салкын там жаанап келди).

Кажагайдын үни: Ойто бирде тушташканча, жакшы болзын, жаан быйанду Кумдузак эжебис!

Кумдузак: (Жаңыскан) Жакшы болзын, кыстарым!.. Жарынду-га — туттурбагар, жаактуга айттырбагар! Кайык туткан колы-гар, сыстабазын качан да! Кандый да чулмус жеткөргө, жегдиртпегер. Үргүлжиге! — (Бир кезекке колын жаңып, үйдежи-турды). Же карын, ырысту кыстар эмтир. Жаан чапкынды амыр өдө бергиледи. Эмди омордын жыргалын мен кожо жыргазам, кайдар. (Кожондоп, бијелеп тура берди. Же салкын там ла тынып јат).

(Кумдузак кожоңы ла бијезинин ортозында, јелбеген терлеп-бурлаган чыкты).

Јелбеген: (Кумдузакты көрүп) Меге түңей бүдүштү неме бу јердин үстинде база бар ок туру ине... Эй, үлбүреген, салбыраган көлчүн! Мында келген кыстар кайда барды? (Кумдузак укпай тургандый, кожоңдоп-бијелеп ле јат). Бу сенде кулак бар ба, айла јок по? (Малтазыла чабарга талайып келди).

Кумдузак: (Жаңы ла көргөндий) О-о, кандый јараш айыл-чы келгенин мен көрбөй калгам? Баштан-баш болзын, өрөкөн, отурыгар. Менин күндүлү айылчым болорыгар.

Јелбеген: (тын) Сен төгүне ле менин алдыма жылбында-ба!.. Айт, бери келген үч кыс кайда баргылады?

Кумдузак: О куда-ай! Андый ла кыстар келгенин көрбөдим.

Јелбеген: (тын) Мени мекелеп болбозын! Ол кыстардын отурган, турган истери јадыры. Не керек төгүндеп турун?

Кумдузак: Слер меге үнигерди көдүрбегер! Мен слер-дин алган үйигер эмезим, азыраган балагар эмезим, јалы јок кулыгар эмезим!.. Эрмектежер болзогор, јазап эрмектежи-гер, эрмектешпес болзогор, ары кедери барыгар!

Јелбеген: (малтазын талайып) Айтпас болзон, бажын кезип, будынга саларым, будын кезип, бажынга саларым!

Кумдузак: (Јалакайланып) Акыр абагай, јаан ла үндү бололо, кижі коркыдып болбозыгар. Менин мойнымды ке-зип те ийзеер, үч кысты ошкош ло табарыгар јок. Онын ордына јакшыбыла араай эрмектежели...

Јелбеген: (токтоп болбой) Сениле сынзылыжып отуратан менде бош јок. Айт, кыстар кайда баргылады?

Кумдузак: Менин көзим кандый, јараш па, јок по?

Јелбеген: Сенин көзинг — көс туру ба, эбиреде ириндү, кызыл шылбак неме ле эмтир!

Кумдузак: Тиштерим кандый?

Јелбеген: Сенин тиштерин база тиштер бе, өлгөн мал-дын сөөгиндий — куу, јаман ағаштын будагындый — корсок-терсек!

Кумдузак: Колы-будым кандый эмтир?

Желбеген: Торт ло борсыктын колы-буды ошкош...

Кумдузак: Сырт-аркам, мойын-бажым кандый эмтир?

Желбеген:(тыг ачынды) Же сенде кижжи көргөдий жакшы јеринг бир де јок! Андый чирик јадык ошкош бүдүжингди, мынын кийнинде солун улуска көргүспөй жүр!.. Же сен меге түрген айт: ол үч кыс бу түрген сууны канайып кечтилер?

Кумдузак: Мен слерди, сен деп айдарга турум. Сен јазн да болзонг, же олордый сүмени табарынг јок. Олордын сүмезин айдайын дезем, айдарым, айтпайын дезем, албадап болбозынг.

Желбеген: Айтпаган соңында, бу јердин тобрагына алыжа береринг. Айт, кандый сүмеле кечтилер?

Кумдузак: Мен сенинг табыжынгнан коркыйла, айдып турган эмезим, же айса бир тушта мени сананар болорынг ба деп, айдып турум. Же тегин база катап айдып турум, ол кыстар јаш та болзо, сагыштулары сененг артык... Олор озо ло баштап өдүктерининг кончына толтыра кумак уруп алгандар, онын кийнинде белдерине јаан таш буулап алгандар. Адакы учында, комыргайдан сал эделе, кожонго ло бу сууны кечкилей бергендер.

Желбеген: (ачынып) Тфу! Сананып та таппас сүме эмтир. Андый сүмени мен күнине жүс катап сананып табар эдим. Кайда кумак?

Кумдузак: Бу јады. (Бир эскин кумак алып берди).

Желбеген: Таш бар ба?

Кумдузак: Таш бар, сал эдетен комыргай да менде бар. Мен јаантайын комыргай салла ары-бери кечип, балыктап жадым.

Желбеген: Же, же жылбындабай, ташты түрген экел бери.

Кумдузак: Уктым! (барды).

Желбеген: (Јагыскан) Км... айла сүрекей ле сүмелерин айдышпай турган эмитринг. Тегин јерге, бу бир тижжи-оозы кыйрык немеле кейлешпей, баратан немени не деп айдар. Эмди кыстардын тату эдин јип отурбас бедим...

(Кумдузак ойто ташту көрүнди).

Кумдузак: Ташты экелдим, сал эдетен комыргайлар суунын јарадында.

Желбеген: Же, кейленбей, менинг белиме түрген буулап бер!.. Ондоодым...

Кумдузак: (буулап) јок, слер ондобозыгар. Кыстар сүрекей ле болзо, суу ортозына јеткиледи бе, јок по ло болор...

Желбеген: Же, же түргендей буула! Менинг сондоп јатканым коркышту..

Кумдузак: Бүткен.

(Желбеген, кончында кумакту, белинде ташту, ай малтазын тайанып, суу жаар барды. Кумдузак онын кийнинен көрүп туру.)

Желбегеннин үни: «Бу сал эдип, тагып койгон комыргайлар бу ба?»

Кумдузак: Ол, ол... Онын үстине отурала, ай малтагарды кайык эдип эжип кече береригер!

Желбегеннин үни: «Онызын сенизи жогынан да билерим!»

Кумдузак: (Желбегеннин эжип браатканын аяктап, кайтпагай ла деп, мендеп турды). Макалу, менин сүмеме кирди күлүк...

Желбегеннин үни: «Бу сенин салыг не керек быжырайт?»

Кумдузак: Кургак комыргайлар быжырашпай кайдатан. Коркыбагар ла!

Желбегеннин үни: «Сеге үретирейин деген эдим, уялбаста!»

Кумдузак: (көрүп туру) Э-э, макалу суунын чакпынына жетти ле... Ме, ол керек!..

Желбегеннин үни: Өлдим, өлдим!

Кумдузак: Албатыны жиген ачап желбегенге — сеге ол керек! Сенин ойиң жеткен! Эмди албаты — жайым, сүүнчилү ыргазын!

(Кожондоп, бијелей берди).

Т. Шинжин.

КОЙОННЫҢ ЈАРГЫЗЫ.

(Чөрчөк)

Јер-јенгес бүдерде, суу-талай чайпаларда, Алтай үстинде ончо андар айдары јок јараш та, күчтү де болгондор. Је ончо андар, баш ла јайган јер јаар базып јүрбеске, аайлу-башту јадар деп, бойлорына каан эдип Кара-Куланы көстөгөндөр.

Кара-Кула, канчанын кааны, коркышту күчтү, сүмелү болгон. Бир жыл јамылу бололо, јыргалдан баш көдүрбес, кижі күүнин ондобос болуп барганы ончо андарга јарлу боло берген. Онын јажы тал-ортодон өдүп, санаазы кирген де болзо, түңей ле, тенексимек тужы јетире јылыйбаган.

База ла бир жыл өткөн. Кара-Кула каан болгон күүнинен ала он жыл толгонын темдектеерге јаан јыргал баштаарга

сананган. Ончо андар жуулып, Кара-Куланы ачындырбаска, карангуй кунукка тўжўрбеске кичеегендер.

— Он жылдыкты байрамдаарга ончо андар келди бе? — деп, ол болушчызы болгон Айудан сураган. Бороңоттый тосток көстөрин тазырайта көрүп, кылга тўги суркуражып, Айу, житкезин тырманып, айткан:

— Јаңыс ла койон келбеген. Ол јаражайла не болгонын билбей турус.

— Кандый андый јаражай?! — Кара-Кула казырланып, азу тиштери кырландажып, оок тиштери быјыражып, күзўрт этти. Эбиреде андар көстөрин јумуп, эди-каны тыркыражып, кыймык та эткилебейт. Не болзо, ол болзын, унчукпаза торт.

Кара-Куланын јакылтазыла јелбер түктү эки јеекен койоннын јаткан корбо талду аралына једе кондылар. Көргүлезе, ноокы түктү јаан тегерик көстү койон тал бүринен төжөк эткен табылу уйуктап јатты. Түлкүнинг куйругындый чала узун эмес борбок куйругын көрөргө дө јараш. Кылгазы күнге мызылдаганы чек ле мөңүн ошкош. Казырланып келген эки јеекен, өкпөлөри тўжўп, чырайлары эрип, койонды ойгозоло, јымжак үнденишти:

— Јаражай койонок, јан туткан јаан кааныс Кара-Кула сени байрамга кычырып јат. Сөс јоктон келзиң деген.

— Је, мен удабас једип келерим. Слер озо барыгар — деп, јалакай үндү койон төжөгинен туруп, эки јеекенди ижендирип, кайра ийди.

Койон соок суула јунунып, сары тегенекле јаңыс та бажында чачын эмес, је бастыра бойынын тўгин, борбок јараш куйругын тарап баштады. Тымык суудан көрүнзе, кебери кееркедилү эмтир. «Јаан той-јыргалга да баратсам, тал чылбазын тойо јип алатам» — деп сананала, талдын чылбазын сыйра тартып, ажана берди.

Эки јеекен кайра келип, јаражай удабас једип келер дежип, андарга кожула бердилер.

Кара-Кула озо баштап ачынганын сестирбеди. Төндий чоґо салган эттен талдап јийт, көлдий көп коројоннон көкип ичет. Бир көрзө, чыккан күн тал-тўшке једиптир, је койон күлүк једип келбейтир.

— Бөрүлер, барып койонды колтыктап та эмес болзо, болбозо, сүүртеп экелигер! — Кара-Кула кату јакарды.

Уккур эки бөрү бастыра андардан бөлинип, боро талду аралга көстөри кандалган, тиштери тарсылдаган, чўрче ле јеткилеп келдилер. Көргүлезе, койоннын тегерик көстөри ачык-јарык суркураган, бойы күлүмзиренген, бастыра бойы

күннинг чогына мызылдаган, ыргалду жерге барарга жазанып алтыр. Бөрүлөрдүн бууры жымжап, койонды сүүртеп эмезе колтыктап апарардын ордына, элижип-селижип кучактанып та апарар күүндери келди.

— Сен, койон, каанның айттырузына келбей, эмеш удап калдың. Бачымда. Бис сени жерге бастырбай, эки колго көдүрүп алып барарыбыс.

— Быяан, мен жаш эмезим. Бойум да база бербейим — деп, койон жалакай үниле акту күүнинен айтты.

Койон ортозында, бөрүлөр эки, жанында Кара-Куланын камык аңдар жуулган өргөөзине жеткилеп келдилер. Койоннун кыска эки кулагында алтын сырға суркурайт. Ноокы тугинин ле куйругунын кылгалары күннинг чогына, мөңүн чилеп, мызылдажат. Көстөри теп-тегерик, ачык-жарык. Бойы десе күлүмзиренип, ончо аңга бажыла кекийт.

— Койонды экелдис, кааныбыс! — бөрүлөр ун алышты.

— Сен не менин эткен жаан байрамыма оройтып жадың, тенек?! — деп, Кара-Кула алгырып, кыйгырды. — Мен сенин жаражыңды эм көрөйүн! Сырт терези жок этире чыбыктагар деп жакып жадым.

— Мен слерге талдың жулугунаң аскан аражан экелдим. Оны белетеп удаган эдим — деп, койон Кара-Куланын казырын базарга амадап айтты.

Кара-Кула канду көзин көдүрдү. Онын алдында ноокы түктү, сыныкпаган кылгалу, алырак көстү койон бурузы жок турды. Кулактарында сыргазы жаш өлгөдөгү эртен турагы чалын чылап суркурайт. Уни де эрке угулган. Жаман ла керек этпеген болгодый.

— Сени мен үйлөрүмнүн эң ийди болзын деп санангам, а сен десе мени тообой, айлыңда уйуктап жаткан! — Кара-Кула там казырын тартынды. Канча аңдар кулактарын кыза туттылар,

Чын да, койон Кара-Куланы Алтаида эң күчтү ле керсү аң деп сананып жүрөтөн. Оны караннан менин коручым болор деп сүүп те жүрзе, же эмди ол күүни соой бергенин жаңы сести.

— Кара-Кула, мындый нете ле кемзинчен койон сеге канайып эш болотон — деп, бастыра бойы кызыл-марал кептү, жараш чырайлу түлкү эмеен бир көзүн сүмөлү сыккыттып, чичке үниле айтты.

— Жок! Андый неме менин жүрүмүмдө бодбос! — дейле, чугулданган Кара-Кула алдында бурузы жок койоннун эки кулагынан тудала, өрбө көдүрди.

— Jo-o! Jo-o! — деп, көөркий кыйгыра салды. Je казыр ан мыныла болорзынбай, онын кулактарын анан тың чөйди.

— Менин өргөөмди көрөрүн бе?! — Кара-Кула калаптанат.

— Jo-ок, жок! — койон чыгырат. — Жок, жок!

Кара-Кула оного тың чөйөт:

— Көрүп турум! Көрүп турум! — деп, койон жүк арайдан санаазын арай ычкынбай үндени.

Кара-Кула казырланган бойын токтодып болбой, койон-нын эки көзинин алдын башпарак сабарларыла сыга туда берди. Койоннын көстөри жыпкыктарынан арай ла чыга кон-бодылар. Көөркий кыйгырып, ыйлап, жалынып ла турды. Je Кара-Кула кинчектейт ле кинчектейт, каткырат ла каткырат. Онон ол бурулу эмес анды база ла кинчектей берди. Эмди тумчугынын үйттерин жаандада тартат. Койоннын чыгырыжы там ла тыңыйт. Санаазы бирде энделип, бирде кирип турга-нын каан кайдаг билзин.

Учы-учында Кара-Кула койонды божодоло, көрзө, тум-чуктары жырык, көстөри тосток, кулактары узун болуп, киж-ылтам таныбады кубулып калтыр.

— Ха-ха! Койон дезе, койон бо бу, кош кулагы кыска эмес — деп, байрамын ундыган, калаңызы тың Кара-Кула көөркийди ала койгон бойынча, база ла кинчектей берди. Ол койоннын борбок жараш куйругын чөйөйин деген бойынча, оны үзе тартып ийди. Үзе тартала, куйрук жок бөрүлерге эдинзин деп берди. Койон аайы-бажы жок, санаазын ычкынып, айры-тейри кыйгыра ла сал. Ончо андар укканча укпайын, көргөнчө көрбөйин дежи, кыймык та жок отурдылар.

«Эмди мени өлтүрери арткан» — деп, койон сананала, Кара-Кулага айтты:

— Калбакка келбес канду, эдирекке келбес терелү мени өлтүрерден **озо бир сөзимди уксагар**. Мен слерге жеткер болорын айдайын.

— Кандый андый жеткер?! Нени сен билерин, айт!

— Эки бутту неме слерди өлтүреле, бойы каан болорго турган. Мен слерге эрте једип келер эдим, је ол немеден айлымда јажынып, удап калгам.

— Ады жок не ол андый? Јер-јенгесле кожо бис бүткенис, бис ончобыс төрт буттулар. Эки бутту неме жок! — деп, Кара-Кула там казырланды.

— Онын ады киж. Киж... Ол терен кутук казып, бойы дезе јажынып алган... — деп, койон жык салды.

— Түрген-түкей кожо баралы! Сен оны меге көргүс! — Кара-Кула анайда айдала, койонды алдына кийдирип, ичкери басты. «Көрбөсти менен көрөрин» — деп, шыралаткан койон экенип баратты.

— Бу ла мында — деп, койонук кутукты көргүзүп айтты. — Кижиде, деп неме анда, слердин ордоорго каан болорго эбин сананып жат.

Кара-Кула там казырланды. Мандайынан тер жаан тамчы болуп агып турды. Тиштери тарсылдап, кутуктын кырына базып келип, Кара-Кула онын ичи жаар көрди. Казыр каан бойынын кеберин жер-жегис бүдөрдөн бери бир де көрбөгөн. Кутук сүрекей терен. Онын тал-ортозына жетире аруу ла соок суу. Тымык. Кара-Кула кутуктын кырына эки колыла тайанып алып көрүп ле ийерде, удурасан ла башка неме көрүндү. Койоннын айтканы чын: ол эки бутту эмтир. Аайы-бажы жок кыйгырып, алгырып баштады:

— Сен эки бутту неме — кижиде! Менин ордыма каан болбозун! Эмди ле мен сени, бу ла кутуктан чыгарбай жадып, өлтүрүп саларым.

Көрзө, сан башка неме база кыймыктап, оны өткөнип тургандый болды. Кара-Кула там ла ачынып, учында, бойынын көлөткөзүн танып болбой, ол кижиде деп бодойло, тижин ырсайтып, оозун жаан ачала, кутуктын ичи жаар калып ийди. Анайып ол терен сууга чөгүп, өлүп калды.

— Бот, — деп, койон айтты, — жеткер жег алдында. Мени өлтүрбөй килегенин кинчек болуп бойунга жеткен.

Койон ол өйлөрдөн бери тумчугу жырык, эки кулагы узун, көстөрттөстөк, куйругунын төзөгөзү ле арткан жүрөт.

Ле андый да болзо, койон коркынчак. Оны күчтү аңдар тудала, кыйнап тура бербезин деп ол ажарынкай ла чочыдулу жүрөт. Андый да болзо, Алтайда Кара-Куланын жок болгону койоннын жуучыл кереги болуп жат.

— Жер-жегес бүдөрдө, ончо тындулардын кааны болуп кижиде арткан. Бүгүн де кижиде жер үстүндө, талайда, кейде — каан. Онон жаан каан качан да болбос — деп, койон ончо тындуларга жарлап салганы качан да ундылбас.

ТУС.

(Кыдат албатынын чөрчөги.)

Эрте чакта төлекейде тус сүрекей ас болгон, онын учун тус алтыннан да баалуу болгон, тус жаңыс ла бай улушта бар болгон.

...аиды жаказында, бир жаан эмес журтта, јокту уул журтап јаткан. Ондо јерди сүрер абыл да, балык тудар шүүн де, кармак та јок болгон. Уул балыкты колыла тудатан. Күнине эки-үч балыктан тудуп алала, курсактанып жүретен.

Ол бир катап талайдың јарадында балыктап жүрерде, ого самтар кийимдү карган өбөгөн басып келеле, тыркырак үниле сурады:

— Уулчак, меге балыктарыңды бер, мен аштап јадым.

Уулчак сананала, айтты:

— Мен кере түжине балыктап жүрдим, тудуп алганым ас, ончозын берип ийзем, бойым аштаарым. Је мен јиит те, ийделү де инем, бир-эки күн аштазам да алдырбас, мен онон өлбөзим.

Онон ол карган өбөгөнгө ончо балыгын берип ийди. Өбөгөн укканына јазап бүтпей, каламаны јалтанып алган бойынча, чий балыкты јий берди. Удабай каламада не де артады.

— Быйаным јетсин сеге, уулчак, мен сенин балыктарыңды ончозын јип салдым. Сен бойың нени јиирин? — деди.

— Кем јок, алдырбас, мен база балыктаарым — деп, уулчак күлүмзиренип айтты.

Карган өбөгөн уулчактын мындый сөстөрүн угала, нени де сананып куучындады:

— Менде не де јок. Је мен сеге бир јөп берейин. Талайла түштүк јаар үч жүс алтам кирези эжинип бар. Сен ондо јаан таш көрөрин, ол ташта үйт табарын, ондо јаан эмес чарташ турар. Сен оны алып ал, ол сеге тусты канча ла кирези керек болзо, анча ла кирези берер.

Чарташ тус берзин деп, кандый сөстөр айдып сурайтанына уулчакты үределе, өбөгөн жүре берди.

Уулчак түштүк јаар эжинип барала, чарташты таап алып, сууның жаказына чыгып келеле, оны каламазына салып, јанып келди. «Карган чын айтты не, төгүн не?» — деп, уулчак алаңзып турды.

Айлына јанала, уулчак чарташка айтты: «Айлан, айлан, чарташ, бир аяк ак тус бер».

Чарташ айланыжарда, койу ак тус төгүле берди. Тус аякка толгон кийнинде, чарташ токтой берди.

Эртен тура уулчак тусты базарга апарып садала, кулур, маала ажын, рис садып алды. Эмештен жүрүм ондоло берди.

Уулчак курсак та, кийим де керегинде көп санааркабас боло берди. Саламнан туткан јокту фанзанын ордына кирпич тура тудуп алды. Айылдаш јаткан јоктуларды тусла улам сайын јеткилдеп турды

Јагыскан јаткан уулчакла коштой бай кижѝ јаткан. Бир катап уулчак араай нени де шымыранып айдып турганын бай угуп салды. «Бу јагыскан кемле куучындажып турган болотон» — деп, кайкап сананды. Бай уулчактын кӱзнӱгине араай јажынып келеле, кӱрзӱ, уулчактын алдында чарташ бойы айланып, онон тус ӱзӱк јоктон тӱгӱлип турды. Кайкаган бай ол ок энѝрде баазы јок јӱӱжӱ чарташты уурдап алды. Бай бойынын туразында чарташ сугар јер таппады. Тагла сананала, эртен тура чарташты кемеге салып, талайда суула кайкалап, јӱзӱп јӱрер деп шӱӱнип алды.

— Талай кандый элбек — деп, бай сӱӱнип кыйгырды. — Мени мында кӱрмӱс тӱ кӱрбӱс. Мен эмди кааннан да бай болорым.

Бай кемезин токтодоло, чарташ эбириле берер эдѝп кандый сӱстӱр айдатанын эске алынды. Учы-учында ол сӱстӱрди таап алала, тын кыйгырып ийди:

Айлан, айлан, айлан!

Чарташ айлана берди. Бай сӱӱнгенине тыркыража берди. «Меге канча кире тус керек? Меге кӱп тус керек. Эмди телекей ӱстинде менен бай кижѝ јок. Айлан, айлан, айлан!»

ӱскӱ кандый сӱс айдатанын бай билбеген. Чарташ там ла тӱрген айланып турды, кичинек кемеге тус толо берди. Тус кеменен ажынып тӱгӱлип турды. Чарташ токтобой айланып, айланып ла турды. Кеме уур туска талайдын тӱбине чӱнгӱ берди. Шак онон улам талайдын суузы тусту болуп калган дежет.



Алтай литература

Ч. Чунижеков.

МУНДУЗАК.

(Повестьтен алган үзүктөр.)

Мундузак таларкак сынду, кара көстү, тегерик жүстү уулчак болгон. Онын адазы иит тужында Эмериде эки кыш бичикке үренген. Онын учун ол эмеш кычырып билетен. Мундузак бичикке үренерге сүрекей жылбиркеп турды. Адазы, Ангчыбай, уулын букваларга үредип туратан. Мундузак адазынын бичиктерлү кайырчагын алала, андагы бичиктерди алып, жаантайын көрүп туратан. Таадазы, Бектен өбөгөн, Мундузак бичикти сүрекей сүүп турганын жарадып, оны үредип аларга база тыг кичеенетен.

Күскиде Мундузак энезиле экү кендир жулуп, учукка тангы тизип ле кургадып, картошко казып ла оролоп туратан.

Лашкан кар жаап ийгенде, андап, агас истеп, онын ичегинине чертки тургузып туратан.

* * *

Кышкыда Мундузак база тегин отурбайтан. Ол күнүн сайын мал сугаратан, оlorдын кажаанын арчып, эртен-энгир өлгөн берип туратан. Таадазыла экү одын томырып, жаратан. Энези талкан-көчө соккондо, ого болужып туратан.

Мундузак анаида иштени те жүргенде, бичикке үренери керегинде санаа бажынан чыкпайтан. Мал сугарып барганда жолдын эки жанындагы карга колындагы тарыскада улустын ады-жолун бичип, оны кычырып, бойы каткырынып жүретен. Мундузакка бир катап бичик садып бергендер. Онын алтыгы кырына «Азбука» деп бичип койтыр. Бир лизин ачып ийерде, жаан-жаан буквалар көрүнди. Мундузак оларды ончозын билер. Онон ары көрөрдө, анда үйелеп бичип салган сөстөр, эрмектер, жаан эмес куучындар бар эмтир. Экинчи бичикте жүзүн-жүүр аңдардын, малдын, агаштардын, курт-коныстардын журуктары бар эмтир. Кажы ла журуктын алдында онын адын бичип койтыр. Онызы орус тилге үредетен бичик болтыр. Уулчак бу бичиктерди сүрекей сүйүп ле жылбиркеп кычырып турды.

Онон ло бери адазы уулын үредип, канча билгенинче болужып отуратан. Бичик кычырарына жеени эмеш темиге бергенине таадазы сүйүп, онын сепсейе өзүп калган кату чачын сыймай тудуп, айдатан:

— Балам, үрен ле, аданды көрдин бе? Ол шил көстү, сен үренип алзан, база андый ок очкалу болорын. Мен бичикке үренбегем, сокор кижиге түнөй жүрүм.

Тапчайдын уулы, Баслей, он эки жашту. Мундузак кычырар ла бичиир болуп үренип алганына күйүп, андый ок бичикчи болорго күйүзеди. Баслейдин ле Мундузактын ортозы жууктап, олар жакшы најылар боло бердилер. Мундузак күнүн сайын энгир ле келзе, Баслейди бичикке үредип туратан. Баслей улустан уккан чөрчөгин Мундузакка айдып тураачы болды.

Мундузак ла Баслей түште өмөлөжип, эки айылдын малын сугарып, одынды томырып жарала, турага ла айылга тажып койоло, жыгылап баргылайтан. Энирде бичик кычырып, чөрчөк айдып туратандар. Бир жыл өткөн кийинде Баслей база **бичикчи боло берди**.

Лас келди. Аңчыбай Эмери жаар барын жүреле, мундус сөөктү Мыкайла деп абыстан алтай бичиктер экелди. Уулына бир кичинек бичикти берип айтты:

— Мүргүүрине үрен.

Мундузак оны алып көрзө, жука кадарында «Мүргүүлдер» деп бичип койтыр. Уулчак кычырып көрзө, мында Мундузак билбейтен буквалар учурады. Ле адазы жартап айдып берерде, Мундузак мүргүүлди туктурулбай, көндүрө кычыра берди.

...

Јаскы кўндер там узап ла там јылып турды. Туура-Туунын меезинин кары эрте кайылып калды. Бого Мундузак ла Баслей уйлар ла торбоктор кабырып јўрдилер. Олор экўге мында коот-јыргал, ненин учун дезе, тере сумкада бичиктер бар болгон. Уйлар одорлоп јўрерде, уулчактар бичик кычырып, онын јуруктарын кўрўп отурдылар. Кезикте ойногылап, соодоп туратандар. Кўрешкенде, Мундузак јенип, јарышканда, Баслей акалап туратан. Кандык быжып келгенде, уулчактар кезик аразында кандык казып турдылар.

Јылкы мал кабырып турган Бектен ѳбѳгѳн сырыгылап оорый берерде, Ангчыбай улуска јалданып, тура тудуп турды. Сыргаш талкан-кѳчѳ белетеп божобой турган. Мундузакка мал кабырарга келишти. Јылкы малды Мундузак ончо малдан артык сўйтен. Ненин учун дезе, јылкы мал уйлардый куйбаа эмес, кайда ла јуунадып койзо, анан ырабайтан. Малды тўнде кабырбайтан, каруулдабайтан.

Кўўк ай јангырды. Мундузак беш бее, ўч сарбаа, бир айгыр кабырып јўрди. Сумказында бичиктў, койнында курутту јўретен. Куруттан јип алала, кўскў ошкош, јылтырап јаткан ару кара суудан ичип алатан. Онон сумказынан бичиктерин алып, анда не барын кѳрбѳй айдарга ончозын ўренип те алган болзо, олорды такып ла кычырып отуратан. «Эмди ле менде јангы бичиктер бар болгон болзо кайдат» деп, ол јааантайын сананып јўретен.

...

Бир кўн Сыргаш ѳбѳгѳнинин ле уулынын ижин јаратпай, арбышту куучын баштады:

— Улус кыжына андап, айу ѳлтўрип, алу таап, акча — јѳѳжѳ, аш-курсак алып турарда, менин кўлўктерим айры колында иш те јок, андап-суулап та баспас. Нени сананып турган улус бу! Адазы јурт Советте кыштады, айлына отурбас, конбос боло берди. Уулы «Мен качы кижѳ, јааи улусты бичикке ўредип турум» — деп, тўн ле кирзе, јок, орто тўнде јанар, айла мени качы эдип аларга, бичикке ўредерге ченежип турар. Эмеш те кемзинбес, јалтанбас. «Баканын базыдын кѳрўп турала, јелижин не сураар» — деген чилеп, бичикке ўрен деп не сураар!

— Эне, чугулданба. Эртен тура мен кыжына иштеген ижим учун акча аларым, бѳс садып берерим.

— Јок јердинг бөзин кайдан садып алатан?

— Колдо акча бар болзо, бөс табылар, чөкөнбө, эне.

Уулынын бөслө молјонгон молјузы Сыргаштын санаазын јымжадып ийди. Ангчыбай јаар көрди.

— Акыр, бу кандый аайы-бажы јок куучын болотон! Сен, Ангчыбай, јүүлген болбойын? Улус сени «большевик, ячейканын качызы, јурт Советтин председатели болуп калган јаан кижии» — деп айдыжат, чын ба? Сен анайда «креске түжүп» турарында, ол керегинде сенин бала-баркан билбес, укпас учурлу болгон бо?

— Мени кем үредетен? Јаңыс ла большевиктер үредер. Менин санаам бойымда, саадагым јанымда. Ол керегинде сеге доклад эдип, јоп сурайтаны калды ба? Капта арба, таарда кулур бар, база не јетпей туру?

— Совет јаңда үй кижии эрмек-куучынын эр кижиле түңей айдар, јамыга турар, јон ортозында иштеер деп айдыжат ине. Ол керегинде сен, Ангчыбай, билбес турбайын.

— Билип турум ла. Уй улус эр улусла түңей правоу. Јуундарга отурар, јамыга турар. Је андый да болзо, мени партияга кирип, большевик болдын деп кездеер учурын јок.

— Энемди кандый бир јамыга тудуп койор керек, јан-законоло таныжар эди — деп, тили јүгүрүк Мундузак айда салды.

— Тым! Униң үзүл — деп, Сыргаш үкүс эдип, эжиктен түрген чыга берди. Адазы коммунист болгонына Мундузак сүүнип, бойы да коммунист болор күүндү жүрген.

* * *

Бир күн Мундузак аймакка барып келди. Бир таар кулур, талимба бөс экелди. Сыргаш сүүнчилү каткырып, апааш кулурдан теертпек каарып турарда, Ангчыбай јанды.

— Јурт Советте кижии уккадый кандый солун бар? — деп, Мундузак адазынан сурады.

— Јурт Советте јаан солун бар — деп, Ангчыбай айтты. — Алтай албаты бу айдын баштапкы күнинен ала алдынан областка бөлинзин деп, Совет јаңнын төс јеринен јоп келген. Эмди бис алдынан автономный областту болуп калдыс.

Бастыралары чайлап божогон соңында, Мундузак туруп, бир түрген талимба бөс экелеле, энезине берип айтты:

— Эне, менин качы болуп иштеп тапканымла алган немем бу. Бичикке үренгеним тегин ле болбоды.

Энези бу тушта бойынын качан да айткан сөстөрүн эске

алынып, неме айтпай чала кызарып отурала, онын кийнинде «Балам, тапканча ла жүр, мен Тартнак меенгенче жүрейин» деп айтты.

С. Тока.

ОЙТО ЛО КЫШ.

(«Араттын сөзи» деген повестьтен алынган үзүктөр.)

Бир күсти эске алынадым. Андый казыр ой бистин жерде качан бирде болды эмеш пе! Каа-Хем суунун жаказында ла онын айрыларынын жаказында жаткан улуска оспо деп оору табарган. Жергелей турган өлөңдөрдү курч чалгы кезип турган чылап, оору-жоболдон балдар ла жаан улус кырылып турды. Жоктулар бастыра журттарыла, аймактарыла кырылып турган.

Энемнин айтканынча болзо, сырагай ла коркышту өлүм, бис чилеп, тос ло чобра айылдарда жаткан Тоджиннин ак-кийик азыраачыларына табарган. Анда, Кольский аймакта, Хоюк деп журтта, ак-кийик өскүретен көп турлулар болгон. Эмди ондо жүк ле жарымдай чирип калган казыктар арткан. Ак-кийик азыраачылар бастыразы кырылгылап калган. Ак-кийиктери жерликшип, тайга жаар жүргүлей берген. Өлүм Мерген сууны да жакалай жаткан улусты табарды. Байлар оорыган жалчыларын олзин деп, журтка арттырып салала, су-кадык жалчыларын алып, өскө жерге көчкүлей беретен. Мерген суунун жаказында турлу жер ээн арткан. Суунун жарадында жагыс ла бистин самтар чадырыс артып калды, онын жанында үч эчки отогылап жүргүледи.

Черликпен үрерде, онын үни ыраак кырларга, ээн таштарга жагыланып туратан.

Энем нени де сананып жүрген. Онын кийнинде бисти жууйла, меге мынайда айтты:

— Сен чомыр уратан баштыкты ал, слер экү тос табакты апарыгар.

Энем бу сөстөрдү кату айдала, айылдан чыкты. Энебис бисти сүйп жат деп бис билерис.

Неге, кайдаар баратанын билбей, энебистин кийнинен бастыс. Ол базыдын там ла түргендедип, кайра көрүп, арбанып турды:

— База ла артып турыгар ба! Түрген жүгүригер.

Энебис аш-курсак бедреп жүре берерде, бис арыктайла, чадырдан чыкпай отурала, базарын ундып салганыс, Онын учун эмди куру баштык ла тос табак та тудунып алган болзо-быс, базып болбой, бүүдүрилип, энебистен артып турдыс. Ого не болзын! Ол камык жерди керип келген! Онон түрген, байла, кем де базып болбос болор.

Бис аш кескен жерге келдис. Снопторын тартканы удабаган ошкош.

Энем биске бурылып келди:

— Жерде жаткан мажактарды көрүп тураар ба? Олорды мен чилеп, теригер.

Анайып айдала, жерде жаткан мажактарды терерге энчейе берди. Энем мажактарды түрген терип турды. Тос табакка түжүп турган уур мажактардын табыжы күкүрттү күнде чадырда отуарыста, мөндүрдин табыжына түнгей болды.

Мажактарды бис база тере бердис. Мажактарды эдегиске терип, баштыкка ла табакка уруп турдыс. Бир канча мажактарды уужап алала, амтанду ашты жип алдыс.

Ажын кезип салган жерде туулардын эдектеринен учуп келген дрофалар* базып жүргүледи. Бистин колыста олорго жеткер эткедий неме жок болордо, олор жайым баскылап, кеспеген аштын мажагын ла жерге төгүлген ашты жип турдылар. Күн ашты, дрофалар уча берди, ажын кезип салган жалаңда жаңыс ла бис жүрдис.

Айлыска жанып келеле, мажактарды актайла, эзип ийерибисте, терип алган ажыс сүрекей де көп эмес болды. Энем актаган ашты эзип турганча, бис чырбагалдардан жууп, отко салала, чой казанды отко астыбыс.

Албанчы-эжем казанга ашты уруп, Кангыйга айтты:

— Ме, куур, калак, өртөдиг.

Кангый булгушты алып, ашты куура берди. Куурып турган аш тызырап, жарылып, казаннан чыгара секирет.

Бир минуттын бажында, Кангый казанды туткушла тудуп, оттон чыгарала, куурган ашты тос табакка урды. Куурып салган аштан койу буу чыгып турды, бис дезе күренг өңдү чаракты ууштап алала, алакандарыска уруштырып, үрүп, соодып жип турдыс.

Энем нени де сананып отурды. Онын кийнинде мен жаар кунукчылду көрди.

— Бери кел, уулым.

Оп менин бажымды төжине жаба тудала, сыймап, ошкоп

* Дрофа — чөлдө жүрөтөн, турнага бүдүштөш куш.

турды. Онын кийинде ойто ло кунукчылду сананып, чадырдын ыртыктары жаар көрди.

— Тайгада соок, байлардын көстөри база соок. Мал кабырарга, тере ужаарга ойто ло ологорго барарым. Бойымды азыраа берерим, је слер не болороор? Бу кышта мен слерди өлүмнөң айрып болорым ба?

Энем бастыра бойы тыркыража берди. Бис оны көрүп турала, токтодынып болбой, өксөп ыйлай бердис.

Айылдын жанынча өдүп жаткан түжүмөттөр*, байла, «Сууда бөрүнүн балдары энезиле кожо аштаганына улыгылай бериптир» деп кокырлаган болор.

Бис бар жок немелерден жабынып алала, корчойып алып, уйуктаарга жадарыста, карануй кире берген. Бис ол ло тарыйын уйуктай бердис.

Је мен удабай ойгонып келдим. Чадырдын түнүгинен ле ыртыктарынан чадырга кар толо берди. Јоткон тыңыйла, чадырды арай антарбай турды. Чадырдын бир канча тосторын салкын учурып, јалан сайын таштап салган, кезик базыруларды кыйалада согуп салыптыр.

Соок казырланып турды. Мен төжөгиме там ла јапшына бердим.

Мен түш јеримде эт, быштак, тараан ла өскө дө жүзүн-јүүр амтанду курсак көрүп тургам. Ол түнде мен нени јибедим деп айдайын! Ойгонып келзем, таң јарып калган эмтир. Тура жүгүреле, түжимди куучындадым. Бежендей јаан көстөрүн тазырайтып, мен жаар көрди:

Эх, сенин түжинди бистинг ончобыска үлештирип берген болзо, кандый јакшы болор эди, ийним!

Мен айландыра көрдим: энем ле Албанчы кайдаар барган?

Чадырдан чыга коноло, көрзөм, ологор Мергеннин јарадында база жок эмтир.

Бу өй өткөнчө, канча кире сууны кайнадып, ичкедий болгонын билбейдим, је ол өй бастыра жүрүмнөң узун болгон: энебис сүрекей узак келбеген.

Энем једип келеле, айтты:

— Бис Албанчыла кожо кайдан-кайдан нени-нени иштеп алар дежи, Мерген ичинин айылдарын ончозын керип келдис. Кем де айлына кийдирбеди,— эжиктин бозогозын алтап, јангы ла кирип келеле, эзендежер болзобыс, чыгара сүрүп ийет.

* Түжүмөт — јамылу киж, чиновник.

Энем эниргери Албанчыны чадырдан кычырып алды:

— Сарыг-Сеп јаар барар керек.

Мен олордын кийнинен чыга жүгүрүп, энемнин эдегине-кадала бердим.

— База кайдаар барарга турыгар? Бис сени божотпозыс.

Энем мени жерден өрө көдүреле, бажымды окшоody.

— Божот, уулым! Бис Сарыг-Сепке барып келерис, ондо орустар журтап жат, олорго одын кезерис, кажагандарын арчыырыс, тегин де суранарыс, слерге сүреен көп курсак экелерис.

Күн ажып бараткан. Азыйда энем мындый орой качан да барбайтан. Ол түн бис отты узак одырдыс.

Ноябрьдин учы болгон: эртен тура көрзөбис, калын кар жаап салган эмтир. Күн тайганын ары жанынан жаңы ла чыгып келеле, карды сүүнчилү мызылдадып турды. Салкын жок болордо, бастыра жер жарып, тургуза ла жылу боло берди. Мен энемнин барган жолына чыгара жүгүрүп бардым. Тышкары жылу эмес болды, удабай ла будым, жаан сооктордо чылап, тонуп турды.

Менин энчиме жаан карындаштарымнан ла эжелеримнен майчыята базып салган ыртык башмак өдүк арткан. Тайгага ол эмезе чөлгө барарга келишкенде, өдүгимнин таманында ыртыктардан кар кирбезин деп, жалбак агаш танып алаам. Эки учын бүктеп салган агаштар менин конёкторым болгоны. Ылтангы жок өдүккө жаба танып салган агаш кандый жылу берер? Бут тургуза ла соокко тоңо берген. Кыш болгондо менин тамандарым ужуп калган жүретен, эки-үч катап онын терелери түлөп түжүп туратан.

Мен айлыма келеле, будымды жылыдып отурзам, Черликпеннин араай үрген үни угулат. Ол та сүүнгенине, та коркыганына шаңкылдап үрүп турды.

Бежендей ле Кангый чадырдын эжигин ачып ийеле, кыйгырдылар:

— Энем келди! Түрген, Тока!

Мен капшайлап өдүктеримди кийдим. Бежендей ле Кангый озолоп жүгүрзе, энем нени экелгенин менен озо көргүлөп ийер. Агаш таманду өдүктерим бойыма сүрекей жаан болгон. Онын учун мен жүгүреримде, олор ээрдин арчымагындый капылдажа берди.

Мен тоңдөрдүн бирүзине чыгып келдим. Чичкечек жолло Черликпен келетти. Карга бүркелип калган агаштардын ары жанынан энем ле Албанчы чыгып келдилер. Олор нени де экелип жадылар.

Олорло коштой Бежендей ле Кангый келеттилер. Энем-
нинг јўзи терлеп калган эмтир. Мен ого кыйгырдым:

— Нени экелип јадын? Кайдан алдын?

— Алгырба! Аш экелип жадым. Јииринг — деп, энем колы-
ла жагыды.

Бежендей, сўўнгенине бўдўрилип јыгылып, энемнинг ал-
дына айланып, менен тыг кыйгырып турды:

— Мындый кўп ашты кайдан алдыгар?

Энем ачынчылу, је эрке айтты:

— Кайдан да алган болзо, сеге тўнгей ле эмес пе? Ку-
урзам, јииринг.

Энем чадыр јаар ууланды. Бис онынг кийнинен бастыс.
Албанчы айылдан табак экелеле, баштыктан табакка урды.

Ол кўн јакшы да, сўўнчилў де болгон.

Бис кокырлажып, каткырыжып турганыс. Казанда куурып
турган буудай быјырайт. Ончобыстыг тиштеристе куурып
салган буудай кајырайт.

С. Тоюшев.

ОТ ЧЕЧЕК.

(Туујы.)

«От чечектий кыска ла јаркын-
ду јўрўм јўрген јиит коммуна
Павка Волковко, акту кўўним-
нег».

Автор.

Алдымда —

Каткылап тўшкен кайалар.

Одоштой —

Саалдалган учар суулар.

Ўстимде —

Чанкырайган тегери.

Төмөн —

Чолушманныг соок кебери.

Таштарга тайкалып, салкын сыылайт,

Јайымымды ўлгерлейин бе дейт.

Је өскө, өскө санаалар көксимде,

Өткөн ойдинг өдўми көзимде.

Јирме экинчи јыл. Чаган ай.
Кайру. Амыры јок Алтай.
Чолушман өзөк өрөчөдий.
Чактар түбинен чөйилгендий.
Эртен тура — он,
Эниргери — терс.
Салкын, салкын,
Кем өңдөйт анда,
Карагайдын јанында?
Салкынга не элбендейт?
Ат па, айса бандит пе?
Аш уурдаган болбозын.
Өлөң өртөгөн болбозын.
Каруулчыктар карамтыкпайт,
Карачкыны шыгалайт.
Көс көргүр. Кулак уккур.
Чолушман ичи — капчал јер.
Кажызы ла серемјилү,
Базарга јалтанчылу.
Бандит кажы јанынан келер,
Актар кайдан сыйт эдер —
Ажындыра кем сезер,
Алды-кийнин кем билер?
Айса сен, айса мен...
Чолушманда коммуна,
Чолушманда бандиттер,
Кем кемди... кем кемди...
Кайру — коммуналар одузы,
От чечектин онбозы.
Лампа өчпөй жапылдайт,
Штабта куучын кайнайт:
— Бандит качан да сезилү,
Јимегинен танылу.
Өлөнисти кем тепсеткен?
Клаттарды кем өртөгөн? —
Ончозы — омордын ижи,
Өштөп жүрген кереги.
Глеб өрөкөн:
Ајарыныгар — деген
Бандиттер кетежип јат — деген.
Сууга чачкан таш болбозын,
Көй-кебизин сөс болбозын.
— Ол бис јанында кижі ок.
Анајдарда бүтпес арга јок.

Удурдажарга кем де јалтанбас,
Је туружарга ийдебис ас...
Шабта бүгүн бирлик биле,
Јөптөгөни бир шүүлте:
Заставага элчи ийер,
Је элчи эдип кемди ийер?
Павка, сеге мөр болгон.
Экче пакетти колго алган.
Адан, байла, сеспеген:
Үйдежер деп,
Ыраак жолго аткараар деп,
Је штабтың жакылтазы — јок,
Оноң кыйар јан јок.
Ада колдонг эзендешкен,
Јүрексигенин билдиртпеген.
Павка, бистин сөөгис башка,
Је одубыс јангыс, Павка.
Ойының ойнолбогон,
Соодың өтпөгөн.
Эрте алтаган јиит үйеге,
Эрте чыккан узун жолго.
«КИМ» деген значок
Кемге — ок, кемге јок;
Кем үренген, үреткен.
Кыралаган, аш салган.
«Интернационалды» кожондогон,
Адаларла тенг алтаган.
Эне качан да эпчил.
Јүреги кару, колы јенгил.
Уулын жолго шыйдыган,
Бурылбас деп сананбаган.
«Балам, айланып јүр!» — деген,
«Кайра капшай бурыл!» — деген
Эне — ончобыска эне.
Оның эркези, оның јылузы...
Айрылыжарда, кабыра туткан,
Јүреги ачу согулган.
Је нени де айтпаган,
Көстин јажын јажырган.
Уулының чыдаганын билбеген,
Јыгыларын сеспеген.
Аттың мангы алысталган.
Така мизи сыңыраган.

Тенгериде айдын жемтиги —
Түн келердин элчизи.
Јаш жүрек сүрнүгип јат,
Једетен јерге мендеп јат.
Кышкы тондок јер тогулат.
Така мизи ташка чагылат.
Ат өдөт боомдорло,
Јыраа орогон јолдорло.
Көдүрге, үлүштүү,
Уулына јол бер.
Анданышкан суу,
Кечү бер.
Једер јерге јетсин ол,
Јүрген керегин бүдүрзин ол.
Коммуна канайып чачылар?!
Кыралаган јаландар
Канайып ээн калар...
Јон антарган салдалар.
Уйлар, жылкы...
Күйген кладтар — күйгей ле,
Өртөгөни — өртөлгөй лө;
Је коммуна оды очпөзин,
Онын кереги өлбөзин,
Коммунага өзөр керек.
Коммунага ийде керек.
Иженчи — заставага.
Бүдүмји — заставага.
Ат мантайт салкынла жарыжып,
Тон јерди тогултып.
Јаман үндү үкү уйкуда,
Ач көстү бөрү алыста.
Јүрекке ийде кожулгандый,
Коркымы кайда да ундылгандый.
Алдында — кайа. Алдында — таш.
Айландыра, көө казандый, кышкы түн,
Качан ойгонор сускача күн?..
Јок, јок.
Бүгүнче түш.
Јаркын керек јок.
Түште кижии көскө илинер,
Бандиттерге јаан көрүнөр,
Каракчы база турза кайдар,
Јол база эмеш кыскарза кайдар.

Уул бүгүн өйлө жарыжат,
Өчөшкөндө маргыжат.
Кем кемди. Кем кемди...
Жол кыскар, ат барзын.
Таштар жайла, уул өтсин.
Кышкы түндө
Мылтык жызырагаң.
Коммунага бандиттер
Табарган.
Чолушман өзөктө
Жүрүм — кыйын.
Коронду окторго
Жеңил ойын.
Мылтык — колдо.
Көс — каруулда...
Кем де өңдөйөт
Жүрүмгө жүткип.
Окты көдүрип албай,
Жыгылат таралжып.
Мылтыктар үнинен
Кайру чочыган.
Коммунарлар көзине
Өлүм караган.
Мында кыйын,
Мында кан...
Павка оны билбеген,
Жаш жүреги сеспеген.
Заставага иженген,
Заставага мендеген.
Кату-Жарыкка жеткелекте,
Козыр жолды өткөлөктө,
Минген ады атпас эткен,
Жолдон туура чарчалган...
Таң ненин де учун
Эрте жарыган.
Күннин көзи кызарган.
Бандиттер уулды кыйнаган,
Талайып келип сабаган:
Белине — кындакла,
Төш бойына — бутла,
Уул унчукпаган, таралжыган,
Оозынан кан адылган.
«КИМ» значогы жалт эткен.



Бандиттер канзыраган.
Көстөри кандалган.
Ат — жорго, неден чочыдың?
Ўркип, незин учурттын?
Јол-јорыкка эрјине,
Ээнди канай таныбадың?
Оштүлерден качырбадың?
Айса уулла бир
Јыгыларга турган ба?
Мөнгүликтин алдына
Амыраарга жүрген бе? !
Калак ла дезен сени,
Калак ла дезен сени...
Бандиттер кыймыккан,
Кинчеги кайнаган,
Јүрүмде јок өлүм тапкан.
Ат ўркиген, уул сүүртелген.
Ташту јолго саны согулган.
Јудрукча жүрек, туул!
Урнуккан кан, буул!
Мантаган ат, токтой тўш.
Ой, мендебе, тура тўш.
Уул көзин ачып, көрзин,
Телкемдерле эзендешсин.
Арчын јыды көксине өтсин,
Мөштөр шуулты угулзын.

Ларкын тангы адырзын:
Чокым алтаган јаш үйе.
Элбирезин мааны кейге.
Је ой өдөт эренгистелбей.
Ат үстүгет токтобой.
Јол түнгүрөп калган,
Чолушман ээнзиреп калган.

* * *

Јаан изү ай. Кайру.
Тон бажында памятник туру.
Өчөшкөндий ойлор өдөт,
Күйген јылдыс коктып өдөт.
Јок јерден јаныдан күйет,
Ой улалат, керегин улалтат.
Кайру, Кайру,
Јүрген јүрүм от-калап,
Оскон чечек —
От чечек.
Төгүлген кан чечек болгондый,
Оңи дезе кижі канындый.
От чечектий јаш јүрек,
Оңоры јок јиит јүрүм
Сени бууган — өлбөгөн,
Чаптырган — өңбөгөн.
Павка: адынды адап,
Јииттер барат,
Мааныны чек апарат.

ЧОЛУШМАНДАГЫ КОММУНА.

1920 јылда март айда эмдиги Чой аймакта коммунисттер: П. Волков, П. Попов, В. Жеребятъев — 9 јурттан 63 кижини баштап «Јайым иш» деген коммуна төзөгөн. Коммунарлар Чолушман өзөккө көчкөндөр. Мында күч айалгада коммунарлар 60 ат, 70 саар уй, 160 торбок ло бозу, 20 кой, 10 чочко азырап, 20 уйа адару туткан. Јайым иш эрчимдү өдүп турган, је јербойынын байлары, ак бандиттери коммунарларга амыр бербей турган болгон. 1921 јылда декабрь айда бандиттер табару эделе, коммунисттерди өлтүргилеп баштаган, январь айда 1922 јылда коммунарлар он беш јашту

Павка Волковты пограничный заставага болушка аткарган. Бандиттер Павканы заставага жеткелекте адып өлтүргөн.

И. Шодоев.

БАШТАПКЫ АЛТАМДАР.

МЕЖЕЛИК.

1919 жылдын жайы. Кезек ойгө болгон мөндүрлү жаңмыр токтой берерде, булуттар бөлинишип, тегерининг кезик жерлери анан-мынан чанкырайып көрүнгилеп келди. Тегерининг булуды арчыла берген жеринен күннин жаркыны жерге тийерде, Алмасту-Боомды күреелей турган солоңы там ла жаркындала берди.

Жерге түшкен мөндүрлерди көрөргө, айылдан чыга конгон Биибей солоңыны көрүп ийеле, кыйгырды:

— Эй, Јанап, солоңы!

Јанап агазынын кыйгызын угуп ийеле, отурган жеринен тургуза ла тура жүгүрди. Кичинек Найзаш агаларынан артпаска, Јанаптын кийнинен ары үрбейтип жүгүрди.

— Бу ийнинди эжикле баспактап ийдин, сакып ал! — деп, энези Јанаптын кийнинен кыйгырды.

Уулчактар солоңыны соныркап көрүп, онын бир учы Тарбаанду деп межеликке шыдар турганына сүүнип, анаар жүгүрдилер.

Је уулчактар межеликке жууктаган сайын, солоңы там ла ырап, оноң удабай чек јоголо берди. Аай болбой каларда, Јанап агазы јаар көрүп айтты:

— Малысты барып көрөликтер!

Биибей ийнизине јөпсинип, араайынан межелик јаар күүн-күч јок басты. Јанап ла Найзаш агазын ээчий баскылап браатты. Олор Тарбаандунын кырына чыгып, андагы алты айгыр малын јоктоп көрдилер.

— Биибей, көрзөң дө, менин эки айгыр малымнан бир де чыгым болбойтыр, а сенийинен көп мал мөндүрге јыга соктырып койыптыр,— деп, Јанап агазына малдын јыгылгылап калган өтөктөрин көргүсти.

Уулчактар јыгылгылап калган «малдарын» ойто тургускылап койоло, сараналап жүрдилер. Јанап тоолу ла сарананы тазылыла катай үзүп јийле, Кан-Оозынын деремнези јаар нени де ширтеп отурды.

«Јаантайын ла нени де сананып отуар кайткан кижі бу» — деп, анча-мынча ыраактагы агазы бойында кимиректенди. Эттү-канду бололо, ого үзеери боду учун агазы Јанапты «Ботпонок-Батпанак» деп кокырлайтан. Ол анайып «Ботпонок-Батпанак бери кел» деп кыйгырарга ийнизи јаар көрөрдө, Јанаптың чочыдулу үни угулды:

— Биибей, Биибей, көрзөн дө, солдаттар клеет!

Ийнизинин кол уулаган јер јаар Биибей көрди. Кан-Оозынан Оймон јаар чөйилип барган чичке кара јолдо — атту ла јойу улус. Јойу улустың кийинде атту улустың үлдүлери күнге јалтыражып клеетти. Олордың ары јанында Кан-Оозының деремнезинин күнчыгыш јанындагы туралар ээн немедий кунукчылду көрүнөт.

Башкүн өзөкти өрө Оймон јаар атту, абралу солдаттар өткөн, олорды красныйлар деп айдышканын Биибей эске алынды. «Бу солдаттар база красныйлар болбайсын» — деп ол сананды.

Солдаттардың јууктап келерин сакып, уулчактар межеликтинг эн ле бийик деген јерине чыгып алдылар. Чарастың суузынын чакпынынын табыжы бирде угулып, бирде угулбай турды. Ол сууның јаказында турган жаңыс аланчык айыл ла болчок тура алдында уулчактарга эн ле сүүген эн ле јакшы јер болуп билдиретен. Је эмди де ол айыл ла тура — уулчактардың эн ле күчтү куйагы, анда олордың энези, адазы. Оның учун солдаттарды јууктан көрөргө јилбиркеп, сакыгылап та отурган болзо, уулчактар јолдың алды јанында турган тура ла айылдан көс албай отурдылар.

Кичинек јиктен төгннин үстине чыгып келген сөлдәттарды Биибей ле Јанап ајыктап, бой-бойы јаар чочыдулу көрдилер. Атту солдаттар јойу улусты айландыра курчап, айдап апараткан эмитир. Солдаттардың колдорында — үлдүлөр...

Уулчактар озо баштап качып јүгүрер күүндү болгондор, онон Биибей межеликтеги арсак-корсак таштардың ортозы јаар јыларда, эки ийнизи база анаар јылдылар.

Биибей Јанапты таш ажыра отургызып койоло, Найзашты бойыла кожо алып, солдаттарды ла ајдудагы улусты ајыктап отурды. Солдаттар јойу улусты Тарбаанду межеликтинг јигине экелеле, јолдон чыгарып, јикти өрө айдады.

Јанап јаан содон таштың кийин жаңынан араай шыгалап көрди. Јиктин ичинде атту төрт солдат колдорында үлдүлөрлү турдылар. Аттарынан түшкен солдаттар мылтыктарын јергелей турган улус јаар уулай тудуп ийгенин көрүп ийеле, Јанап көңкөрө јада берди. Ээчиде ле мылтыктар

быырт-быырт эдерде, чочыган ла коркыган јерге јапшына берди. Мылтыктардын табыжы јанындагы аркага, тууларга јанылана берди.

Бир кезек ой өткөн кийинде Јанап бажын араай өрө көдүрип, онон таштын кийинен карап көрди: јиктин ичинде јыгылгылап калган улус јатты. Атту солдаттар сан төмөн јорткылап браатты. Уулчактын куйка-бажы јимирей берди.

— Јана-ап! — деген кыйгы кайда да ыраакта угулды. Агазынын үнин таныган да болзо, Јанап Биибейдин байагы отурган јери јаар көрди. Анда кижии јок эмтир. Агазы јүре бергенин билип, Јанап өрө турала, ајыктанды.

Биибей төрт јашту Найзашты јүктенип алган, айлы јаар јүгүрип браатты. Ол Јанаптын келеткенин көрөлө, отуруп, сакыды.

Ол күн түнде Јанап уйуктабай, төжөктө узак јаткан. Энир түн киреде адазы кайдан да јанып келген.

— Илья Санин деп орус өлтүрткен улустын сөөгин јууп јадарда, ого болужып јүрдим — деп, адазы эрмектенди.

— Бу кандый улус, озор кемдер? — деп энези сурады.

— Красныйлар, башкүн Оймон јаар барган отрядтан астыгып артып калган улус учун јуулажып јүрүп, көөркийлер казаккомдорго туштап, өлтүртиклеп койтыр — деп, адазы араай кими ректенди.

— Калак-корон, красный болуп турала, база, озор чылап, өлтүртип койдын, ары ла тынын алып, агаш-ташту Алтайына јортуп јүр — деп, энезинин араай айткан эрмеги угулды.

Адазы оттын јанында үн јоктон нени де сананып отурганын Јанап көрүп јадала, уйуктай бергенин бойы да сеспеди.

Эртен тура, күн чарчап тийип турарда, Јанап уйкудан ойгонып, төжөктөн өрө турды. Ол тышкары чыгала, элден ле озо Тарбаанду межелик јаар көрди. Межелик өчөмик ле кунук, кандый да соок бүдүмдү немедий болды. Онын јап-јажыл өзүминдеги чалын күннин јаркынына јалтыражарда — межеликтин көстөринин јаштары мелтирежип тургандый болуп көрүнди.

Јанап красныйларды өлтүрген солдаттар барган деремне јаар баштанала, кекенип эрмектенди:

— У-у, көрмөстөр, баштарыңды јарарым!

1920 жыл. Јанаптын адазы Базлей оттын јанында нени де шўўнип отурды. Кенете ле тышкары кижии унчукты:

— Базлей, бери чыгаар, өгөөн!

Базлей айлынан чыгып келерде, айылдын јанында Моймон баштаган бандиттер атту турдылар.

Моймон — Базлейдин сыйнынын өбөгөни, күйү кижии. Андый да болзо, ол ат ўстинен Базлей јаар соок көрөлө, сурады:

— Көдүргенде канча бандит бар деп кызылдарга јетирдигер?

— Кызылдарды да көрбөдим, јетирү де этпедим — деп, Базлей айдала, «бу мындай эрмекти кайдан тапты» деп сананып кайкап, Моймон јаар көрди.

— Сени кызылдарла колбулу деп биске бүдүмчилү кижии јетирү эткен. Чынын айтпай, јажыраар болзон, бажыңды кезе чаап ийерим — деп, Эндрей орус бандит ўлдүзинин сабынан ала койды.

Моймон орус нөкөрин токтодып, Базлей јаар кезе көрүп айтты:

— Слер кызылдарла колбу јок, ак-чек кижии болзогор, бүгүн ле эртен азык-түлүк белетеп алыгар. Сонзун Таштубутка келигер. Келбезеер, кўн-кайрал сакубагар...

Бандиттер јүре берген кийинде Јанаптын адазы ла энези нени де шўўжип, узак эрмектешкен. Эң ле учында адазы ўнин јаанадып эрмектенген:

— Кызылдарга барзам, бандиттер слерди, кызыл кижинин балдары деп, кыйнаар. Бандиттерге кожулзам, слерди кызылдар коркыдып кыйнаар. Анайдарда, керектин аайтеейи јарталганча мен форт ло ташка-тууга кыйып, јортуп јүрейин...

Јанаптын энези өбөгөнinin шўўлтезин јарадып, «Базлей јаан уулын бойыла кожо» апарза, быжу болор», деп сананала, айтты:

— Бу јаан уулыңды кожо алып јүр. Ол 12 јашту да болзо, улустың 15—16 јашту уулдарындый, айса да бардазын уул...

— Айшлда одын-өлөңди кем јеткилдеер, арткан эки-јангыс малды кем кичеер — деп, Базлей ўйинин шўўлтезин јаратпады.

Ол ло кўн тал-тўш киреде Базлей айлынап атанып, Узун-Бут деп јердин бажы јаар јортты. Онын уулчактары — Би-

бей ле Јанап адазынын кийнинен ары көрүп турдылар. Адазы агаш аразына кирип, көрүнбей каларда, Јанап агазынан сурады:

— Биибей, сен кызылдарга кирерин бе, бандиттерге кирерин бе?

— Кызылдарга — деп, Биибей айдала, ийнизинин эки көзи јаар кезе көрди.

— Мен база кызылдарга — деп, Јанап айтты.

Бир күн јер јарып клеедерде, Јанаптын энези тышкартынан турага кирип келеле, печкенин јанына отуруп, ыйламзырап эрмектенди:

— Бу кижиде ырыс деп неме бар ба, јок по? Кече күрен уй өлгөн, бүгүн чоокыр уй база өлүп калтыр. Бу балдарда ырыс јок кайткан?..

Јанап энезинин комыдалду эрмегин угуп, «Эмди бисте јангыс «Сынык мүүс» артып калды. Мен «Сынык мүүстин» маңдайына, шыйрактарына, куйругына ла јалмаштарына төгөт сүртүп койгом. Уйды анайда төгөттөп койзо, кыјык-кымыраан јукпас деп карганагым айткан. Онызы чын болзо, менин «Сынык мүүс» деп уйыма оору јукпас» — деп сананып јатты.

Темир печкедеги от тизиреде күйүп, туранын ичи јылый берерде, Јанап орыннан өрө туруп, кунугып ла карыгып отурган энезинин јанына келип куучындады:

— Адам ла Биибей бу тураны тутпаган болзо, бис эмди соок айылда калтыражып отурар эдис, чын ба, эне?

Энези үн јоктон танкылап отурды. «Энем нени де сананып отурган болгодый. Чаптык этпес» — деп, Јанап сананды.

Тышкары карды кыјырада кижии базып клееткен табыш угулды. «Ол Биибей болбайсын. Байа, энем чоокыр уй өлүп калтыр деп ле айдарда, Биибей тура јүгүрип, тонын јебечен јабынала, чыга конгон. Кажанга барып келген болор. Чоокыр уй онын энчилү уйы ине...» — деп, Јанап сананып отурганча, Биибей эжиктен кирип келди.

Агазынын көстөринин јажын Јанап көрүп ийеле, база ыйлап ийди.

— Балдарыма сүдин бербей, өлгүлөп калган моомолорды канайдар. Өлгөн неме ойто тирилер эмес, тегин јерге ыйлабаар. Ырысту балдар болзоор, ол артып калган јангыс уйаар да слерди сүдиле азыраар — деп, энези ыйлажып отурган уулчактарына јобош үниле айтты.

— Менин «Сынык мүүзим» өлбөс, мен оны төгөттөп койгом — деп, Јанап ыйламзырап эрмектенди.

— Бойыс ла алдырбайтан болзобыс, мал ол кайда бар-

зын. Эки колдын кўчиле торбок-бозуны таап албай — деп, энези куучындады.

Уулчактардын ыйлажы токтой берди. Темир печкенин ўстиндеги суулу чўйгўн кайнап, шуулап, кожондой берди.

* * *

Јаскары кыш Биибей ле Јанап арык кўрен адынын чанагына бир бугул ўлўн салып алган, айлы јаар тартып экелеттилер. Айылдын тыштында ээрлў аттар турганын уулчактар кўрўп, кайкажып клеетти.

Ўлўнди экелеле, Биибей чеденге антарып јадарда, айылдан эки орус чыгып келди. Олор экилези мылтыкту, ўлдўлў. Олордын кийнинен ээчиде база ўч-тўрт солдат чыгып келди.

Байагы эки солдат чанактагы ўлўнди антара таштап, нени де бедреп кўрди. Онон Биибейди тинтип турала, онын карманынан кырлу мылтыктын чокыткыжын таап алдылар.

— А, сен бандит! Мылтыгын кайда? Бандит нўкўрлўрин кайда? — деп, байагы эки орустын бирўзи Биибейди ўзеле-дип, кўмўлип, арай-арай ла сокпой шылай берди.

— Јок, мен бандит эмезим, чокыткыш менин бойымнын. Андап турган мылтыгым бар — деп, Биибей айдынарда да, онын эрмегин де уклай, эки орус Биибейди тудала, чиректен сўўреткилей берди.

Агазын орустардан айрып аларга, Јанап калактап-кородоп турарда, айылдан база орустар чыккылап келди. Јанап ыйлап, канча орусты тоолой јўгўрип, кажызына ла мўргип, олордон болуш сурап турды.

Биибейди эки орус мылтыктын кындагыла тўрттўргилеп, кажааннын кийни јаар апарарда, Јанап олордын кийнинен јўгўрип, багырып-багырып, орустардын колы-будына оролып, јалынып турды.

— Токтогор! Бери экелигер! — деп, кем де кыйгырып ийерде, Биибей јаар мылтыгын уулай тудуп алган орус атту кижини кўрўп ийеле, токтой берди.

Кўк-боро атту, јелбер саксарганын терезинен эткен ак папахалу, тўжинде кызыл бўстў, ўлдўлў ле колмылтыкту кижини солдаттар јаар соок кўрўлў, ўктўм ўниле айтты:

— Слер революциянын черўзи болгон адыгарды ундыбагар. Бис мынайдар болзобыс, бисти улус кызылдар деп, революциянын черўзи деп айтпас. Слер оны билип тураар ба?

— Билип турус! — деп, бир канча ўндер угулды.

Биибей чокыткыш жок мылтыгын кажааннан экелип, командирге табыштырды.

— Чокышты не уштыган? — деп, командир сурады.

— Бу мынанг жажыргам — деп, Биибей Јанап јаар кол уулап айтты.

Агазын аргадап аларга, «Мен красный!» «Мен красный!» деп багырып, кажы ла солдаттан болуш сурап, жалынып јүгүргөн кичинек уулчак эмди энезинин јанында да болзо, тынг ыйлаганча токтодынып болбой, өксөп-өксөп, көстөри мелтирежип турганын командир ажарып көрөлө, уулчактын бажын сыймап, кокырлады:

— Сен красный ба? Молодец!

Эртен тура Јанаптын ада-энези Узун-Бут деп кыштузынан Кан-Оозындагы јуртына көчүп келген. Јанап ол ло күннен ала кызыл командирге адаркайтан болгон. Ол энезине ак папаха бөрүк эттирип алган, төжине кызыл бөс тагынган, агаштан эткен үлдүлү ле колмылтыкту јүретен.

* * *

— Эне, мен карган таайым эшке барып келейин бе? — деп, Јанап отко чарак куурып отурган энезинин сурады.

— Бу куурып койгон арбаны сокыга уруп, саазын кактай согуп ий, онын кийнинде барарын, таайын өзөккө качан көчөргө турган, угуп кел — деп, энези жакарды.

Јанап энезинин куурып койгон арбазын түргөн кактай согуп, чарактан јип, ажанып алды. Карган кер атты тудуп, јайдака минип алаала, Туйук-Кобы деп јер јаар ууланды...

...«Јуу-чакла кожо улус та, ан-куш та ачынаатыган. Сарбаа-ларыла катай јетн жылкымнан јүк ле эки бее ле бир сарбаа артты. Эки малды ууры аларда, экүзин бөрү јиди» — деп Тордош сананып, одордогы малын көрүп отурды. Кобынын оозында кожон угулды:

«Ташка чыккан түлкү омок,

Таайын көргөн јеен омок...»

Јееннинин үнин танып, Тордош күлүмзиренди. Јанында отоп јүргөн кызыл-буурыл сарбаа јаар көрүп, «Јанап јеениме баркы эдип берерим» деп сананды.

Кадалгак ла сойгок јолло чебер барарын, карган кер ат бойы билетен. Онын учун Јанап адынын тискинин јүк ле јөмөй тудуп, аттын арказынан уштылып түшпеске, адынын жалынан эки колдоп тудунып алды. Кер ат кажы ла ташты

чебер алтап, кажы ла агашты эптү эбирip, Туйук-Кобыны
өрө чыккан кадалгак жолло барып жатты.

Jeени кадалгак жолды өдүп, тектир jerre чыгып келгенин
Тордош өбөөн көрүп ийди. Ол отурган jerинен өрө туруп,
ичкери бир эмеш басты. Агаш ажыра аярбай, көндүрө өдүп
брааткан Јанапты көрүп, чала араай кыйгырды:

— Бейин, бейин жорт, jeеним!

Таайынын турган jerине Јанап жортып келди.

— Менин jeеним ташты-тууны тонгылта кожондоп ийер
болуп јааиап калган турбай — деп, Тордош кокырлайла,
jeениле эзендешти.

Алдында кызыл-күрен чырайлу таайы бүгүн чырайы кара-
рып калгандый болордо, Јанап сурады:

— Слер оорып жүреер бе, таай? Чырайаар карарып кал-
тыр.

— Јаантайын малла кожо јаланда жүрген кижинин јүзи
кара-күрен боло беретен ине, jeеним, — деп, таайы айтты.

— Өзөккө качан көчөрөөр. Таай — деп, Јанап сурады.

Таайы одордо жүрген малы јаар колын уулап, куучында-
ды:

— Бу јаткан јакшы одорго малымды бүгүн-эртен одорло-
доло, сонзун көчөрим.

Таайы јойу болордо, «мынын ады кайда не» деп, Јанап
сананала, сурады:

— Адыгар кайда?

Тордош анча-мынча турган чибилер јаар көрүп, күлүмзи-
ренеле, эрмектенди:

— О-о, кара ат конюшныйда ажанып јат.

Јанап чибилер јаар ајыктап көрөрдө, чибилердин орто-
зында ээрлү кара аттын јүк ле тал-ортозы көрүнди. Ол анда
карды чанчып, армакчыда отоп турды.

Јанында кыймык та јок, үн де јок нени де сананып турган
jeенине Тордош айтты:

— Карган энен сенин кожонгынды туку кажы jerде угуп
койгон. Эмди чайдан азып алган, сакып отурган болор. Сен
бистинг айылга бар, мен эмеш айла јанарым.

Јанап адынын тискинин бурый тартып, таайынын айлы
јаар жортты.

Јеен уулчагы келгенде ле, карган энези (јааназы) сүрекей
сүүнетен. Бүгүн де экүнинг чайлаш та, куучын да тын.

— «Јаңыс мүўс» төрөп койгон. Биибей Каннын тўнкези-
нен бир чанак өлөң чаап экелген. Бисте эмди сүт јеткил —
деп, Јанап јаан кижидий, табылу куучындады.

— Је карын, балдарым сүтке јединген эмтир, эмди катап ла Јуу-чак болбойтон болзо кайдат — деп, јааназы айдала, улу тынат.

— Бис Узун-Буттан Кан-Оозына көчүп ле барган кун адам деремнеге барып, кызылдардан пропуска алган. Эмди бистин коркыыр неме јок — деп, Јаап эрмектенди.

Јааназы јеен уулчагынын эрмегин угуп, «бу кичинек бала јаан кижичилеп, эрмек-сөсти канайып мынайда јолду айдат не» — деп, кайкап сананды...

Тышкары Казар аайы-бажы јок үре берерде, јааназы өрө туруп, эжиктен чыккан ла бойынча калактай берди:

— Бачалда, балам, таайыңды бандиттер айдап алтыр, јеткер...

Јаап отурган јеринен тура јүгүрип, чыга конды. Таайынын адынын чылбырынан бир бандит терепчилей јединип алыптыр, арткан беш-алты кижичилин келип јатты.

Таайынын јүзинде кан уймалып калганын Јаап көрөлө, јүреги чочый берди. «Бу көрмөстөр таайымды соклогон эмтир» — деп, уулчак сананды.

Узун сынду, байбак кара сагалду кижини Јаап көрүп, «бу бийи эмтир» — деп, сезинди.

Бандиттердин бийи Тордошты айылга экелеле, ого кизиреди:

— Бешадар мылтыгын кайда?

— Калак-корон, менде бешадардан болгой, дроб то мылтык јок — деп, Тордош айдынды.

— Сен кызылдарга азык эдип, бир уй сойып берген. Ташту-Бутта бандиттер бар деп, кызылдарга тил јетирген. Бис ончозын билерис... — деп, бандиттердин бийи таайын кезедип, арай ла сокпой турганын Јаап көрүп, куйка-бажы јимиреп турды.

Бандиттер айылдын ичи-тыштын тинтип, эш неме таппады.

Андый да болзо, бандиттердин бийи Тордошты айылдан чыгарып апарды.

Јаап айылдан база чыгып келди.

— Слер мени бүгүн өлтүретен эмитиреер. Је слерге өлүм эртен келер... — деп, Тордош айтты.

— Калыраба, көрмөс! — деп, бандиттердин бийи атыйлана берди.

— Менин слерден сок јангыс сурагым — мени бу баланын көзинче өлтүрбегер... — деп, таайынын бийге чала араай айткан эрмеги Јаапка угулды.

Бандиттердин бийи колмылтыгын кабынан уштыйла, Тордош жаар уулай тудуп ла ийерде, Јаһап калактап, ыйлап-сыктап, бийдин алдына барып мўргиди.

Је бий Јаһапты теберде, Јаһап тоголоно берди. Ээчиде ле мылтыктын табыжы јырс этти. Онон ары Јаһапка не де угулбаган.

Јаһап билинип келерде, энир кирип брааткандый тенери бўрўҥкўй эмтир. Јаһаһазы ыйлап-ыйлап отурды.

— Таайым кайда? — деп, Јаһап сураарда, јаһаһазы чочый бергендий, капшай ла Јаһап жаар бурылды.

Јаһаһазынын јўзи тижип калгандый, кўстўрининг јажы сызылыжып, бир тамчыдан агып турды, онын јўк ле эриндери кыймыктайт, а ўни угулбайт.

Јаһап ўрў ўҥдўйип келерде, анча-мынча ыраакта таайы јыгылып калтыр. Онын бажынын чыкпыт тужынанг кызыл-кўрен кан жаагы дўўн чийе агып, карга шингип калтыр.

«Тургуза ла адама барадым, ол кызылдарга тил јетирер» — деп, Јаһап сананды. Ол карган кер ады жаар басты.

Адына минип алала, ары болуп барар алдында јаһаһазына чала тунгак ўниле айтты:

— Коркыбаар, мен, энем-адам, Биибей бўгўн ле једип келерис!

У. Садыков.

ЧЌЌЌЛБЌЌЌН САКЫЛТА.

Јуу-чак башталганынын баштапкы кыжы. Бу јыл кар да, сооктор до алдында јылдардан эрте тўшкен. Ноябрь ай жаһырарда ла јашкандап карлап, эки-ўч ле конгон кийнинде сооктор тызырай берди. Улус бу чакта — јуулу јылдын соокторы да ачу-корон неме болотон туру ине дежип, баштапкы соокторго чыдашпай, ачурканып турдылар. Балдарда не болзын, чанак, чана јолы чыккынаһа сўўнип, соокты соок дебей, кере тўжиле школдын јанындагы тўҥнўҥ јыҥылап ойной бердилер.

Бир кўн Лапшай ўредўчининг адазы, Семен, таадактын эдип берген колчанагыла јыҥылап турза, онын јаныла кашовка чанакка кайра јадып алган бир кижии ўтти. Јеккен адын, комут-чанагын кўргўндў, јамылу кижии болгодый. Алдында шак мындый чанакталган, кееркедилген эдимдў улус

конторага келип, Лапшайдын адазыла куучындажып, ол айылдан чайлап туратандар.

Лапшайды кайкаткан неме... ол таныш эмес кижинин жакузы. Соокко ор кодуьрген жаканын кийин жанындагы тем-декту актан коргондо, шак бу жакы мында кускиде Лапшайдын адазына ийилген жакы болгодый. Бир ле туңгей акар терелерден талдап эткен мындый жакы оско кемде де жок болгон. Онын база бир чокым темдеги — ич жанында ноогон онду бостон эдилген кыйузы.

Лапшай ол келген кижинин катанган жакузынын аайына чыгарга колчанагын сууреткенче онын кийинин ары жуьурди. Ол бир сананза, адазы жанып келгендий. Кок жарамас, адазы болзо канай айтпай одор? Таныбас, аярбас аргазы да жок.

Анча-мынча болбой, конторанын жанына тайпайтып жуьурип келзе, кашовкадан узун сынду, соок чырайлу кижитуруп, катанган жакузын уштып, чекпен тонына жапшырган туьктерди кактай тажып арчийла, конторага кире конды.

Лапшай кашовканын ичине салып койгон жакыны аярып корзо, жазым жогынан адазынын жакузы болуптыр. Ноогон кыйу коруьнерде ле, козинин жажы табырап, аайы-бажы жок ыйлаар кууни келди. Онын санаазында адазы эмди мындый корон сооктордо кандый да тон жок, жылагаш арткан немедий. Фронтто адазы балдарынын ийген жакузын сакып, соокко калтырап жат. А ого ийген немени дезе кандый да кижитолой мензинип алган.

Лапшайдын санаазында фронттогы адазына улус жылу кийим де бербей тургандый. Буткул жакы ийген кижиге артык не керек. Адазы жакузын катанганда, онын ичине жылу тон качан да кийбейтен.

Ле оны эн ле тын кородоткон неме — адазынын кийимин сурак жогынан жолой оско кижитмензингени. Адазынын кийген кийимин корордо, кандый да кару, ол ок ойдо суьрекей ачымчылу болды. Жакыны кийип келген кижит Лапшайдын козине корунбеген болзо, ол эмди адазы келген болор деп суунип, конторага кире конгонын билбей де калар эди. Ле ол оны кийип келген кижитини коргон.

Фронтто жакы жок шыралап турган адазы керегинде санаалар Лапшайдын ал-санаазын тибиртип, айлына Jede конуп келгенин ол билбей де калды. Келер болзо, энези уйде жок, — двор жар уйлар азырап бартыр. Колчанагын бозогонун алды жар таштайла, уйлардын двори жар жуьурди.

Бу жол Лапшайга таныш. Ол кунун сайын энезиле кожо

барып, энезинин саап турган уйларынын өлөгин тажып турган јерининг өтөгин арчыжып туратан. Уйлар саап турган улустынг бүдүретен иш көп. Энези дежурный болгон күн түште уйлар турган јаан чеденнинг өтөгин арчыыр керек. Ол кере түжине түгенбес иш. Је ол, карын, күнүн сайын эмес, айда эки ле катап болотон. Јай келзе, бир бозулар деп чакту неме бар. Көрбөй лө калзан, энелерин эмип ийер. Бозу эмискен кийнинде сүттинг быштагын јиирдин ордына «быштак сыгарга» келижер. Сабалган деп тагмазы кайда баратан эди, јазым јогынан болор. Бозуны түште энезин эмиспей кичеей-тени күч, је ол чыккан кийнинде энезининг уурагын ичетени јыргалду неме. Уй төрөгөн согында эки күнге улай ла уурак сүт ичип, коот болотон эди.

Лапшай јүгүргенине тыныжы буулып, аайы-бажы јок једип барза, энези бозулардын клеткаларын череттеп турган эмтир.

— Не келдин, балам, өлөг тажыырга арай эрте ине — деп, энези эрке айдарда, Лапшай нени де айтпай, күнүреде ыйлай берди.

— Не болгон, кем сокты?

— Кижн сокпогон, ы-ы-ы...

— Айса не бодоп ыйлап турун? — энези чала кату айтты.

— Адамнынг јакызын өскө кижн кийип алган јүрү, ы-ы-ы...

— Бу нени айдат, кандый јакыны айдадын?

— А ол бооро фронтко ийген јакыны деерде!

Энези баштап тарый неме аайлабай турала, учында сана на берди. «Акыр, ол јуулажып барган улуска ийген немени мында кандый кижн кийип турган? Улустынг ийген немезин јолой арттырып алатан јан база бар ба? Ончо ло неме јазымы јогынанг фронтко баратан дешти ине».

— Сен јастыра көргөн болорын ба, балам?

— Јок, адамнынг ногоон кыйулу, јаказынын алдында акту јакызы — деп, Лапшай көстөрининг јажын шлем бөрүгинин кулагыла јыжа тартып, ыйын эмеш серидип айтты.

Куйкачы уулчагынын көргөнин чокумдап, керектинг аайын јартаарга, эдип јаткан ижин таштайла, контора јаар басты.

«Акыр, ол јакызы мында артып калган болзо, пыймазы база астыкты ба? Меелейле кожо јангыс аай эмес, башка салынган неме эди. Анайтса, бу башкүнгн газетте јуучылдар айылдагы улустагн јылу кийим, сый алып турганы керегинде бичилбеген турбай кайтты. Ол кайдан бар неме? Тонгло улустынг амадап ийип турган немезин канай астыктырып

турлары эмеш. Балам жастыра көргөн болбой» — деп, Лапшайдын энези сананып баратты.

Конторага жууктап барза, кашовка чанакка жеккен узун жалду семис кара калтар ат туру. Чанакта, чындап та, онын фронтко обогонине ийген жакызы жат. Энчикпей ич жанын антара тудуп, көктөгөн жигинен, учугуна бери ажарып көрзө, уулчагынын айтканы чын болуптыр. Конторага кирип барза, бир солун кижин колхозтын председателиле куучындажып отурдылар.

Куйкачы келген керегин неден баштаар аайын таппай турала председателден сурады:

— Ол тышкары чанакта бистин мында күскиде бу балдардын адазына ийген жакыбыс жадыры. Ол фронтко ийген неме канайып астыккан болотон? Бу кижин оны кайдан алган, уксаар?

— Бу кижин аймакта жаан иште иштеп турган кижин болор.

— Кижин бойынын эткен немезин, байла, таныбай. Бу бала ыраактан көрөлө, танып, адамнын жакызын өскө кижин кийип алтыр деп меге ыйлаганча барган, онын учун келдим.

Председатель Куйкачынын айткан эрмегин ол кижиге көчүрүп айдарда, онызы жарсылдада каткырала, айтты:

— А-а, мындай кийимди черүде кийерге жарабас. Олорго шинель, кышкыда полушубок кийдирип жат. Жакылар жастыра жуулган. Андый черүге жарабас немени бис фронтко ийбей жадыс.

— Ол жарабас немени, анайдарда, не алып турган? Онызы келишпес, өскө тон керек деген болзо, туку каранты күстен бери кижин эки де полушубканы эдип койбой. Илеп койгон белен терелер бар болгон. Анайдарда, жакыны бис калас берген турус ине. Балдардын адазынын кийими темей бартыр. Онын жарабазын билген болзом, бербес эдим.

— Же ол жастыра жуулган неме дейт ине. Эмди жакы албас — деп, председатель эрмегин жымжадып айтты.

— Эмди керек те дезе, берер жакы жок. Мен жакыны кыскан турган эмезим, фронтко жарабаста аймакка арттырып алган неме болзо, бистин жер жаар келген кижин оны кийбезин деп айдаар, бу бала оны көрөлө, ыйлап туру. Адазынын кийимин өскө кижиден көрөргө балага ачымчылу да, кыскамчылу да.

Куйкачы калганчы сости айдала, уулчагын жединип, капшайла чыкты. Эрмек-куучынды оңон ары улалткан болзо, бойи да ыйлап ийгедий болгон.

Лапшай кара-калтарын јорголодып, Шонкор өбөгөнниң турлузына кўн ажарга јууктажа берерде једип барды.

Шонкор өбөгөнниң тийин табатан көк ийди өзөктөн келип јаткан кижиниң табыжын кажы јерде алып койгон, ўн серитпей ўрўп турды. Апшыйак эмегениле экў аттарын ээртеп салган, кижии келерин сакып турган болуптыр.

— А, сен келдин бе, куда (Шонкор өбөгөн Лапшайды јаантайын ла куда деп айдатан), бүдўмчилў кижии келген турбай, јакшы,— деп, айдала, јаш кижидий, сыр јүгүрүктің бойыла Лапшайдың адын алып, ат соодотон чакызына апарып буулап койды.

— А не јайдак? Ээр јок болгон бо, айса өскө шылтак бар ба?

— Јок, јылу болзын деп, ээр ээртенбегем.

— А-а, сўмелў, сўмелў, јаргак штан јыртылбаска ла бек ичинде катай кийген бос штан јок болзо, темир чїлеп каарып туратан таңма ине. Оның учун јайдак ат, чындап та, јылу. Је алдырбас, куда, удабастан јуу-чак токтоп, ого баргандар эзен-амыр јангылап келзе, ойто ло алдындагы чылап, ончо неме телкемжирей берер. Ол тушта јаргак штанды јаныс ла јаан карлу тайгага чаналу андап барзабыс тыштынан катай кийип турарыс.

Шонкор өбөгөнниң эки уулы база јууда, өрөкөн оморды кажы ла кўн ундыбай, эске алынып јүретен. Кижиге ле јолыкса, уулдары керегинде куучындаар.

— Эй, Алтынак, чайыгнаң түрген уруп ий, мен кудама кожо бир аяк чай ичип ийейин, онон эгир киргелекте капшай јорток — деп, Шонкор өбөгөн болчок туразының эжигинде та нени де эдип турган эмегенин кийгырды. Ол эмеенин Алгыйчы деп адабай; јаантайын Алтынак дейтен.

Бойы јаан эмес чадыр айлы јаар кирип, онон бир дробь, бир кырлу мылтык тудунып алган чыкты.

— Бат, бөрўлердин јүректерин јаратан немелер бу. Керде-марда айылдың јанына келеле, улыгылай берзе, кезикте онойдо беретендер, баштап тарый эки-ўч оос тың кийгырып ийеле, өрө уулайла, јырс берип алзан, ырбап, јүргўлей берер. Такып ойто келбес. Аларга белен болзын, бого илип јадым — дейле, өбөгөн эки мылтыкты болчок тураның эжигинин сол јанында узун кадуга катай илип койды.

Өбөгөн мылтык адардан озо нениң учун эки — ўч оос кийгырып ий дегенин јартабаган. Лапшай оны кийнинде угуп јүрер болзо, учуры мындый болуптыр.

Бөрүлөр улып турар тушта кандый табыш болгонуң оңдобой јат. Качан кижн кыйгырып ийген кийнинде, олоґ табыш алып, не болуп јатканын тыңдалай берер. Бу тужында мылтык аткажын, олоґ оноң-качатан болуптыр. Билер эмес, бала оны кайдаң оңдойтон эди.

Шонкоґ өбөгөн бойы кулундарды качан өлөңдөйтөн, олоґо канча кирези өлөң јайатанын, кажы киреде сугаратанын јартаарда, Алгыйчы эмеген кайда чай, тус, талкан, калаш јатканын Лапшайга чокумдап айдып берди.

Шонкоґ өбөгөн јуу-чак, кату да ой болзо, јилигин успей, тапту јакшы јаткан кижн. Ол кемди де карындабаган, меке-лебеген, кемди де јимекейлебеген. Бойының ла эп-аргазыла, бойының ла тапкан-јөөгөниле јаткан өрөкөн. Алу табыштырала, алган кулуры, кўскиде јууп алган кузугы јыл ашканча једетен.

Оның учун атанар алдында өнөтийин ле Лапшайды чадыр айлына кийдиреле, айтты:

— Је, куда, шак бу аптра кайырчакта толтыра сайлап арутап салган кузук бар, канча кире чертетен, черт, а бу турган ўкпекте толтыра эт бар, оноң кўўнинг јеткенче кайнадып ји. Бис келгенче, бойыңның ла айлың чылап ээленип јат. Бисте мында сомоктоп, бектеп јаткан бир де неме јок, ончозы ла ачык болор.

Эки карган эдип турган ижин, јип турган аш-курсагын Лапшайга јартап береле, аттарына минип, өзөкти төмөн јортуп ийдилер.

Лапшай айткан јакылта аайынча чеденде турган кулундарды јуугында сугаттан сугарып, кара-калтарын олоґо кожо чеденге сугала, коно јийтен өлөңин јайып берди.

Оноң келеле, түнде одыратан одынын белетеп, айыл ичининг качан да түгенбейтен бор-тер ижин эдип турганча кўн ажып, карангуй эңир кире берди.

Айландыра чиби, чет ағаштарга курчаткан чыт ла эдип калган арал јер болзын, эмеш ле эңир кирерде, ай карангуй түн кирип, көсти де кадаза, көрбөгөдий боло берди.

Арка-тууның аразы, айу-бөрүнинг јолы јер болуп јат, кулундардың чедени айылдан анча-мынча ыраак болордо, Лапшай тоқыналу отурып албай барды. Оныла коштой мынан озо ол јаңыс бойы кедери конуп тазыккан эмес, эмеш ле табыштан чочып, коркып, јүреги тоқынабай турды. Оның санаазында ач бөрүлер јуулыжып, айылды эбирип тургандый.

Кўлўк эр санаазын кату сананып, турадан чыга конды. Капшай ла кадуда илип койгон кырлу мылтыкты алып, тыңда-

за, ийттин үрүжине не де угулбайт. Айылдын жанында үрүп отурган көк ийт Лапшайды көрүп ийген бойынча кулундардын чедени жаар мантады.

— Акыр, анда не болуп турган болотон? — деп, Лапшай алаң кайкап тургачын, мантай берген көк ийт арка түги атрайган, азу тиштери ырсайган ойто келди.

Та ийттин табыжы, та өскө неменин табыжы коштонып калган, агаш-ташка, арка-тууга жаңыланган табыштаң не де оңдолбойт. Керектин айалгазын оңдоорго Лапшай көк иитти мекелеп, үрүжин токтодып ийерде, кулундардын чеденин жук ле кулаш кирези ары жанындагы кырларда ума жок бөрүлөр улыгылап турлы. Ума жок болгонын Лапшай көөркий кайдан оңдозын, көп болгоны олордын табыжы жүзүн-жүүр болгонынан билдирет. Кезиги улып, кезиги кыңзып, база та канай-канай турганы бар. Тал табыш деген неме коркыш. Лапшай бөрү улыганын алдында угуп жүргөн. Же мындый, тойдо жуулган эзирик улустын кожонгынды, тал-табыжынды, айры-тейри улушты уккалак.

Шоңкор өбөгөннүн сөзиле, озо баштап ачу-корон кыйгы-рар деп сананды. Коркынчагына уни чек чыкпады. Учунчи кыйгы үнгүр чыкты. Онон мылтыкты тегеринин түби өрө уулай тудала адарда, арка-туулар торгылана берди.

Мылтык аткан кийинде тындаза, не де угулбайт. Ийт те үрбей токынады, арка-туулар да тымыды. Бөрүлөр улужы токтоордо, көк ийт те үрбей, токынай берди.

Лапшай чеденге једип-јетпей ле јүрерде, чеденнин эмеш үсти жанынан эки кара неме эзчий-деечий элбендеп келип јат. Јууктап келерде, ак карга таңдактап көрзө, кийинде келип јаткан неменин көстөри күйүп келеткендий билдирди. Бөрүнүн көзи түнде күйүп туратан деп, Лапшайдын таадазы куучындайтан. Лапшай мылтыгынын чактырмазын кайра тартып, эки көзи јалтырап келетен кайраканга уулай тудала, атканын да билбей калды. Шыкабаган да. Шыкап, токыналу аткан болзо. Јарым ууш картеттин бир-бирүзи тие бербей. Бөрү жуукка аттырып алала, айлана соккон бойынча су-кадык ла бойы мантап, караңгуйда көрүнбей калды.

Лапшай бир де амыр, уйку јогынан таң атканча одын тажып одырды. Лапшай он тогус кулуннын тыны учун, от жок то болзо, бу таскактын жанынан ырабас эди.

Эртезинде эниргери Шоңкор өбөгөн једип келеле, түнде не болгонын угуп, Лапшайдын јардын таптап айткан:

— Же, куда, јакшы белгелү бала эмтирин. Јүрүмнүн јолында учураган баштапкы буудактан јалтанбаганын сүрекей

јакшы. Јоннын јөөжөзін, албатынын бүдүмјизін баалап жүрзөң, качан да коомой айттырбазын. «Јакшыга јаштан бери темик, кийимди јаныдан ала чеберле» — деп, албатыда кеп сөс бар. Онын учун бу амадууны, ару санаанды качан да таштаба, куда.

С. Манитов.

ЧАЛДЫКПАС ЧЕЧЕКТЕР.

(Повестың алган үзүктөр).

Тулаан айда Кадын ичинде куштын базыдыла араайдан базып келеткен јастын кебери ар-бүткенде иле билдире берди. Бу ла јуукта сыркыраган ачу-корон сооктор, оозын ачып, сыылаган салкындар эмди јок. Је кар кайда да кайылгалак.

Јейнек байа эртеден бери јуунып, божобой, эмди кара адына минеле, јурттын үсти јанында өзөкти өрө јардында мылтыгы калаңдап, јелдирип баратты. Ого эмди јакшы. Колхозтын правлениези оны андаар күүндү болзо андазын дейле, јорыгы јымжак, агаш-ташка чыдамкай, бу ла минип алган кара атты берген. Колхозтын председатели Карын Амаевич јуунда айткан:

— Јейнектин анчызын, најылар, Ондой аймакта текши јон билер. Эмди ол төртинчи јыл андайт. Ан да адып јат, айубөрү де өлтүрет. Шак онын учун, бис Јейнектин андаар күүнин тудар учурыс јок. Ол андаар күүндү болзо, андагай. Је аткан аңынын эдин колхозтын складына табыштыратан учурлу. Онын учун ого трудкүн бичиир. Эмди бу јуунда куучындажалы. Бир ан атса, Јейнекке канча трудкүн бичиирис?

Келиндер эренгистелип, керектин аайын јакшы билбей, кажызы ла чокым шүүлте айдып болбой, шымыраныжып, отургылай берди. Је јуулган улустын ортозында куучын айдар кижжи түңей ле табылар. Колхозтын јылкычызы Кулчий туруп чыккан:

— Мен сананзам, бу неге де јарабас керек. Јейнек — үй кижжи-арка тууга коркыбай, соокто агаш-таштын төзине конуп, канайып жүрер? Нөкөрлөр, мен эмди алтынчы јыл мал

кабырып жадым. Же мөштин тѳзине соокто коноры — ойын эмес. Бис Лейнекти, карын, андаба, соокто тогуп, шыралап јѳрбе деп айдардын ордына, анда, эт экел деп айдар кѳѳндѳ эмтирис. Уй кижиги канайып андаар? Бойоор до бодозоор.

Келиндер чуркурашты:

— Мынын алдында јылдарда Лейнек канайып андаган? Чарчабады да, ѳлбѳди де.

— Кулчий, сен тескери неме айтпа. Лейнек андаза, эт те бол јат, аш та бол јат. А сенин таап-јѳѳп турганын кайда? Ан атсан, јажырып јийдин.

Кулчий ачынып чыкты. Ол бербек јѳзин соодып, куучын айткан Алтынайга јаактары кырландап, удур болды:

— Сен менин ан адала, јажырып јигенимди кайда кѳрдин, Алтынай?

Алтынай кѳлѳмзиренип, тѳмѳн кѳрѳт. Онын унчукпай барганын тузаланып, Кулчий, кѳлѳк болуп, куучындангадый болды. Же келиндер ого чаптык эдет:

— Актанба, Кулчий. Чын неме чын ла.

— Сен тен торолоп, ѳлѳп јаткан балага бир болчок эт бербезин. Ончозы койнында, јажытту.

— Аргалу-чакту эр неден алдырышсын.

Колхозтын јылкычызы ѳчѳш келиндерди, чымыл чылап, балбара базып ийгедий болды:

— Аткан агымнын эдин слерге мен не беретем? Слер менин neem? Эје-сыйындарым ба, ага-карындаштарым ба? Колхозтын складана табыштырзын деп јѳп јаратпанаар. Лизем — јиirim, чачсам — чачарым. Бойымда.

Келиндер јылкычыны катап ла арадайт:

— Бат, складка табыштырар эдер керек.

— Ји, онын табыштырган эдин јийин деген эдим.

— Ыскыладка ол эт табыштырза, ѳлѳр.

Карын Амаевич келиндерди токтотты:

— Бис Кулчийда агнын эдин складка табыштыр деп айдып албазыс, келиндер. Ненин учун дезе, ол агчы эмес. Јылкычы. Ого андаарга бош јок.

— Андый болзо, этти тѳни-тѳжи ол кайдан јип отурат? — деп, Туланай колхозтын председателине удур кѳрѳп унчукты.

Карын Амаевич столдын кийнине тайтандап базып, алдында чаазындарды тѳзедип, араай куучынданды:

— Мен Кулчийдын тѳн-тѳш эт јигенин кѳрбѳдим. Ол ончобыстый ла кижиги. Ондо јамандаар, јаргылаар неме јок.

Колхозтын председатели адаанын алып ийгенине јымжап,

Кулчий кыска чачту јаан барбак бажын ары-бери жайкап айтты:

— Мен чилеп, көк чейдемненг ичеле, ачу-корон кышкыда соок мөштин төзине конуп, колхозтын малын кабыргылаган болзо, оосторы тебискелү отургылаар эди. — Јерине ойто отурды.

Колхозтын председатели келиндерге ајарды:

— Ја, келиндер, канайдарыс? Јейнек ан атса канча трудкүн бичиир?

Кулчий туруп чыкты:

— Мен айдайын? Бир атса, беш ле трудкүн. Болор. Ол тегин де көп ан адып албас.

— Ой, бу ден не болеерт, улустар? Өткүре ас — деп, келиндердин кийнинде отурган Чечен кайкады. — Он-он беш этпей. Ан адары — ойын ла эмес болбой.

— Устине үй кижиге болзын — деп, Туланай отурган улустын он јанында үнденди.

Алтынай одожында унчукпай отурган Солочыга көрөлө, унчукты:

— Бир ан адарга беш-алты күн базар керек эмес пе. Ары-бери барарына эки күн. Ого коштой тайгада буулап салган ан јок ине.

Кулчий ойто өрө туруп мактанды:

— Ан адары не де эмес, келиндер. Эмди ле барып, бирүзин жыгып берейин. *

— Бу эр үй кижиле канайып түнгейлежет? — деп, суру јок жылыган Арунайдын энези, качан да көп эрмек айтпас Солочы, улусты чочытты. Колхозтын председатели келиндерге база катап ајару этти:

— Је, келиндер канайдарыс?

Туланай чыдажып болбоды:

— Канайдар мыны? Беш — өткүре ас. Он беш — јараар.

Кулчий уур бажын сол јанын деен жыгып, алдынан өрө көрүп айтты:

— Өткүре көп!

— Көп эмес! — деп, Алтынай күнгүретти.

— Јейнек эбире жылга андап турган эмес. Күскиде, кышкыда, јаскыда ла андайт. Бир жылда үч-төрт лө ан аттым деп куучындап жүрет — деп, Туланай турала, чокымдады...

Уунда Кулчий јаныскан да болзо, артыктап ийген. Ого колхозтын председатели Карын Амаевич болушкан. Бир ан адып, эдин складка табыштырза, Јейнекке колхозтын правлениези беш трудкүн бичиир болуп, јоп јарадылган.

Мынын кийнинде Јейнек көп катап андаган.

Эртен тура. Эбиреде эместен жарып келди. Эне бөрү бийик кырдын бажында колтыктажала, үргүлөп турган уур кангыл мөштөрдин ортозынан чыгала, төмөн көрөт. Бөрү коркышту арык. Ичи торт куру. Кардында жети балазы эмес болзо, ол төрт агашка кере тарткан бөрүнүн терезинче ле көрүнөр эди. Бөрүнүн көзине кенерте жоои кара ат көрүнөт. Ол мында кайдан келген? Сок жагыскан. Коштойында өскө аттар көрүнбейт. Ченемели жаан эне бөрүгө эренгис санаа кирди. Онын билери болзо, ат тайгада жагыскан качан да жүрбес. Кижиде деп эки бутту, жардында коркымчылу мылтыкту неме бар. Андый күрүмгө туштабас керек. Коркымчылу. Бөрүлөргө ол качан да килебес. Кайда ла көрүнзе, бөрүлөргө удур ай сошту мылтыган көдүрөр. Бу эне бөрү ол кижидеген жеткердин колынан эки катап арай ла жап эдип калбаган. Бир катап: кобыда жылкыларга табарар деп турала, экинчи катап: чакпыда коронду этти арай ла жип ийбеген. Карын, жылга темиккен чындык ченемели болушкан. Анан өскө эмди мынайып, кырдын бажында кый темдек чилеп, турбас эмей.

Эне бөрү жыш жаар, сан төмөн көрүп турала, ичи көксине кирип-чыгып, катап ла кыгзый берди. Онон узун көк куйругын бош салып, тоң карды жытап, сан төмөн араай желдирип ийди. Ичинде жети балазына база ла амыр жок. Олор сан төмөн жерге энезинин көксине шаалгылап, бой-бойына согылыжат. Энези олорды керектебейт. Алдырбас. Чыдажыгар. Эне бөрү куру да — слер де куру. Торо деп неме кемди жаттыргыскан? Барар ла, бедренер ле. Торолон өлөргө жарабас.

Ол койу мөштү жыш арканын ортозыла арык куйругын сүүртегенче барып жатканча, аттын жыды онын оозы-мурдын туй алды. Ой, амтандузын, жакшызын! Бөрү ачаптанганына, жаан калбык оозынан узун чике тилин чыгарып, эки жаагынан жаланды. Ол аштаганына эмди ле аттын жылу жинин де болзо, жип ийгедий болды. Капшай-капшай, жедер керек. Эне бөрү жорыгын түргендетти.

Күнчыгышта жылдыстар өдүп, көрүнбей барды. Ыраакта кырлардын баштары суйук туманнын ортозынан кажайгылай берди. Эртечил куштар анда-мында күүн-күч жок эткилейт. Ле эне бөрү таң жарып, кайда да коркышту ыраакта, бийик кырлардын ары жанында, кызыл күн каткырып, кожондоп келеткенин керектебейт. Ого капшай ла байагы кырдын бажынан көргөн кара атка жедер керек. Артык не де керек

жок. Амадузына ла једип алза, ол, маат јок, бир сүүнчини көрөр. Ол бүгүн кара аттыг кийнинен өлгөнчө сүрүжер. Мөштинг төзине торолоп өлгөнчө, курсакла сүрүжип, јолдо өлөр. Кара атка ла једип алатан болзо...

Эне бөрү жыш-арканы төмөн бир эмеш мантайла, тура түшти. Чойдый уур кара тумчугыла, алдында турган јоон-јоон мөштөрдди ийде саларга тургандый, кейди ары-бери жытады. Јууктап келгенин билип ийди. Ненин учун дезе эбире кей аттыг жыдыла жытанат. Эне бөрү чала жабызап, узун куйругын сүүртеп, ичкери өңөлөди. Шалбык кардын карга сүүртеп, бир ле эмеш өңөлөгөн кийинде, кара ат онын алдында эки көзин јумуп алган, уйуктап калган тым турат. А, кудай! Эт-јуу деп неме мында. Эмди оны канайып эптеп, ала согор. Бөрү мөштинг төзине јадала, кара аттыг јанында турган мөштөрддинг төзин, јакшы көрүнбей де турган болзо, ченемели јаан кайучы чылап, шиндеп көрди. Кижидеген неме көрүнбейт. Је ол көрүнбей де турза, кайда да бар. Ненин учун дезе, кара ат армакчыда эмитир. Бөрү мыны јакшы билет. Ол армакчыда турган аттарды јүрүминде көп көргөн. Олордын јанында ийтту, мылтыкту улус јаантайын болотон. Је бүгүн бу аттыг јанында кижиде, ийт те јок болгодый. Онызы јакшы. Ийт болзо — шыранын шыразы. Аамай неме чилеп, аайы-бажы јок үрер. Эззин ойгозор. Ийттин эззи ойгонгон ло кийинде керектинг үрелгени ол. Јип те болбозыг, јүктенип те албазыг. Бөрү мөштинг төзине јалбайа јадып ийди. Уур эмчегининг алдында та кандый да будак «тырс» эдип калды. Мыны бөрүнинг алты јанында уйуктап турган ат угуп ийген болгодый. Ол эки јаан кара көзин кенетийин чочымчылу ачат. Саг төмөн салактап калган бажын түрген өрө көдүрет. Кийин буттарын элип-селип кыймыктады, ары-бери ајыктанды. Шоокырап ийди.

Адынын шоокырган табыжын одожында мөштинг төзинде јапашта кой терези тоннын ла агнын жылу терелеринин ортозында уйуктап јаткан Јейнек угуп ийди. Ойгонып келди. Ол тыг кыймыктанбай, јапаштын јүк ле кичинек болчок бажын чыгарала, адын ајыктай берди. Ады армакчыда базап, бажын бийик тудуп, кулагын кызынып, чочымчылу шоокырап, амырабайт. Агчы керектинг аайын билип ийди. Кенетийин адынын үсти јанында, јоон байбак мөштинг төзинде, та не де бери борос эделе, көрүнбей калды. Јейнек койнында јаткан мылтыгын, тыг кыймыктанбай, араай чыгарып, ичкери улап аларга сананды.

Көк бөрү эмди жыраалардын ортозында ойдыкка киреле,

јадат. Оног ойдыктын кырына өңөлөп келеле, өрө туруп, атка чурап барарга, јазанып ийди. Шак ла бу ойдө кырлу мылтыктын табыжы, күкүрт чилеп күзүрөп, арка-тууны јайкап, ар-бүткенди ойгосты. Эне бөрү канылдайла, јыраанын ортозында, јалбак ойдык јаар јап эдип калды. Кара ат бастыра бойы тыркырап, чичкерип, эки кулагын кызынып, тескерлеп, тууралап, амыр јок баскындайт.

Мөштин төзинде ородон кой терези тоннын ла аннын терелеринин ортозынан Јейнек болчондоп, туруп келди. Онын будында канча јерден јамап салган кара штан ла кажыгынын одожында буушту, укту көм өдүк көрүнөт. Анчы кой терези тонынын јенгдерин түргөн түрди. Ичиккей! Соок эмтир. Оног кырлу мылтыгын катап ла түргөн октойло, байагы аткан аны јаар, тон карды кайырада басып, ичкери болды. Јейнек аткан анын келип көрзө, јоон эне бөрү эмтир. «Кыйын-шырала кожо Алтайдын ан-кужы да ачыналаган» деп шүүди. Боос бөрүнүн эки будынан тудала, тон кардын үстиле јенгил сүүртей берди. Јаан удабай, ол бөрүни сойоло, чала-була ажанып турганча, ыраакта мөңүн кырлардын баштары кажайып, тайга-туудын куштары узун түнде көргөн түштерин бой-бойына текши куучындап, кожондожо бергиледи.

Анчы ажанала, менин араайымды, мынайып жүрзө, кандый ан учураар деп сананып, түргөн јуунып, адына минеле, кара јышты өрө, агаш-ташты аралап, јүре берди. Барып јадала, ол өзөктө ээн айлы, аш-курсак јок эл-јоны керегинде сананат. Ол бери кече келген. Кечеги бойынча ан адып албаган, куру. А онын эртен-сонзун келерин өзөктө аргазы јок келиндер, јаш эзлик балдар јаан ижемјилү сакыйт. Ол эртен-сонзун ла једип барза:

— Балдарым торолоп өлөргө јетти, Јейнек. Эт экелген болзон, эмеш бер.

— Айылда энем торолоп, эди-каны тижий берди. Эт беригер — деп келиндер, балдар комыдап, арай ыйлабай, ууй туткулап келер.

Јагыс Јейнек оморды канчага азыраар? Мынайып, арка-тууга коно жүрүп, соокко тонуп, јүк арайдан адып алган аннын эди јурт улуска, балдарга беш-алты ла күнге једет. Бойы да онду јибес. Кезикте куру жүрөт. Кечеги бойынча тайгага келип, нени јиген? Бөрүнүн терелерин табыштырала, кастордон алган бир эмеш кулурдан үч болчок калаш быжырып алган. Ол ло. Оны сары чайга кожуп, ажанып алар. Артык курсак јок. Ондой түжүп, кастордон бир эмеш кулур

экелзе, база амыр јок. Бер ле бер, Лейнек. Кичинек те болзо, бер? Балам торолоп өлөргө јетти. Кижн торолоп баратса, эди-каны тнже беретен турбай. Келиндерднн, өскүс балдардын јайнузына Лейнек канайып чыдажар? Кажызына ла: «Бу ла!» — дейле, бир аяктан кулурды сузуп берер. Көп берер неме јок. Кажызына ла эмештен једиштирер керек. Јүк ле тын тудуп. Ого қоштој јас болзын. Улустын күскиде колхозтонг трудкүнге алган аштары узун кышка божогон. Кажы ла биледе эки-јаныстан кижн эмес. Ас ла алза — үч-төрттөнг. Јуудан-чактанг арткан, аргазы јок јаш үрен. Эмеш аргалу дейтен улус күскиде јаныстан бозу-торбок сойып алар. Онызы кыштынг учына да јетпес. Бу јерде картошко деген неме аайы-бажы јок бүтпей јат. Кичинек ле соок болзо — тогор, эмеш ле күйгек болзо — күйер. Эбнре кайа-таш, сай-кумак. Лейнек мынайып кезикте арка-тууга јаныскан андап, соокто калтырап, ээн мөштинг төзинде санааркап јатканча, өзөктө болчок туразында темир печкезине оттонг јылыда салала, келиндер чилеп, јурттанг кире-чыга иштеп, амыр јаткадый. Лейнектнн кандый бала-барказы ыйлаар. Јаңыс бойы. Төрт бала болгон — төртүлези божогон. Лейнек кезик-кезикте төрт балазынын јүк каларда бир-бирүзи тирү јүрген болзо деп сананат. Кенетийн ле оорыйла, Лейнек ле Күлер ары-бери эбин бедреп, јүгүргилеп турганча, бу ла эки колдорына божогылай берген. Эмди Лейнек сок јаңыс бойы. Күлер јууга барган келбеген. Өзөктө Лейнектнн сок јаңыс болчок туразы бар. Лейнек анда күс, јас ла болзо јатпас, јаантайын арка-тууда. Андайтан деген керекти, та ненинг учун, айлы-јуртынанг артык сүүген. Болчок туразына оттонг салала, јатса, јадып албас. Арка-тууга ла чыгып, андап јүрер күүни келер. Аркага јүрзе, та кандый да амыр ла јакшы немедий. Аннынг, алунынг изин истеп, ого чакпы, тузак тургузарын сүүр. Төрт эр кижн ошкош. Јуртта алтан-јетен јашту карган өбөгөндөр аксандап-сүксендеп, базып ла јүргүлейт. Је олордынг кемизи де ан адып, алу таап јүргендери јок. Бир јылда бир-эки катап андагылаар. Аткан эдин айылдарына ла јажырып, каран јигилеп салар. Је ол до неме беде. Билееркилегилеп, кезиги Лейнекти јамандагылаар. Бат, онызы јаман. Кадыт анчы болуп, нени база эдер дежер. Јуртта уур иштерден качып, арка-тууга јапшынып, анга-кушка јыт дежип, каткырыжып, өчөп тө айткылайтан. Лейнек ан адып, алу экелзе, соныркап, онынг айлына киргилебейтен де, кандый андап јүрднн, быјыл ан кайда бар эмтир деп, јилбиркеп, сурагылабайтан да. Лейнектнн кийниненг јамандап, не ле деп кокырлажатан.

Алтай үй кижиге анчы болгонын кем көргөн? Албатынын чучураганы, алтай-кудайдын кирленгени бу дежетен. Бат онын учун онын төрт балазы өлгөн дежетен. Же Лейнек балдары эзен тушта андабаган ине. Ол бу ла жуук жылдарда андап баштаган. Андабас та эди. Јашта адазы мылтык адарына үредип салган. Ого коштой журтта торолоп турган бала-барканын шыразын канайып көрөр? Ан адала, экелип берзеге, айылдаш келиндер де, карыган эмегендер де ого быян айдар, омок жүргүлөөр. Олорго туштап, куучындажарга да јакшы, сананып жүрерге де јенил. Ан адып азыранып, курсактанбаганча, артык курсак алар јер јок. Картошколу орус улус жуугында јаткан болзо, нек-сакты картошкого толып, келиндер бала-барказын азырап та алар эди. Орус укту эл-јон бу жуугында јок. Олор јетен-сегизен беристе јерде, Ондой журтта, көп јаткылайт. Мыныла коштой алтай албаты эмдиге ле картошко деген ашты јазап, көптөдө салып, кичееп, онон арбынду тўжўм аларга үренгелек. Айылдын ичинче јерге салар, јирме-одус сабат картошко алар. Ол канчыыйн? Эки үч айдын курсагы. Оны үзе јигилеп алза, јаскыда үрен јок шыралагылаар. Сурап, јайнап алар јер јок. Экинчи јанынан, эрлер жууга барып, кырылбаган болзо, Лейнек мынайып андабас та эди. Бу кичинек журттан он сегиз эр кижиге жууга барган. Сок јангыс Керей деп эр кижиге јанып келген. Ол до будында шыркалу, аксак. Лейнектин өбөгони Кўлер јанып келген болзо, ол до андаар эди. Эне-адазы Каракўнеттин бандиттери өлтүрүп саларда, кыр ажыра кучактанып экелип, он тогус јашка јетире чыдадып алган Кўнечи деген сок јангыс карындажы жууга барала, база келбеген. Ол эки эр јанып келген болзо, Лейнек эмди мынайып, арка — тууны аралап, анды — кушты бедреп не бассын.

Лейнек бийик кырга, кара адын канча јерге амырадып, чыгып келди. Эбире турган ар бүткен оны тын соныркатпайт. Ончозы таныш, көргөн јер. Ол ыраак-ыраакта, јангы чыгып келеткен кўнге кызарып, катуга барган ага-карындаштарды сакып турган энелер ошкош, ак башту эки сўүри кырга көрөт. Бийик јерге чыкса, Лейнек ол кырлар јаар көрөрүн сўүр. Јаантайын ла көрүп, саңааркап отургадый. Ненин учун дезе, олорго ло көрзө, онын сагыжына жууга барган кару карындажы ла сўүген өбөгони Кўлер сагыжына кирер. Сагыжында, олор ол кырлардын ары јанында, кайда да коркышту ыраакта, тирүү жүргендий.

Лейнек терлеген адын эмеш амырадып, ыраак кырларга ајыктап турала, боочыны одыра јортты. Кару улусты сананып,

кырдын бажына турарга жакшы. Же келген керекти база эдер керек. Анант оскө... Озөктө торолоп жаткан бала баркага куру жанарга жарабас. Бир де эмеш болзо, аннын эдин адып таап алар керек. Куру жанза, ачу. Айылга жетсе, бала-барка, ашка жуулган куштар чылап, чыйкылдажып келер. Нени берер. Жок-жок. Куру жанганча, жанбаза торт.

Жейнек бир жаан жыш арканы одолө, чичке кобынын бажында жалбак акка чыгып келди. Ол бу акты жакшы билер. Эл мында канча ла катап болгон. Былтыр кўскиде бу актын ўстинде, кичинек боочы-кырдын ары жанынан, бир сыгын аткан. А тийиндү жылда мында тийиндер — торт чымалы. Жейнек кўнине одустан-төртөннөн адатан. Тийиндердин терезин жолой ло сойып, курында илген баштыгына сугуп, анан ары андап барадатан. Кўскиде качан да жакшы. Арка-тууда ан-куш та, алу-жөөжө дө көп. Куру жанарга келишпейтен. А эмди? Эрте жас. Күч айалга. Ан-кушта көрүнбес. Куру да жанардан маат жок. Же эмди тургуза Жейнек бир де катап куру жанбаган. Эликтин, табыргынын да эди болзо, таап жанатан.

Же бүгүн...

Жейнек тумтык боочы-кырдын ўстине чыгып келеле, адын амырадып, мөштөрдин ортозында кичинек четке буулап салала, мынант ары жанында кайа таштар бар, омордын алдын барып, карап ийер керек деп сананала, мылтыгын тудунуп, ичкери басты. Жаан удабады. Байбак мөштин алдыла коркондоп базып, кайа таштарга жууктап келди. Болчок кайага тайанала, сан төмөн көрди. Таштардын алдында андар туратан кичинек ак бар. Жейнек оны шиндеп айкадаы. Неме көрүнбейт. Кайра болды. Кайалардын кийнине онт жаны јаар төмөн басты. Кулагында та кайда да ийттин ыркыранган ўни угулды. Жейнек чочыды. Тым турала, терен тынбай, ар-бүткенди эбире чочымду айкайт. Не де угулбайт. Же ичкери базайын ла деерде, ыркыранган ийттин ўни катап угулды. Анчынын жүреги сескир. Арка-тууда ийт болбос керек. Кайдан келетен. Бөрү болзо, тегине база ыркыранбас. Жейнек тындап турала, адын сананды. Ырабас керек деп шүүди. Жаскыда ан-куш ачына. Ононт мылтыгын колына белетей тудуп, эмеш төмөн базала, кайалардын ўстинен сант төмөн аялды. Ини-им! Жейнек көргөн немезинент бойы коркыды. Бу ла кайалардын алдында, кичинек акта, беш бөрү жуулала, та кандый да аннын сегин чиректеп жат. Анчы келин болчок кайанынт кийнине жажынала, бөрүлерге көрөт, коркымчылу неме. Мындынт көп көрмөстөр кайдан жуулган? Кижиге чурат келбес пе? Жеткерди кем билер? Эки-жангыс болзо кайдат.

База да коркыбас. Жейнек эмди алтынчы жыл андап жат. Же мындый көп бөрүгө качан да туштабаган. Канайдатан неме. Бирүзүн жыга адар ба? Оскөзи удурчу чурал келзе. Эренгис сагыш. Анчы бөрүлөргө көрүп турала, көрмөстөрдү мыны не быркырада атпас деп, кату санынды. Кырлуу мылтыгын болчок кайанын үстине салды. Кенерте мылтыктын табыжы арка-тууга күркүрөй берди. Бөрүлөр кыңзыжып, жерге жабыс өңдөй жип, бырт эткиледди. Жейнек, аткан огу бөрүлөргө та тийген, та тийбеген, жазап аяктап көрбөдү. Ол мылтыгын тудунганча сан өрө жүгүрдү. Мөштөрдүн үстү жанында онын ады. Бөрүлөрдөн жескинеле, ат чылбырды үзө тартала, мантай бербезин. Калак ла калак! Ол тушта Жейнек жыйып артар. Бөрүлөр атты сүрүп апарала, кажы бир жерге тудуп, жигилеп салар. Колхозтын адын төлөөргө келижер. А неле төлөөр. Жейнекте уй да жок. Бу ла эки бут-кол жүргөн бойы. Андап ла азыранып, тын-жүрүмүн чөйөт. Оңдо, керек десе, ийтке жок. Ийтке ол сүйбөйт. Арка-тууга келзе, үрер. Ан-куш үркидер. Онын ордына гагыш жогынат. Эки көстүн. колдын аргазыла.

Жейнек түргөндөп, өзөк-бууры арай үзүлбөй, жедип келерде, кара ады, карын, уру. Чочып калтыр. Эки кулагы сүүри жадалардын учу чылап, сан өрө жылыжып, ойто түжүп, жаан кара көстөри чоктолот. Бөрүлөр адынын алды жапыла өдө конгон ошкош. Кара ат төмөн көрүп, шоокырат, баскындайт. Анчы келин адына эки-үч катап «Тпр-р! — деди. Онон аттын чылбырын четтен чечип алды. Сан төмөн каран чочымчылуу базып ийди. Сагыжында бөрүлөр оны эмди ле эбиреде арадап келгедий. Же андый да болзо, онын кайра болор күүнү жок. Ол байагы аткан бөрүзүн өчөшкөндө барып көрөр. Бөрүлөрдүн экүзи төмөн мантаган ошкош. Ол эмесе үчүзү барды ба. Жейнек оны жазап көрбөдү.

Анчы мөштөрдүн алдыла адын жедингенче, арканын калын харын ырып, байагы бөрүлөрдүн сегине жедип келди. Эмди онын алдында та кандый да жаан анчы сөөктөри агаштын жоон будаатары чылап, сырандап жаткылайт. Жейнек чүрчө ле билип ийди. Көрмөстөр карган сыгынды мында тудала, жигилеп салтыр. Келин байагы аткан бөрүзүн бедреп аяктанат. Неме көрүнбөйт. Байла жастырып ийген болбой кайтсын.

Кенерте Жейнектин кийинде кара ады ичкери баспай, кайра жедектене берди. Уй кичи чыла жүрексиреп, ар-буткенди ары-бери чочымчылуу аяктады. Онон адынын от чылап чагылышкан эки көзине көрөлө, мынаар ла аярайын деерде,

сектин алты жанында карга көмүлүп калган боро неме жатты. Жейнек ого бир эмеш көрүп турала, ичкери болды. Же ады онын кийнинен барбайт. Аңчы, байагы бөрүлөр агаи ортозында ойто жуулгылап келген болзо, коркызын деп, адына: «Чу-чу!» — деиле, чугулданып ийди. Кара атка ичкери базарга келишти. Жейнек келеле көрзө, жоон боро бөрү сектен беш-алты алтам туура секиреле, бажы карга көмүлө өлүп калтыр. Атты буулап салар керек. А кайда буулар? Жуугунда агаштар жок. Туура апарып, буулап салар десе — коркымчылу. Кенетийин атка бөрү чурап келзе, бир шыра. Жок, атты ычкынбас. Жейнек аттын чылбырын узундада тудала, он колыла карда көмүлгөн бөрүни көдүрө тартты. Ок бөрүнинг көксин ойо согуп барган эмтир. Кызыл-жеерен кан ап-ару карда кызарып жадат. Өлгөн аңды Жейнек удатсынбай, бөрүнинг терезин чүрчө ле сойо тартала, кара булгайры арчымагына бүктей тудала, сугуп алды. Оной бу жерден напшай ла ырап барар керек деп сананды. Бөрүлөр мында өткүрө көп болгодый. Коркымчылу. Та кайдан жуулгылап келген. Жейнек адын жабыс жерге тургузала, минерге ле жадарда, алты жанында агаштын ортозында та не де борос этти. О-о! Бөрүлөр! Байагы күлүктөр ойто жуулгылап келген болгодый. Аңчы келин адын минбей, түргендеп, туура жединди. Байагы хелген жериле кайра болды. Ол кырланды өрө чыгып барадала, кайра көрзө, эки бөрү алты жанындагы агаш ортозынан чыгала, аңнын сеги жаар жеп-жеңил желгилеп баратты...

Жейнектин күүн-санаазында бүгүн сүүнгедий ле неме жок. Сары тагнаан бери эки бөрү өлтүрүп алган. Ол ло. Ол эки бөрүнинг ордына бир элик адып алган болзо — балабаркага курсак. Бөрүнинг эдин жиир эмес. Ого коштой эмди жас. А жаскыда кандый ла аң ас. Узун кышкыда өлөри — өлгөн, корооры — корогон. Ого коштой ачына оосту аң-куш көп. Кереечизи — Жейнек бойы. Ого бүгүн кайда элик, сыгын туштады? Жок. А бөрүлөр? Онын алдына өлүмин суранган чыпал, бойлоры баскылап келет. Бир жанынан эр улус база жок. Жуу-чак ончозын «жип» салган. Шак онын учун, байла, бөрүлөр көчтөгөн. Жейнектин аңчы үй улустан олар не коркыгылазын. Айу-бөрүлөр эмди агаш-ташту Алтайда айылчылар, күн алдында кудайлар. Байа олардын кылык-жаңы жакшы көрүнди. Жейнек бери ле болордо ончозы этке жуулган чымылдар чылап, секке ойто жуулгылаган. Эмди ле анда азу тиштери кыжыражып, арт-март кыйгастажып, карган аңнын куру сөөгин челдегилеп турган болор. Итатай! Көрмөстөрди оны. Көрөргө жаман. Ачыналары коркышту.

Жейнек кырга атту чыгып келеле, төмөн өзөктө одузы жаар көрөт. Мөштөрдин ортозында адык армакчылап турган кичинекей ак ол жадыры. Одузы онын сол жанында мөштин төзінде. Жейнек сан төмөн барган жыш арканы көрүп турала, катап ла ыраак — ыраакта, санааркаган келиндер ошкош, акар тонду кырларга аярат. Санаазында, ойто ло Күлөр ле Күнечи. Жейнектин санаазыла болзо, олар ыраак кырлардын ары жанында эзен жүргүлөйт. Эртеп-сонзун ла ол эмезе бу ла жаскыда жангылап келгедий. Жылдыг ла андый. Луу токтоголы эки жыл өткөн. Эрлер дезе эмдиге ле жок. А келилегедий ле, жангылагадый ла. Олгүлебеген. Жок-жок! Түней ле жангылап келер. Кайда бир жерде тирү жүргүлөгөнче.

Жейнек кырдын бажына удаан турбады. Кырды кырлап, күнчыгыш жаар жортты...

Журттын үсти жанында, тумтык кырдын ары жанынан, кара атту кичи араайдан жортуп келетти. Кенетийин журттын кырында болчок чадырдын эжигинде салбар тонду кичинекей уулчак.

— Жейнек-ије келја-ат! Жийнек-ије келја-ат! — дел, аайы-бажы жок сүгүнчилү кыйгырып, секирип урага, айылга кире берди. Бу ла тушта айылдардын кунукчылды эжиктери кайра ачылып, тал-табыш тыгын берди:

— Эй, улустар, Жейнек келе-ет!

— Ой, көөркий келеткенине баш!

— Канча күнге баш оорыганча сакыган көөркий, карын, келди.

— Ой-ой, канайдыжа бердеер, улустар. Эмчеш сакыгар. Кичи айлы-журтына кирип, токынагай.

Кара ат уур тынастап келеле журттын үсти жанында жүдрукча болчок айылдын жанында чичке чакыга токтой түшти. Ол терлегенине бастыра бойы күнге мызылдап, буулап турды. Жаан кой терези некей тонду Жейнек аттын үстинен куулы үзениге уур тебинип түжеле: «Jo-jo-o! Ух-х!» — дейле, узун кайыш чылбырын алдында турган чичке чакыга күрмей буулап ийди. Онон мылтыгын жардынан уштыйла, голыктарын балкашла шыбаган жапашча турага жөлөйт. Айлынын эжигине көрөт. Айлына кем де кирбеген эмитир. Ненин учун дезе, беш-алты күн мынан кайра жааган кар эжикте эру ла жум жадыры. Анчы келин журтын аяктап көрөлө, кайра болды. Ат кыр ашкан. Арчымакты түргөк түжүрөр керек деп сананды. Ол карды кажырада базып, атта арчымакты өрө көдүрип,



түжүрерге кичеенди. Же түжүрүп болбоды. Ууры коркышту. Сыгыннын эди уур болбой а. Карын, байа эртен ончозын албаган. Арчымакты ол түжүрүп болбой турганын онын айылдаштары айылдарынын жыртыгынан, кезиктери ачык эжиктеринең көргүлөп, болушкылагадый болды. Же озо барып, күлүк болуп, болужарга жарабас. Озо анчы айпына кирип, токынап, амырайтан учурлу. Онон барып, солун-собырды угуп, куучындажарга жараар.

Же Алтынай айлынын эжигинде чыдажып туруп болбогон. Ол жүргүргөчө келеле, Жейнектен жакшы сураарын ундыйла, жайналганду айтты:

— Бу сен арчымагыңды түжүрүп болбой турган кижиге, Жейнек?

— Жейнек арчымагың ары түжүрүп болбой, чала чугулданып эрмектенди:

— Капчык мынан келип түжүриш, бала. Адымнын бели торт сынып барат ошкош. Кыр ашкан мал не болор.

Алтынай узун, арык буттарыла чала талтайта турала, Жейнекке арчымакты алдынан өрө көдүрүп аттын белинең ажыра саларга болушты. Экү ийткиледди ле ийткиледди. Түжүрүп алгылабады. Улус чыдажып албай, балдарын жедингилеп, куачтангылаг, келгилеп жатты. Жейнек арбанат:

— Кижиге келип арчымак та түжүришкебес. Жангыс жириң билгилеер. Айлында отургылаган немелери не.

Алтынай арчымакты ары-бери чиректеп турала, араай унчукты:

— Је табыш этпс. Келгилеп јат. Эмди ле.

Јейнек кара адына көрүп карузыйт:

— Кайран адым! Мындый көп не коштогон деер. Көөркийдин бели торт сынып барат ошкош. Бир бүдүн кыр ашкан. Малдын ээрин түрген алып соодор керек.

Келиндер оогош балдарын туура тургускылайла, согум согорго турган эр улус чылап, кара атка јуулгылап келгиледи. Эки-үч оос куучындашкылап, арчымакты аттын он јаны јаар чүрче ле түжүрип ийгиледи. Кара ат, бели јенгил өрө көдүрүлип, коркышту терен тынып ийди.

Келиндердин кажызынын ла санаа-сагыжы јарык. Куучындашкылайт:

— Бу мындый уур кошты Јейнек тайгада та канайып коштойтон?

— Ба тен! Кайкаар неме.

Јейнек адынын ээрин алып, санаазы јарык кокырлайт:

— Кайкабаар келиндер. Тайгада эрим бар, болужат.

Келиндер јалбырадат:

— Бар ла болор. Удаан келбес болды.

— Омогы да тыныган.

— Ай-ай, келиндер, азыралыстан астыс.

— Чын ла керек кеен ошкош. Мындый арчымактарды үй кижии атка коштоп албас.

— Беш-алты үй кижии јук арайдан түжүрдис.

Јейнек кокырлап туураладат:

— Ыйт, келиндер, от чачпаар. Кижии чын јеткерге тушта-базын.

— Көрөөр, көрөөр! Туураладып баштады.

Јейнектин канча күнге турган чадыр айлынын ичинде јаан от јалбырап күйет. Казанда эт кайнайт. Отты эбиреде, бирлик биледий, салбар-сулбар кийимду јаан-јаш улус отурат. Кажызынын ла јүзи јаан отко јарык, санаа-сагыжында сүгүнчи. А не сүгүнбес? Адазы ошкош, Јейнек келген. Эт-јуу экелген. Айылдын ичинде кайнаткан эттин јыдыла јытанат. Келиндер оок-теек куучындажып та отурза, очокто јаан кара казанда кайнап турган этке көргүлейт. Јейнек эр јанында отурала, арчымактан агдап тапкан алуларын кодорот. Ол кара албаанын терезин өрө көдүрип, келиндерге көргүзип, күлүмзиренди. Онын мылтыктын оозынча кичинек кара көстөри торт јумулып калды. Јейнекке јуук отурган келиндер албаанын терезин тудуп көрөргө албадангылайт.

— Је бат, алу деп неме бу!

— Ой, јаражын мынын! — деп, Курумчы деген келин албаанын терезин бойына јууктада тартып, эрмектенди.

— А тен кылгаазы койу албаа эмтир — келиндердин алдында, уур болчок таш чылап, балбайа отурган Желечи деп келин укааркады. — Кижн акчалу болзо, Жейнектен мыны сaдып алар не.

— Жейнек акчага оны не садатан эди. Аш-курсаңжа толыбай, — Алтынай кўнўр этти.

Алтынайдын шўўлтезин жараткан чылап, Жейнек арчымагынан экинчи албааны чыгарып жыгыратты:

— Акчаны оны жиир бе, Желечи? Табыштырала, балдарга курсак экелзем — туза.

— Онызы чын андый ла — деп, Желечи јобожоды. Онон чала эпјоксынып, кулагынын тўзин тырманды.

Экинчи албааны чеберлеп-чектеп илеле, Жейнек арчымагынын тўбинен ап-апагаш тўрт сарастын терезин база чыгарды.

Келиндер Жейнектин экелген алуларын кўрўп, кара казанда эттин быжарын сакып отургылаганча, эжиктен чичке сынду, ак платту, кўрен сукно тонду, кеберкек кыс кирип келди. Айылдын ичи кенерте жарый тўшкен немедий болды. Јаан отты эбиреде јайрап отурган келиндер чала чичкерижип, кирлў бўрўктерин эптей туткылап, јўстерин уужагылап, тымыгылай берди. Балдар энелеринин кийнине јажынгылап, кирлў јўстерин тўмўн туткылайт.

Кирип келген кыс текши улустаң јакшы сурады. Ол узун конычту, кара сопокту чичке буттарын бой-бойына јууктадала тудала, тым туруп, тунгак ўниле эрмектенди:

— Жейнек-эје кандый аңдап јўрген?

— Жейнек эмди эр јанында койдын терезинин ўстинде аңнын эдин ооктоп, божобой турды. Ол кичинеке јўзине тўжўп келген бўрўгин ўстў алаканынын сыртыла кўдўрип, эжиктин јанында турган кеберкек кыска алдынан ўрў ајыктайла, куучынданды:

— Аңдадым ла. Сен кандый јўрўн, Вера Никалыйымна? Балдарыннын ўредўзи кандый?

Эжиктин јанында турган ўредўчи кыс чичке ўнле:

— Балдар ўренип ле јат — деди.

Улустын кажызы ла кирип келген кыска отурган јерин јайладып бергедий кўўндў болды. Келиндердин ортосында отурган ап-апагаш јўстў Курмачы јеринен ўрў туруп, унчукты:

— Вера Николаевна, бери отураар.

Курмачыга болужып турган чылап, кап-кара койу кабакту Туланай деп келин ээчий эрмектенди:

— Устигеерде тере, Вера Николаевна.

Вера Николаевна кемзинип, ўстинде илип салган бөрўнинг терезин алдынанг өрө ајыктайла, кичинек суучакты ажыра баскан чылап, бир алтам туура болды. Онон ойто ло жаңыс іерге чеп-чек, түп-түс турала, алдында, некей тоны кокпондоп, ангнын эдин ооктоп турган Лейнекке куучындады:

— Лейнек-эје, меге бир кичинек эт беригер. Менинг ўренчигим Тымай экинчи күн школго жүрбейт.

— Лейнек катап ла кичинек жүзине түжүп келген бөрўгин алаканынын сыртыла өрө көдүрип, соныркады:

— Не болгон?

Вера Николаевна кеберкек жүзи кенетийин кугарып, өчөмиктеле берди:

— Курсак јок. Арыктаганынан улам туруп болбойт.

Јаан некей тоны кокпондоп, Лейнек түрген өрө туруп чыкты:

— А бу байагы бойынча не айтпай турган неме? — Төрдө отурган, колында јаан агаш сускалу Алтынайга јакарды. — Тур, капшай. Бөдрөни јунала, балага эт салып, мүн уруп бер. — Онон ойто јерине отуруп, эбире келиндерге ајарып арбанды: — Слерлер канайып калган улус? Оосторынанг от чыгар, а андый немени айткылабас. Јаңыс бойоор учун, а? Алтынай, капшай! Эмди эт кайнай берген.

Алтынай ак сабатты суула түрген јунала, ого эттерди сускулап салала, мүн уруп: — Вера Николаевна, озо ажанып алаар? — деди.

Ўредүчи кыс бажын јайкады. Ол эттү сабатты Алтынайдын колынан чеберлеп тудуп: — Алдырбас. Мен бачымдап, Тымайды азырайдым — дейле, айылдан түрген чыкты.

Јаан удабай, келиндер, бала-барка тойо ажангылап алды. Онон озор тарап-таркаарга турарда, Лейнек ўстү сабарларын некейининг эдегине арчып, карузыды:

— Акыр-акыр, балдарым. Чүрче јанбаар. Улешкени — ўстү. Эт ўлеп берейин. Белен кезип салгам. Айлаарга апарып, кайнат јииреер.

Ол эр јанында койдын терезинин ўстинде чогул салган эттердин јаанына базып келеле, отура түшти.

— Мынызы сее.

— Мынызы сее, балам. Энеге апар.

— Өөркөш-өөн јок болзын.

— Айлаарга мүн эдип ичеер — деп, келиндердин, балдардын колына эттерди берип, ўлеп баштады.

Ўлүзин алган балдар, күүн-санаазына күн тийгендий, кы-

зыл-марал чечектегилеп, чадырдан чыккылайт. Келиндер
десе Лейнекке быйан айткылап, онын жардынан сыймагылап,
энези чилеп, карузыгылап, алган эттерин, колдоруна чебер
туткылап, бирден-экиден чыгып баргылайт.

Албаты учун үрен. Иште, жүр.

КАРА КҮЧҮК.

КАРГАН АТРАШ ЛА МЕН.

(Кичинек поэма)

Менде кичинек кара күчүк болгон,
Мен бойым да ол тушта «күчүгөш» болгом.
Кара күчүк кагылап токойло,
Канча бар күчи чыгып, чылайла,
Караңгуй ла ыраак турлуда,
Карган тууларлу кара тымыкта,
Бада чылап, алгырып, онтогон,
Бажы тыркырап, алыс божогон.

Слер билереер, малчынын турлузы
Туйук ла ээн өзөктө турар деп.
Слер билереер, журттын улузы
Малчынын айлына ас келер деп...
Малчынын уулчагы кара жагыскан,
Малдардан өскө нени де билбес.
Жажыт балдар жанында жатпаган,
Жажынып ойноорго кем де келбес.
Жаба ойноор балдар жок учун,
Жажыдын ачар нөкөр жок учун
Кара күчүгөш кару болгон,
Карындажым чылап, кожо өскөн.
Тайганын өлөңин тактай тепсеп,
Таң ла атса, тытпакта бис.
Жаргак тоным жара тарттырып,
Жаланда, меесте күрештен эдибис.
Күчүгөш болуп үрүп те туратам,
Күчүгөш удур күлүмжи жайатан.
Төрттамандап мантап та билетем,
Төгүндөп күчүгөш менен качатан.

Оног кенете арт эдип,
Огдобос јанынан кўчўгеш чыгар.
Ого удурa мен де мендеп,

Омок каткырып, удурa базар...
Эски тонымды кўчўгеш јыртканда,
Энемнинг чыбыгы сыгырай беретен.
Калагым ондобой, јапсып јанымда,
Кара кўчўк каткылу келетен.

Оног уйларды ўркидерге мендеп,
Орык јолдордо сакып јадарыс.
Јаңыстанг олор ўткўлеп ле јатса,
Јарыш эдип калып чыгарыс.

Куйруктарын уйлар чычайтып ийеле,
Кут јок барар туш ла башка.
Менинг кыйгым кўчўктинг ўниле
Колынып торгылар ағаш-ташка!..

Кара јаңыс нўкўрим — кара кўчўк
«Карындажым» болгон мененг кичў.
Кўрўктер тударга аркага барарыс,
Кўрўкле сўрўжип, арып каларыс...

Арыйла кожо айылга јанарыс,
Ач кардысты тойдырып аларыс.
Каймакту сўтти бойым ичерим,
Карами јоктонг кўчўкке де берерим...

... Је бир кўн, канайдар, карган Атраш,
Калангы эзирик айлыска конгон.
Калак ла де, кудайга баш,
Качажып ол тўн Ай карыккан.

Аза-шайтан апагаш айды
Алып кайдаар да кача берген.
Арчын јытту агару Алтайды
Ал-карангуй кўмўп ийген.

Карангуй, карангуй, карангуй...
Јаңыс ла туулар туйук кўўлешкен,
Јаңыс ла ағаштар алыс шуулашкан.

Кара бука калжуурып бустаган,
Кандый да уй јөдүлдеп баштаган.

Эзирик Атраш эдрей берген,
Эки колын өрө көдүрген.
— Казан-айагаар кайда! — деген —
Канкырадып табыш эдигер — деген.
— Алтай-кудай, агару Улген! — деп,
Ары-бери чочып көргөн.
Онон корчойып, коркып ла мендеп,
От-јаларга арчын өртөгөн.
— Ийт кангыладар, кайда күчүк? ! — деп,
Иргедө јаткан күчүкти туткан.
Кулагын чөйгөн кангылазын деп,
Кангылабаста камчы алган.
Кара јыландый кара камчы
Кара күчүкти орой тарткан.
Кара јалкындый казыр камчы
Кара күчүкти өртөп-јалаган...
Сынгырайт камчы,
Сыктайт күчүк...
Је караңуй јуткан кайран Ай
Кажайып капшай эм чыкпайт,
Канайдар, калак, кудай-май!..
Камчы казыр шыйтылдайт,
Кара күчүк шыйкынайт,

А кайракан, алтай-кудай,
Кайдаар кайылды агару Ай?!
Кайылат кангылаш
Караңуй алыста.
Карык туткан кара тайгада
Кажайбас ойто Ай качан да?!

Карган Атраштан кара күчүкти
Корулап болбой, мен ыйладым.
Карган Атраш менен күчтү,
Күчүкти күрүмнен айрып болбойдым.
Күчүгеш учында кыңзып та болбой,
Кулагынан, оозынан кан токтобой,
Көлөткө чилеп, јер јастанды,
Көгүс бойы кокпос этти...

Je ярыган ба Ай јеткерлү тўнде,
Jартын некеп, јўрегим сурулайт.
Эртен тура туруп келгемде,
Эбире ару чалындар суркурайт,
Эл агашты кўн эркелейт.
Эдил кўўктер ўн алыжат,
Элкем ле чанкыр тенгери ачылат...

Je јангыс ла кара кўчўгим,
Кара јангыс кару кўлўгим,
Јалканчып, ойноп, јаныма келбеди,
Јаагымнан бўгўн јалап ийбеди.

'Ирейе тебинген кўчўктин ўстине
Чибинин ийнелик бўрлери тўгўлет.
Кекедў билбес керсў кўзиме
Кенете ачу јаштар тўўлет.
Ўлўп калган кўчўкти кучактап,
Ўксўп-ўксўп ыйлагам анда.
— Акыр ла, јааидап алайын! — деп,
Атрашка ачу кекенгем турлуда.
Аймап калгандый Атраш ўбўгўн
Адына атанып, унчукпай ыраган.
Уулчакты чылап, кўчўкти кучактап,
Узак-узак јангыскан ыйлагам.

II

Калап јоткон јылдарды ўткўре
Карыкчал ўлбўй ўзўгим сыстаткан.
Кара кучўк канымда ўнзўре
Кажы бир ўйдў катап ла сыктаткан...
Канайдар, бўгўн сўўктў кобыда
Кару улусла кожо турадым.
— Атраш јааи анчы болгон — деп,
Араай шымыртка ажару саладым.

Аралай турган јеримнин улузы
Атраштын киленкей болгонын айдыжат.
— Бойынын болчок јўрегин де кезип,
Болуш эдип берер дежет.
Элимнин эрмек-сўзин тыгдап,
Эски, ыраак јылдарды эзедим.

Агдап жүреле, элик адып,
Атраш тиштеген буурды санандым.
Карыкту санаам кайдан да азып,
Кайра келет — өлүмнүн сызы.
Сөйлөжип эмеш, ачудан амзап,
Сөөк казат жеримнүн улузы...

Жаңыс ла ыраак туулар тым,
Жажытту кунугат: — Кижн өлгөн!
Таштарга табарган күректен чочыйдым,
Такып ла томылат: — Кижн өлгөн!

Оро каскан күректерден өскө
Орчыланга кандый да табыш угучбас.
Кичинек журтым торт өскүс
«Кижн өлгөн!» — Канайып карыкпас?!
Je жажыл көктөр жайым жымырап,
Жоголып калар жоболын сананбай,
Жасты кайкайт жаркынду жырғап.
Карануй түбинен жолдорын талдап,
Кадып-онуп каларын сеспей,
Кандыктар кызарат кеен жалбырап...
Атраш өрөкөн андарла истежип,
Ажулар ажып, Алтайды айланбас.
«Актаң тамган аш эмей» — деп,
Аракы амзап, сүүнуп отурбас.

Эски өзөгүн жер эбирип,
Эленчик жолын жаантайын улалтар.
Апагаш ай оны эркелеп,
Арудан ару жаркынла жарыдар.
Баскан жери ээлеп артатан
Балдарын энелер жаңыдан жайкаар.
Өлзө бойынын мөңкүзи жадатан
Жерин өштүдөн эрлер корулаар.
Карануй түнди кажайткан айды
Канайып катап карык тутпас?...
Je алкышту, каргышту сөстөр айдып,
Атраш өрөкөн коркып жалынбас.
Жүрүмди айладып, ичкери карагар,
Jeендери онын айга да учар.
Je качан да оны кайкабас Атраш,
Качан да ого сүүнбес Атраш,

Ненинг учун ол дегежин,
Нетеерип ле шўўп эм айткажын,
Ўлгўч кижиде сўўнчи жок,
Ўлгўнгў жангыс — карангуй жол!
Атраш ўрўкўн эзен болзо,
Ак-жарыктан барбаган болзо,
Турбас та эдим бу сўўктў кобыда,
Туйуксынбас та эдим турган жаста.
Онын айлында отурар эдим,
Оны-мыны куучындажар эдим.
Жачаннын качан да сананбас эдим
Каргышту ол кара тўнди,
Карудан кару кара кўчўкти.

С. Суразаков.

УЧ АНЧЫ.

Бир школдо ўч нўкўр уулчак болгон. Бирўзи Адучы, экинчизи Экей, ўчинчизи Темдек. Ўчўлези бежинчи класста ўренген. Кышкы каникул жедип келерде, школдон жанып браадып, Адучы нўкўрлўрине айткан:

— Эртен слер мени кўрбўс турыгар. Мен андап бара-рым.

Адучы анчы болгонын Экей ле Темдек билбей. Ол кыштайын ла койондорго тузак салган. Керек дезе, адазынын «тоз» мылтыгын да жўктенип алып, кырга чыгатан. Же мылтык-ла неме атканы керегинде бу ўйгў жетире табыш угулбаган.

— Нени андаарын? — деп, ончозынан жабыс сынду Темдек жилбиркеп сурады.

Адучы бу суракты сакуган. Айдып ийзе, уулчактардын кайкажары жарт. Же ол мыны жаан керекке бодобой турган аайлу айтты:

— Койондор сўрўжерге кўўниме тийген, эмди барып элик адып алайын деп турум.

— Чын эмеш пе? — уулчактар кўстўрин тазырайтып ийдилер.

— Чын эмей аа. Бу ла Тўстўктў эликтер толтыра дежет не. Барып бирўзин адып албай, мылтык бар да.

Уулчактар ого кўйўне берди. Кажызы ла айдар сўстўрин таппайт.

— Сен бисти кожо алган болзон кайдат — деп, Темдек чала ижемжизи жок унчукты.

Уулчактар кожо барарга суранарын Адучы ажындыра билбей. Је јобин берерге мендебейт.

— А сен андап билерин бе? — деп, ол Темдектен сурады. Темдек јиткезин тырмады.

— Бу ойгө јетире андабадым ла, је јайгыда беш көрүк тузактап алгам.— Темдек керек, айса, келиже берер деп сананды.

— Көрүк тудары неме эмес,— Адучы колыла јангыды.— Ол тенек, бойы бажын тузакка сугуп јат.

— А мен тайгылымла јайгыда јаан эрлен өлтүргөм — деп, Экеј эрмекке јара киришти.— Айлыма экелеримде, таадам: «Ба-таа, јееним јердин айузын өлтүртир» — деген.

— Эрлен де андаары неме эмес.— Адучы мыны да керекке албады.— Оны ийт тутпай, сен туткан эмезинг.

Темдек ле Экеј анчы эмес болгылаганын эмди бойлоры да ондоп, унчукпай бардылар. Адучыга нөкөрлөри ачу боло берди. Кандый да болзо, озор баштапкы класстан ала најылажып келген. Уредү јанынан Экеј ончозынан артык, урок-тор бүдүрерге Адучыга јаантайын болужатан. Темдек, кичинек те болзо, онын адаанын алатан. Онын учун бир кезек сананып браадала, Адучы унчукты:

— Је кунукпагар, уулдар. Бис најылар болгон учун мен слерди эртен кожо алып јадым. Слер эликтер агыртарыгар, мен дезе тозуулда отураарым. Аткан эликти үчү үлежип алаарыс.

Экеј ле Темдек коркышту сүүндилер. Экилези, көстөри суркуражып, колдорын Адучыга сундылар:

— Сен бистинг чындык најыбыс эмтиринг — дедилер.

Энгирде Экеј ле Темдек чаналарын сүркүштеп, кайыштарын быжулап, тышкары толыкка јөлөп койдылар. Уйуктаар алдында кажызы ла узак сананып јатты. Баштапкы ла катап элик андап брааткан улуста кандый уйку болзын!

Эртезинде озор түргөн-түкеј ажангылап алала, кармандаарына бир болчок калаштан сугуп, бир өйдө Адучыга јеткилеген. Адучы ту кажы јерде турала, озорды сакып отурган эмтир. Уулчактар једерде, оройтып тураар деп, озорго адылып ийди.

Уч нөкөр эмди чаналу ээчий-деейчий Төстөк јаар түргөн бардылар. Јолой, јаан анчылар чылап, эрмек-куучын јок, унчугышпай баргылайт. Төстөккө једеле, оны үч катап эбиргилеп келерде, бир де элик көрүнбеди. Керек дезе койон до учурабаган. Адучы ачынала, токтой тўжуп, айтты:

— Бу мында Манак өбөгөн андайтан эди, ончо эликтерди кырып барган аайлу. Эмеш ырада барактар.

Олор база үч кырлан ажып ийдилер. Тал-түшке једе берди, је бир де тынду туштабады. Уулчактар чөкөндилер. Адучы тижи өткүрө сыйт этире түкүрип айтты:

— Мында эликтер кайдан келет? Улустын мекелебес немези жок.

Уулчактар алдында калаштарын јидилер. Бу өйдө төртинчи кырлангнын күнет јаны јаар көрүп турган Темдек арай ла калашка карылбады.

— Уулдар, ту ол карантыда үч неме кыймыктанат. Ол не? Уулчактар жаңыс үнле:

— Кайда, кайда? — дешкиледі.

Темдек сабарын уулап көргүзип берерде, Адучы јалмажын чабынып ијди.

— Уулдар, элик колго кирген эмтир! Кажыбыска ла бирден келижер! — деди.

Адучы чаназын түрген чечеле, уулчактарды арттызып, бойы чырым кардын үстиле мылтыкту јыла берди. Арткан уулчактардын да, Адучынын да јүректери тирсилдежип турганы коркышту. Јүс кулаш кире јетпей туруп, Адучы бери јанында турган јаан куранды талдап, мылтыгын уулады. Узак шыкап јадала, маажыны тартып ијди. Куран: «Бу не?» — дегендий, бажын кенете көдүреле, ары-бери көрди. Онон Адучыны сезеле, туура калып, кырды өрө шунуй берди. Экүзи болчок соорыларыла болчондоп, оны ээчий мантады. Адучынын кулагына кураннын багырганы ла угулып калды.

Уулчактар кийнинен баскылап келерде, Адучы бурулу айтты:

— Байла, балу аткан ошкожым. Је бистен кайдаар ыразын! Једижип албай!

Ол чаназын түрген кийеле, озо јүткиди, ээчий Экеј ле Темдек мендедилер. Кырдын бажына чыгып келгилеерде, ары јанында, олордын алдында койу агаш јатты. Эликтердин изи оноор кирген эмтир. Адучы, анчылардын јааны болуп турган кижи, бойынын шүүлтезин озо айтты:

— Мен төмөн, агаштардын ары јанына, көндүрө барып, анда тозуп алайын, слер дезе эмди ле эликтердин изиле барып, агыртыгар. Ол тушта керек быжу болор.

Анайда айдала, Адучы кобыны төмөн чип-чике јынгылады. Агаштарды өдөлө, агычактын кырында турган јаан тогул тыттын төзине токтоды. Агычакта терен күрт јатты. Адучы мында бир кезек сакып турды. Онон јенгилденер күүни кенете једип келерде, чаназын ла мылтыгын тытка јөлөйлө, туура басты. Кардын үстине отуарда ла, кырдагы уулчактар-

дын табыжы угулды. «Күрүмдер эмеш сагыгылап алза кайдар» — деп, Адучы кыярантыды. Бу ла өйдө онын кийнинде кем де жөдүлдөп ийди. Адучы селт эдип чочыйла, кенете кайра бурылза, байагы үч элик агаштардын кырында оны кайкап көрүп, бу ла жанында тургулары. Адучы манзаарып, эдер немезин таппай, кыймыктанбай, оморды көстөп алган отурды. Ичинде бойы ачынып турганы коркышту. Эликтер оны аяктап көрүп-көрүп турала, колында мылтык жок болгонун билгилеп ийгендий, удур төрт-беш алтам базала, онон кенете ле жанынча мантап өткүледи. Адучыны арай ла жыга табаргылабады. Адучы шалмарын түрген-түкей тартып, кыйгы-кышкыла кийнинен ары жүгүрди. База ла көрзө, эликтер күртке түжүп калтыр. Адучыга мылтык аларга жүгүрер керек, же ол дезе жүгүрүп барган ла бойынча, жаан куранды айра минип, эки мүүзинен тудуп алды. Куран өрө жүткип те турза, Адучыны чачып болбойт. Адучы оны тирүүге ле тудуп алар санаалу. Мүүзинин кодырлары онын алаканына коркышту ачу кадайт, же Адучы куранды божотпой, тудушканча ла. Бу өйдө агаштардан чыгып келгилеген Экей ле Темдек керектин аайын көргүлөп ийеле, жегүлу кыйгырала, Экей керекшинди, Темдек чаапты тударга жүгүриштилер. Же экилеси оройтып калдылар: керекшин ле чаап күртти албан-күчлө өдөлө, онон ары мантай бергиледи. Айдарда, уулчактар куранла тудужа-тудужа, күрттин кырына жедип брааткан Адучыга болужарга менгедилер. Же бу өйдө куран, керек коомой болуп браатканын сезип ийгендий, Адучыны кенете мүүзиле кайра чачылта соголо, күрттен калып чыкты. Оны тударга тап эткен Экейдин жодозына кийин буттарыла жаска тепп ийеле, керекшин ле чаапты ээчий ойлодо берди. Адучы ла Экей ачуга чыдашпай, кардын үстине тоголоныжып арткылады. Керекке алдыртпаган Темдек уулчактарды менгедип, кышкырат:

— Түрген, түрген, уулдар! Ыраак баргалакта, база ла сүрүжели!

— Э-э, бойун сүрүш! Биске жедер! — деп, Адучы ыйламышрап, адылды.

Ол жүк ле арайдан турала, чаназын кийип, мылтыгын жүктенеле, унчукпай, өзөктөги жол жаар ууланды. Экей ле Темдек оны ээчий баскылады.

Деремнеге омор бозом энирде жеткилеген. Туразынын жанында турган Экейдин таадазы уулчактарды көрүп ийеле, омок үнденип айтты:

— Ме, анчылар жанган! Аткан-тутканаар кайда?.. Ээ, аай

болбогон туру не... Је кем јок, андый да неме болуп јат. Турага кирип, изў көчө ичигер.

Тўжине ле јўрўп, аштап калган уулчактар, турага кирип, Экейдин јааназы уруп берген эттў көчөни тойо ло ичип алдылар. Онон, сагыштары эмеш жарый бергилеерде, Экейдин таадазына андап јўреле, не болгонын, бой-бойлорынан сөс блаажып куучындадылар. Карган угуп-угуп отурала, учында Адучыдан, көзин шыкап, каткырынып сурады:

— А сен мылтыгыңды тыттынг төзинде не арттыскан?

Экей ле Темдек база кайкаштылар:

— Чын ла, мылтыгыңды не таштаган?

Адучы төмөн көргөн көзин өрө көрбөди. Онон карган стенеде илип койгон топшуурын алды.

— Је, уулчактар, мен слерге бир чөрчөк кайлап берейин, угараар ба? — деди.

— Угарыс, угарыс, — деп, уулчактар айтты.

Карган көксинг көгидип ийеле, топшуурын согуп баштады:

Ак тайганын колтыгында,
Аржан суунын јарадында
Атту-чуулу анчы улус —
Уч баатыр јуртап јатты.
Бууй-бууй-буй!
Кышкы бйдинг ортозында,
Кызыл күнис чыккан тушта
Уч баатыр чана кийип,
Элик андап барган эмтир.
Бууй-бууй-буй!

Уулчактар чөрчөкти угуп отурар болгожын, ўч баатырдын андаганы омордын андаганына сўрекей тўнгей эмтир. Омортын кайкажат. Керек дезе, Адучынын да јажырып айтпаганына тунгей јер бар:

Аай айса болор эди,
Аннын тыны кыйылар эди,
Је тозуулдагы јаан баатыр
Мылтыгын тытка јөлөп ийип,
Туура басканын канайдарын.
Бууй-бууй-буй!

Карган кайлап божойло, сурады:

— Је, чөрчөк јарады ба?

— Сўреен јилбилў чөрчөк эмтир! — деп, уулчактар айдышты.

— А баатырлардын аттарын билереер бе?

— Чын ла, слер аттарын не адабадаар?
— Аттары мындый:
Карган топшуурын катап ла согуп, кайлады:

Улустан угуп јүреримде,
Јаан баатыр Адучы дешкен,
Ортон баатыр Экей дешкен,
Эг кичүзи Темдек болгон.

Уулчактар јир ле каткырыштылар.

— Бис элик те атпаган болзобыс, је чөрчөккө кирдис —
дежип, сүүнижип јандылар.

И. Кочеев.

МИТЯШ.

(«Чедирген» деп повестьтен алган үзүктөр.)

И. Кочеевтин «Чедирген» деп повезинде балдар јаскы каникулга јанып барадарда, ортолыкты суу туйуктап ийерде, озор бой-бойына болужып, уур айалганы јендеп чыкканы керегинде айдылат. Суу олјанда деремнеде Картыс деп уулчак најыларын ортолыкта туйукталып калганын билеле, озорго болужарга келген.

Тым. Бүркү тегериде чачылып калган јылдыстар өчөмик јарып тургулады. Каразымак булут араай чөйилип браадала, ортозынан үзүлип калды. Узүлген јеринен ай көрүнөт. Ол бу ла јуукта агарып јаткан, эмди карара берген, јерди ајыктап, эрте јаста кар кайылганын ла Кадын суунын атылланып чыкканын јаратпай, јалбак јес јүзин чырчыйтып алгандый болды.

Агаштын аразында балдардын үндери, анда-мында будактардын сынып јырсылдаган табыжы угулып турды.

Карантыда турган јаан карагайдын төзинде кургак одын көптөй берди. Је Митяш оны ассынды. Ол столмо ошкош бийик төңөш таап алала, оны јыгарга албаданып, бир јанынан, онон экинчи јанынан ийдип көрди. Јыгарга кўчи јетпесте, нөкөрлөрин кычырды.

Тазылдары чирип те калган болзо, бек турган төңөш беш баланын кўчине чыдабай, төзинен јызырай берди. Оны јыгала, өмөлөжип, одуга экелген кийинде, Митяш сүүнип айтты:

— Бу танга јетире күйүп јадар!

Ол тура тўжўп тўгўшкў јабa бир эмеш тос салала, одын-дарынын эг чичкезин талдап, ўстинен салып турды. Нўкўрлўри кўстўрин онын иштенип божобой турган колдо-рынан албай, от јалбырай берерин энчикпей сакып тургула-ды. Олор сакыбас јанынан ортолыкта туйуктанала, эртен, тан аткан кийнинде, бу јеткерден чыгар арга табылар болор бо деп, бир эмеш иженип тургандар. Эм тургуза эг керектўзи узун тўнди кыйын-шыразы јокко ўткўрип алатаны болгон. Онын учун олор одын тажып јалкуурбай иштегендер. Је серенке бар-јогын бойларынан сурап угатаны ненин де учун олордын санааларына кирбей турган. Ол кемде де јок болгоны калганчы ла минутта јарталды.

Митяш ончо немени белетеп алала, алакадарын рыжыш-тырып, ўрў кўрди. Карангуй да болзо, онын сўўнип, кўлўмзи-ренгени билдирди.

— Је, уулдар! — деп, ол омок айдала, кенетийин туктуры-ла берди. — Серенке ... а?

Ончозы онын сурагын немези јок болгонын билгилезе де, колдорын куру кармандарына сугала, бой-бойларына кўрўжип, унчукпай тургулады.

Олор бу ла јуукта, јурт јерде јўрер тужында, серенкени неге де бодогылабас эди. Је эмди ол телекей ўстинде ончо немелерден баалу деп билдирди. Јаңы ла јакшы јылу конуп аларыс деп балдардын иженип турган ижемјизи тўженип кўргўн сўрекей јараш немедий кенетийин јоголды, тўрген канатту куш чылап, кайдаар да уча берди.

Митяш отурган јеринен турбай, санааркады. Миша, Катя ла Юра узун тўгўшкў јергелей отурала, јўзўн-башка уур санааларга алдырып, унчукпай бардылар. Селбеков дезе олордын кийин јанында отурды. Ол оозына та нени де сугуп чайнады...

Былтыр амыраар кўнде Митяш адазыла кожо сымдалап јўрген. Ол тужында олордо серенке база јок болуп калган. Анайдарда, Бачым Айдарович фуфайканы јенинен сўгўло, онон бир эмеш вата чыгарып алган. Оны патронго тарынын ўстине салала, адып ийген...

Эмди мылтык бар болгон болзо, Митяш от керегинде сананбас та эди. Је мылтык алар јер јок. Канайдар?.. Јебрен чактагы улус чылап, агаштан ийик ошкош неме эделе, оны бир учыла агашка тўрте тудуп, капшай айландырза, отты таап алгадый ла. Је ол эп-сўмеге керектў немелерди эдерге узак. Отык болзо... Кичинек томырак бычактан ўскў бир де

неме јок. Андый да болзо, Митяш от табарына иженип, омок ўниле айтты:

— Је, уулдар, отты јалбырадар керек!

— А серенкеге бай кижы болзон, кўйдўр ле — деп, балдар каткырышты.

— Чын, отык таш табар керек! — деп, Юра сўўнди.

— Билереер бе не? — деп, Митяш оног ары эрмектенди. — Слер, Миша, Катя ла Вася, кургак ълѡг јуугар. Тѡжѡнѡрис. Юра ла мен суунын јаказына барып келерис, је бе?

Бирўзи де сѡс блаашпады, ончозы јѡл. Миша мынанг озо Митяштын «командовать» эдип турганын, байла, јаратпас эди. Карын нѡкѡрлѡрин бойы башкарага кичеер эди. Ненин учун дезе, онын адазы эки јыл мынанг кайра Советский Черўнинг офицери болуп јанган. Айдарда, Миша кандый да болзо, командаларды ончозынан артык билер. Онын бўдўжи де военныйга келижет. Колы-буды тын ла чек-чек базытту, кара галифе брюкалу, јажыл бѡстѡн эткен кыскачак тонду, бажына кийип јўргени — кызыл чолмонду бѡрўк.

Балдар эки башка «черўге» бѡлинип «јуулашканда» ѡмезе ѡскѡ кандый бир военный ойын ойногондо, Миша командир болуп турган. Је эмди ненин де учун онын санаазына бир де команда кирбей барды. Айла мында, ѡртолыкта, болуп турган керектер военный болгон болзо, нени эдетенин ол билер эди.

Мишанын јўрўми бу ѡйгѡ јетире кем јок, јакшы болгон, сўрекеј ле уур керектер качан да болбогон. Эмди та оног улам, та ѡскѡ шылтактан улам ол ортолыкта туйуктанган кийинде, бойынын кўчине чала бўдўнбей барды. Јагыс ла Митяшка иженип, онын айткан сѡзин угуп турар болды.

— Кем јок, ѡлбѡзис — деп, Катя кунугып отурган Мишаны тоқынадарга кичеенди.

Катя тулундарын ѡлѡгнинг боркызынан арлап, эмеш сананып отура айтты:

— Та... Сууны канайып-канайып кечер керек.

— А кечип болбой салзабыс?

— Јас јагы ла башталып јат. Айса болзо, соок кўндер келер. Суу ойто јабызай берер. Кандый бир јерде тош оодылбай артса, кечип аларыс.

Миша бир эмеш сананып отурала, катап сурады:

— Удај берзе, нени јиирис? Бистинг алган калажыс бир де катап тојо ажанып аларга јетпес. Огѡ ўзеери от то јок...

Сууны кечер аргазы табыларына, Митяш ла ѡскѡ уулчак-

тар бүгүн эртен от күйдүрер эбин таап аларына Катя бир де эмеш алаңзыбай турган. Оны жаңыс курсак керегинде саңаа амыратпай турды. Же ол карыкчылду санааларды бойынан ырадып турды.

Түн ортозы жууктап келди. Өзөктин ичи алдынан өрө эмеш жыбарлап турды. Андый да болзо, соок эмес, кижини от жокко до конуп алгандый болгон. Кайдан көрөр, айса болзо, жылу турала, кенетийин соой берер. Кижини ончо немени озо ажындыра билип алар эмес.

Отык таш тегин неме. Же келишпес айалгада оны да эдип алатаны жеңил эмес болды.

Жирме минутка жуук өйдүн туркунына тер чыкканча иштеген иш тузазы жок өттү. Же Митяш ла Юра чөкөнбөй, баштаган керегин учына жетирерге божобой турдылар. Олор бойбойлорына одош турала, талдап алган таштарын жерде жаткан таштарга улай-телей соккылайт. Соккон кийинде, жабыс энчейип көргүлөйт. Кайдаар да тоголоно берген таштарын караңгыда жоктоп, кезик өйгө басып жүрөт, ойто өңдөйип база ла соккылайт: «Жырс-марс, жырс-марс...»

Арт учында, Митяш ачына берди. Ол бар-жок кучин салып согордо, жымыртка ошкош болчок тажы жердеги таштын кырынан кайдыгала, тонынан вата кодорып отурган Чына-товтын жодозына келип тийди.

— Ю-о! — деп, Миша эки колыла жодозынан тудуп, кыйгырды.— Мм... мм... Канайып тураар, уулдар? Бир де неме этпей уйуктап жаткан Васьяны согор керек.— Ол кокырларга кичеенди,— слер дезе...

Бир апаш таштын жүк арайдан оодып алгандар. Жерге байдастанып отурган үч уул отык таштарына күүнүн ордына вата салала, томырактарыла чаккылай бердилер.

Кичине таштардын кырынан өрө чачылып турган оогош алтын жылдыстар жалтылдап, балдардын жүстерин кезик өйгө жарыдып турды.

От күйгелек те болзо, уулдардын жанында чөгөдөп отурган кызычак, жалкын чылап, жалтылдап турган чедиргендерди көрүп, сүүнүп турды. Же ол тегин ле көрөргө келген эмес. Онын колында — вата, кургак өлөң, тос. Үч уулдын кажы бирүзінде вата күйе ле берзе, ол отты жаанада аларга болжып берер.

Ташка чаккан сайын алтын чедиргендер чачылып, тызырап та турза, куу ордына салган вата от алышпай турды. Же бир катап сок жаңыс, чала кызыл чедирген адылып чыгала, ватага камыла берерде, Вася сүүнгөн бойынча, тың үнденип ийди:

— И-и-эх!

Je, ол ок тарыйын онын сүүнчизи кўчин алынгалак отло кожо өчүп калды.

★ Васа, бойынын кўчиле тапкан кыскачак ырызын ычкынып ийгенине бўтпей турган чылап, ватанын бир эмеш кўйүп, карарып калган јери јаар көрүп отурды. Бу тужында онын кийин јанынан Митяш жүгүрип келди.

— Неге сүүнип кыйгырдың, Васа? — деп, ол коштой отурып сурады.

— От алышкан болгон...— Васынын ўни кунукчылду угулды.

— О, андый болзо, сўрекей јакшы турбай! — деп, Митяш кенетийин сүүне берди.— Эмди ватанын эмеш кўйген јерине от белен ле камыла берер ине. Кайда бери бер,— ол Селбековтын колынан отыгын алып айтты.— Сен бир эмеш тос ло кургак өлөн белетеп ал, Васа.

Јаан муганыштын шылтузында јангы ла кўйдүрип алган одычак кайда да өлөннинг ле такпайлардын ортозында көрүнбей турды. Онын кўйгенин јангыс ла чичкечек кејегедий чўйилип чыккан суйук ыш керелеп турды. Је удаган јок от кызарып, көрўнип келди. Онын јалбыжы чогул салган кургак одынды изў тилдериле алдынан өрө јалай берди.

Митяш ла Васа учы јок сўўнгилеп, капшай ла нөкөрлөрин ойгозорго энчикпей де турза, от кўчин алынганча, унчу-гышпай тургулады. Је качан от јаанап, јазырай берерде, озор экилези өрө секирип, колдорыла јанып, кыйгырышты:

— Ура-а-а!

Озордын ўндеринин јанылгазы койу ағаштын ўстиле учуп, ырап барала, Кадыннын кўркўреп турган табыжына чўгўп, угулбай калды.

Карагайдын тўзинде өлөн шылырай берди. Онын алдынан чочыган Миша, Катя ла Юра чыккылады. Озор отты айландыра турала, сўўнчилў суркурашкан көстўриле ончозы Митяш јаар көрдилер. Је Митяш озордын чыгара айтпай турган санааларын тургуза ла билип, бойыла коштой турган Селбековты ийнинег тудала, айтты:

— Оттын баштапкы ээзи бу туру. Кезер! Мен дезе экинчи...

Одуда Катя јаныскан болгон. Ол оттын јанында чөгөдөп отурала, чичкечек агажакла кандый да карара кўйүп калган јаан банканын ичинде нени де булгап турды. Онын апағаш

јўзине тееп турган ачкыл јытту изў бууга качарлары кызара берди.

Эки уул јууктап келерде, кызычак банказын оттон ырада серўн јерге тургузып салды. Онон ӧгдӧйип, булгууш туткан колынын карызыла мандайынын терин арчыды.

— Анчыларды сакуп, казан астын ба, Катя? — деп, Митяш јилбиркеп сурады. Је каруузын сакубай, јабыс энчейеле, банкадагы сап-сары суйук немени ајыктап айтты: — Эт-сат кайнадып берген болор деп бододым.

— Мен анчы эмезим, — Катя кўлўмзиренип айтты. — Компот кайнадып бердим.

— Компот по?

Эйе. Баја одын тажып јўреле, бир эмеш чычырана терип алгам.

— А банканы кайдан алган?

— Бу ла мында, — Катя колын уулап айтты. — Суунын јаказында, кумакта, ичинде, јенес бар болгон...

Ол кандый бир балыкчы чойлошкон алып јўрген болгонын билерге кўч эмес. Онын учун Митяш кокырлап сурады:

— А... Мӧгўн кайзырыкту чараган, эмезе чичке саалду ўленкей апшыйак табылды ба, Катя?

— Јок — дейле, карагайдын тӧзинде јаткан сумказынан чаазынга ороп салган бир болчок неме чыгарып берди. — Јагыс ла мындый неме бар.

— Кайдан алдын? — деп, Митяш чаазыннын ичинен кичинек болчок калаш кодороло, сурады.

— Бичигин кычыр.

— «Коркышту аштап турган...» — деп, Митяш јерге отура ла, уужалып калган чаазынды јайа тудуп, араай кимиренип кычырды. Аштап турган нӧкӧрлӧримнин калганчызын ӧлзӧм дӧ јибезим, Юра, — ол унчукпай барып, калашты ойто чаазынга оройло, Катяга берип айтты. — Сумканы ойто салып кой. Јибей кайда барар.

Миша сурады:

— Ол баја сенин берген ўлўн бе?

— Анаг... — Митяш Катя јаар кӧрди. — Бойы кайдаар барган эди?

— Онын кийнинде чычырана тергем. Ойто келзем, озор экў јок. Юра оттын јанында эки айры башту агаш кадайла, калашты ого кыстап салтыр.

Катя айдып божогон кийнинде, бойынын соодып койгон комподын агажакла араай булгай берди.

Митяш айтты:

— Э чаалда! Бисте аяк та, калбак та жок ине, чо-орт! Компотты, кўчүктер чилеп, казанды эбиреде отурала, ичерис пе?

— А кечеги «стакандарын» кайда?

Уулдар торбоктын јодозындый јоон балтырганнын ко-мыргайларын экелеле, олорды үйелеринен кескилеп, «ста-кандар» эдип отурдылар.

Катя олордын эдип алган стакандарынын бирүзин колына тудуп, айтты:

— Билереер бе, не? Чаазындагы калашты ооктойло, мы-нын ичине салар керек. Устинен компот... Юра билбезин.

Митяш јөпсинип, бажыла кекиди. Миша дезе Катянын шүүлтезин јаратпады. «Јибей турарда, калашты оозына алба-дап сугатанаар ба? — деп, ол ичинде сананды.— Јаш бала табылган туру... Јаңыс оны азырап, бойыс торолоп өлөтөн турус. Јок, андый тенексү керек токтозын!»

Бу тужында одунын алты јанындагы чаал агаштын аразы-нан Юра көрүнип келди. Ол, чак жок карган кижичилеп, корчойоло, ары-бери јайканып, араай базып келетти. Миша оны көрөлө, бойынын жаңы ла сананган санаазынан уялып, бир де неме айтпай салды.

Юра Казанцев одуга келип, карманынан кандый да сан башка, саанактарга түңей колду-бутту конгыстардый, кара-күрен немелер чыгарала, Катяга берди:

— Ме, кладовойнга сал.

Кызычак оны аларга алакандарын јайа тудуп берген бол-гон. Юра берип јаткан немелерин көргөн бойынча јескинип, колдорын кайра тартты:

— Ой!..

— Коркыба — деп, Юра оны тоқынадып, тунгак үниле араай айтты.— Балар өзүмнин кузугы, рагулька.

Балдар ончозы Казанцевтин экелип берген кузугынан бирден алып, кара-күрен терезин сойоло, эмилини јип көрди-лер.

— Амтаны кем жок, јакшы — дешкиледі.

Митяш јаан таштарды аралап, араай базып баратты. Јуугында кандый да неменин бырпылдаган табыжы угулды. «Баар-пыр... пррр...»

Митяш чочый берип, кенетийин тура түшти. Је бир-эки ле секундтын бажында онын, јүрегине јалкын кептү чагылган

анаадан жаңы ийде-күч алынгандый, бойынын арыган-чылаганын сеспей, ичкери жүгүрди.

Јаан таштын јанында турган маралдын төстөринин ортозында боро-чоокыр куш жүзүн-башка туйлап, кезикте, бойынын өштүзиле согужып турган пөтүгеш чилеп, өрө секирип, чолтык канаттарыла капшай бырпылдап, кургак јердин тоозынын буркурадып турды. Онын бойынан түшкен каа-жаа јундары тоозынла кожо көдүрилип, кейде куйундалып турды.

Митяш жүгүрип келген бойынча, будактары сарбайышкан маралдын ортозына төрт тамандап кире конды...

Ортолыкта торлоолор бар болгонын ол үч күн мынан кайра билген. Боро-чоокыр куштар түште кайда-кайда, күнет јерлерде, јемзенип жүреле, энгирде таштардын алдына келип түнейтени ого јарт болгон. Јаңыс ла тузак эткедий кыл јок болордо, олорды андаар эбин таап болбой турган. Је Умнова Катя онын кой терези тонынан јулуп алган түгинен учук ирип берерде, ол кечеги күн он кирези тузак эделе, эки башка јерде тургузып салган. Эмди олордын бирүзине кара төштү торлоо түжеле, онон айрыларга албаданып, бырпылдап божобой турды.

Митяш сүрекей тыг сүүнгенинен ле мендегенинен тыр-кыража берген колдорыла оны јастыра-мыстыра тудуп турды. Онон тузагынан тудайын дезе, торлоо ненин де учун кайра ташталып, јерге түжеле, жүзүн-базын секирип, маралдын ары јанына тоголонып барды. Уулчак ого јүткип, једижип ле келерде, ол «пррр» эдип уча берди...

Катя талдардын ортозында шоркырап турган кара сууга келип, торлоонун јудрукча болчок эдин јунала, табак ошкош тегерик таштын үстине салып койды. Бойы ал санаага түжүп, чачын бирде јалакай колыла сыймап, эмезе көзине јууктадала, жаңы ла көргөн солун немени чилеп, удаган ајыктап турды.

Башкүн Митяш айткан: «Кыл бар болгон болзо, эт-сатты јиир эдис... » Онын айтканы чын. Јок, кандый да болзо, Катя бойынын чачына тийбес. Онын ордына кандый-кандый өскө эп-арга табарга кичеер.

Катя тулундарын кандый бир кижии блаап албазын деп, коркып турган чылап, төжине јаба тутты. Је бойынын алдында, тегерик таштын үстинде, торлоонун эдиле коштой кичинек томыракты көрөлө, сананды: «Юранын бычагы... Айса болзо, оорып јаткан Юранын, ончобыстын жүрүмис бу эки тулунымда, чачымда?»

Катя уулдардын куучындарын угуп турала, Митяштын жанына базып келди.

— Мындый неме тузакка жараар ба? — деп, ол колыла тудунып алган алтын-сары тулундарын көргүзип, сурады.

Байадан бери Селбековло куучындажып, оноң көстөрүн албай турган балдар кызычактын бойынын чачын чолтыта кезип салганына аярбагандар. Эмди көрөлө, ого кайкап та, ачынып та тургулады. Онын жараштыра буулаган чанкыр ленталарлу, жуунак өрүп салган тулундарына жаантайын ла сүүнип жүретен Митяштын кап-кара көзине жаш келди.

— Жарагадый болзо, ал, оноң өскө «Кандый-кандый кижги алтынга бодойло, блаап албазын» — деп сениң айтканыңча болбозын, — уур айалгада жүрүп, чаксырай берген кызычак чине жок күлүмзиренип ийди. — Ме, тут.

— А... Сен... Нениң учун? — Митяш айдар сөзин таппай турды. — Мен.. Жок, албазым.

— Ал, ал! Оны эмди түңей ле ойто буулап та, жапшырып та алар аргазы жок.

Сүүри башту кырлардын ары жанынан жаан булут чыгала, канча-канча кичинек булудычактарды ээчидип алып, кайдаар да күнбадыш жаар учуп браатты. Эмеш тыңый берген салкынга бийик-бийик агаштар шуулажып тургулады.

Төзінде жапашту карагайдын бажынан каа-жаа түжүп турган чочогройлордын бирүзи бөкчөйип отурган Митяштын жардына келип түшти. Же Митяш неге де аярбай, нени де укпай, жаңыс ла Катянын торкодый жымжак чачын колына тудала, оноң көзүн албай турды. «Катя, мындый жараш тулундарыңды неге кестин? — деп бойында сананды. — Сеге ачу эмес пе, Катя?... Кандый жакшы кызычак!..»

Балдар Умнова Катянын чачынан онго жуук тузак эделе, канча-канча жерде буулап тургускан кийнинде, тың шыралабай бардылар. Олор эмди чычыранадаң кайнаткан суйук «компот» ичип ле балардын кузугын чертип турганына үзеери күнүн ле торлоонун эдин жип турар болдылар.

Бир катап Митяш ла Вася салга жарагадый агаш бедреп жүреле, күртүктердин ойноп турган жерине учурадылар. Бүгүн таң эртен анда буулаган тузактарына бир кара күртүк түшти.

Жип турган курсагы эмеш жаранып келерде, Казанцев Юранын күчи ойто кирип, су-кадыгы ондоло берди.

Митяш оны көрүп кокырлады:

— Алдында куру ла сөөк уул течпейип калтыр...

Јадын бир эмеш ондолзо до, је јаан сууны кечер аргазы билдирбей турды.

Балдар сал эдип аларга кичееп, эки күнге улай иштегендер. је олордын кичеемелинен туза болбоды: керектүү агаш табылбады: жаман-жуман чирик жадыктарды тал чырбагалла колбоштырып, жүк арайдан эдип алган салын дезе бойлоры ок жектеп таштагандар.

Түн коркышту узак билдирди. Эгирден бери танга жетире кар жаап, шуурган шуурып божобой турды. Ол эмди де токтободы. Карын там ла тыгып клеетти. Улай ла жаап турган кар агаштардын койу да бүрлерине токтобой, салкынга куйбуланып турды.

Соок түнде балдар оттын жанында отуруп, эмеш те уйуктабагандар. Эмди тан жарып ла келерде, Картыстын андап өлтүргөн сымдаларынын эдин кайнадып жийле, кече бойлорынын кезип баштаган агажына барып жаттылар.

— Ол карагайды... Угуп тураар ба, балдар? — деп, Митяш тонынын эдегин курдын алдына кыстанып алала, жымжак карла бazyп, шуурганнын табыжы өткүрө угулгадый эдип, тынг кыйгырып турды. — Карагайды Картыстын жаан бычагыла неме этпезис...

Картыс оны угала, курындагы кынду бычагын тудуп көрди: «Мында эмеш пе?»

— Ака-Баатыр эмеш ле эрте келген болзо, бис эмди Васянын эжезине келеле, онын сельподон алган пряниктерин жип отурар эдис. Вася тойо ажанып алган кийнинде, потолокко жетире секирип, бийелеер эди.

Тоннын сол жени жок уул соокко тонуп турган учун Картыс бойынын шарфын онын колына, ийнинен ала карызына жетире ороп берди. Је андый да болзо, Вася Митяшла кокырлажар күүни жок болуп, эки башка өдүгиле ончозынын кийнинен аксандап унчукпай баратты...

Коркышту жаан салкынга кыяражып, аайы-бажы жок шуулажып турган агаштардын каа-жаа будактары сынгылап, јерге түжүп турды. Бир јерден будак сынала, карагайдын бажынан балдардын јанына келип түшти.

Картыс онон секирип, айтты:

— Бот кандый, а?... Акка чыгар керек, Митяш!..

Је Митяш онын эрмегин ајарбай, кенетийин ичкери жүгүрип барала, эки колын өрө көдүрип, кыйгырды:

— Ура-аа-а!..

Кече балдар карангуй киргенче иштеп, агашты бир жанынан Картыстын бычагыла кескилеген, экинчи жанынан отло өртөгөндөр. Учында: «Эртен база эмеш өртөзөбис, жыгылар» — дейле, одузына жүре бердилер. Же эмди көрзө, ол карагай жыгылып калган эмтир. Ончозы сүүнип кыйгырышты:

— Ура-а-а!..

— Бат-аа, уулдар — деп, Митяш жыгылган агашты айкап айтты.— Бис танга жетире оттын жанында үргүлөп отураарыста, Сартакпай баатыр тенек салкынды иштеткен туру...

Жап-жараш күр эдип бербей кайтты!

— Кандый эптү, а — деп, Картыс кайкады.— Кечеги слердин жыккан агажаарла коштой жатты...

Ончозынан озо Митяш ла Катя кечкиледі. Олор эн баштап бажы сынык агашка базып, экинчи агаштан бек тудунып, араай барып жаткандар.

Алдында чакпынданып турган суу күркүрөп, олордын кулактарын тундуруп, жүректерин коркыдып турды.

Митяш бажы жок агаштын учына жууктап келеле, экинчизине кармаданды. Же бу тужында кенетийин табарып келген салкынга соктырала, сууга араай ла түшпей, бир будактан тудунып алды. Онын бөрүги учуп барала, чакпындарга түжүп, ага берди. Митяш буттарыла алдындагы агашка базып аларга албаданат.

Катя ого болужат, эбин таппай, жаратта турган балдар жаар көрүп, кыйгырды:

— А-а-а...

Картыс ого удурат тап этти...

И. Шинжин.

КУННИНГ КӨЗИ.

(Повесть)

1. Јолдо

— О-о, Туулу Алтайым! Туулу Алтайым — деп, адам айтты.— А кийин жаныста чөл. Элбек, кеен. Учкы-кыйузы жок. Чек ле кере тартылып калган. А үстин көрзөөр,— жап-жыл! Жайыла мында турган болзобис, койлорыс канча кире семирбес эди.

— Кышкы турлуда канча кире туратан — энем јымжак үндү унчукты.

Адам энеме јалакай көрүп, күлүмзиренди:

— Күскиде бистин турлуда өлгөн јеткилинче болор. Жайыла мында мал турар эмес.

Энем адама эрке көрүп, сүйүнди:

Э-э, Шуну, жай жакшы болзо, кышкы турлу өлөңлө бай болбой... Көрөрүң де, быжыл жай жымжак болор.

Шуну — ол адам. А менин адым — Шатра. Карындажым — Арыскан.

Энем ле адамнын минген аттары түңей: өңдөри жеерен, кол-буттары узун, аркалары бийик.

Ээрлери кандый дейзин! Адамнын ээри эмеш жаан. Энемдийи чала кичинек. Экилезинин алдыгы кааштарын мөңгүндөп, жарандырып койгон. Көрөргө дө жараш. Кийин кааштары база жазалду. А куйушкандары кандый! Тарылгаларын мөңгүндөп салган. Күнге мызылдажып турар. Уйгендерин аякта, — кееркедүлү. Же олорды адам чүмдебеген. Таадамнан андый арткан дежет.

Бистин алдыста — койлор. Жир ле маарашта. Кураандары да ачу-ачу маарашта. Ичкери ле баргылап жат. Олорды көрзөң, чек ле жылышкан туман. Жолой отогылап та турза, та не мааражатан? Байла, балдары энелеринен астыга беретен учун.

Алдыста бийик ажу. Тын да каскак эмес. Же бажына жетире барарга ла.

Эбире көр! О-о, жүзүн-жүүр чечектер: кызылы ла көктөри ончозынан көп. Актары да бар. Мен чыдажып болбой, аттан жеңил түже калыдым: жойу базар күүним келген. Жажыл өлөңдү, жүзүн-базын чечектү жерле басканы энемнин чүмдөп эткен кебизине басканыма түңей. Эрке ле сүүнчилү. Кейдин де жыды жараш. Мөтсү. Серүүн.

— Шатра, аттан не түшкен?! — деп, энем сурады. — Онон сени база ла атка миндирер керек.

Энем, байла, чаптыксыңган. Мен атка минеринен сүрекей күчсинерим. Бут үзөңгиге жетпес. Канайдарың. Үзөңгинин буузы кыска. Жерден бийик.

— Кем жо-ок! — дедим. — Мен минип аларым.

Аттан түшпес те эдим. Көрзөм, адам жойу. Койлордын кийинче барып жатканысты көрзөм, адам ла энем эки жанымда. Мен дезде ортозында.

Айылдын ичин коштогон эки ат эн ле кийнисте. Олорды кичинек карындажым Арыскан экөлип жат. Аттарды апарбазым деп не айлу мойношкон. «Сен эмди эмеш чыдап калган, балам. Шатра кичинек болгон болзо, ол апаргай эди. Кой айдаарга биске кем болужатан. Сен оны сананзан уулым — деп, адам мекелеген.

Арыскан үчинчи класска көчкөн. Мен дезде — бежинчиге.

Көрзөм, Арыскан минген адынан түжеле, олорды јединип алган келетти. Мени көрүп ийеле, колын јагыды:

— Шатра, бери кел!

— Не болды, Арыскан?

Је кел ле.

Карындаштын јанына адымды једингенче келдим.

— Кай, бу аттарды эмеш јединзен — деди.

Кошту аттарды јединер күүним келбеди. Эмеш сананала, айттым:

— Э-э, мен сени турлуда јангы јерлерге кожо апарбазым. Бистин јайгы турлудан ыраак јок монгол койчылар бар. Олорды көргүспезим. Мен олордын балдарыла кожо ойноорым... Сени, андый болзо, гран ары јанына божотпос то.

— Кем божотпос? — ондободы.

— Кем деер?.. Јарт, кем божотпос.

— Энем ле адам ба?

— Олор до.

— База кем? Сен бе?

— Мен де божотпозым.

— А сени түңей ле божотпос — деди.— Кемди де болзо.

— Кем айтты оны? — соныркай бердим.

— Бойым билерим.

— Мен сенен көп билерим — дедим.

Анайда айдала, Арысканнан айрыларга санандым. Байла, менин ол сөстөрим онын ичи-буурын чым этире ачындырып ийген ошкош. Је, көп куучын јок. Болор.

Адыма сырай ла минип болбой турдым. Ээр өрө тытпактанып ла јатсам, адым ары болор. Ары-бери көрзөм, үстине чыгала, ат мингедий таш та јок. Ыраакта јаан эмес таш бар эмтир. Мен анаар ууланарга санандым.

— Эй, Шатра! — деп, Арыскан кыйгырды.— Тур анда. Мен бододым: меге база ла ачузын төгөргө јат. Канайдар, сакуп алдым.

— А сен канайып атка минетен?

— Ол түкү таш јадыры. Ого барып минип аларым.

— Мени миндирип ийзен — деп, болуш сурады.

Мен јууктап једижип келеле, чылбырды колго алып, бир колымла сол будынан өрө көдүрип, атка миндирип ийдим.

— Түргенде... Адам ла энем ажуны ажарга једе бертир. Мен удабас једиже берерим — деди.

Мен ташка келип, адыма минип, ажу јаар мантат ла. Оо-боо јетпей, ада-энеме једижип келдим. Адам койлорды јойу ла айдап баратты. Энем дезе атту.

Ажунун бажына чыгып келдис.

— Акыр, Арысканды сакып алар. Эмеш амырап, курсак жип албай — адам артынчагынан курсак чыгарып, жайуга салды.

— Не анда удап турдаар? — энем энчикпей, менен сурады.

— Тегин ле. Арыскан база жойу келеткен. Чечектер көрүп. Онон адына минип алган. Удабас једип келер.

— А чечектерди ат үстинен көрүп болбос неме бе бу? — энем кайкады. Ол Арысканнын келер жолы јаар көрди.

— Јерле базып көрзө, јараш та, јакшы да — дедим.

— Сан башка балдар тураар не — энем ойто ло унчукты.

Курсак белен. Адам да кайра көрүп, Арысканды сакып, энчикпей барды. Аштап турганымды јангы ла сестим. Адам шаајын чөбөјойгө сүтти урала, эки-үч катап үрүстеп ийди — јаан боочы ашса, ол јаантайын јол-јорык јенгил болзын деп шымыранатан эди. Эмди база. Мал-куш ончозы оору-јобол јок болзын.

Койлор ажунын күнерик келтеиндеги јалбакка јайылып, амыр отогылай берди. Олордонг каа-јаа маараш угулат.

Арыскан једип келерде, адам оны бойы аттанг кучактап түжүрди.

— Менин баламды көрзөөр, — деди. — биске јаан болушту. Арыскан эмес болзо, кошту аттарды кем апаратан... А бу сен ыйлаган ба, балам?

Энеме-ей, Арысканнын көстөри, чын да, ыйлаштан тижип калтыр. Кып-кызыл. Адам эркеледип ийерде, онон артык јажый берди ошкош: көстөрдөң катап ла јаш сызылып чыкты.

— Не болгон, Арыскан? — энем чала чочыдулу сурады. Арыскан унчукпай турала, күүн-күч јок айтты:

— Аттанг јыгылдым.

— А канайып? — адам кайкады. — Јобош ло ат эди.

— Бажын кекип ийерде, ээрдинг үстинен ажа конгом.

— Тискинди өткүре кыска туткан турбайын. Је, алдыр-бас — деп, адам токынадып айтты. — Јаңыс катап јыгылганы неме бе.

— Менин уулым чыдага-ан. Ыйлаба-ас — энем Арысканнын бажын сыймап, эркеледи.

Арысканым тойо ажанып алза, ээрдинг бажынан ашпа-ас — деп, адам онын бажын база сыймай согуп, эркеледи.

Күн айас. Чанкыр тенгериде бир де булут јок. Ажунын бойында эзин сооксымак, је түңей ле, јакшы.

Бис ончобыс койлорды айдап, кырды төмөн түштис.

2. JAЙГЫ ТУРЛУДА

Бис јайгы турлуда...

Эбиреде јап-јажыл. Анда-мында кушкаштардын ўни јаныланат. Кўўкting јағарында ўзўк јок «кў-кўўк», «кў-кўўк». Олордын кеен јараш ўнинен ағаштардын јалбрак-бўрлери там јайылып тургандый. Эзин соксо, шылырашканын уксан, кичинек балдар алакандарын согуштырганына тўгей. Керек дезе койлор до маарашпай барганы кайкамчык. Јаңы јерге келеле, соныркажып, јаланга јайылып, отоолой бергенин кўрзў, тирў чечектер ошкош. Кураандар да маарашпайт.

Кўн кыр бажына јууктай берген. Ағаштардын кўлўткўлўри узундап баштады.

Адам аттардын кожын алып, бойлорын тужап ийди. Олор јажыл ўлўнгў јадала, эки-ўч катап анданып, эки-ўч катап силкинеле, отоолой берди.

Бис мынан эмес, карындашла экў јаан тўнгў чыгала, онын ары јанын карадыс. О-о, кызыл-јеерен тарбагандар! Бисти кўргўлейле, «танкыйт! » дежип, ичегендерине кире кондылар. ичегендер кўп эмтир. Айдарда бу тарбаганду јер. Бистин туштажу болор лс эмей. Онон ары ајарзаас, јер мында элбек ле болтыр. Койлорго до, биске де макалду. Кўўни јеткенче койлор отоор. Санаа јеткенче бистер ойноорыс. Койлоорыс. Керек дезе тарбагандаарыс та.

— Энем меге тарбаганнын терезинен бўрўк кўктўп берер — деп, Арыскан, айтты.— Јараш бўрўк болор.

— Меге де — деп, мен сўўндим,— јакшы бўрўк болор. Ого коштой кўгўспек кўктўор. Кышкыда кийип алзан, јылу болор. Адама база бўрўк кўктўп берер.

Кенетийин кемзине бердим: атпаган тарбагандардан кандый андый бўрўк, кўгўспек болотон.

Анча-мынча јўгўрип, ойноп јўреле, ойто келдис.

Јаан удабады, адам ла энем сары ўндў брезент байканды кере тартып ийдилер. Тўжўй-јастыктын бир кезигин ого кийдирип, јарымызын тышкары чоғоло, јайула бўркеп салдылар.

Мен Арысканла кожо сыр јўгўрўкте. Байкан тургузарда, адама казык кагарына болуштыс. Арыскан, кичинек те болзо, мен ле эдедим, мен ле тудадым деер. Экў кезикте чала тарынып, ойто кем јок боло бередис. Меге де иштенер керек. Ол дезе — мен ле мен. Је, карын, адам бисти меке-леп ле ийген турар. «Ол казыкты Шатра кадазын. Онызын — Арыскан. Бот, Арыскан, јакшы. Эмди балам ол бууны кезе тартсын. Казыкты дезе Шатра каксын» — деп, бисти сўўндирер.

Энем казан-айакла уружып, алдынан ла иштенет. Онын аскан казаны кайнаган. Курсак белен. Жагыс ла бисти, эр улусты, сакыйт.

Je түргендезеер — деп, ол бисти мендетти.— Аш-курсаk cooп барат.

— Керек божогон, эмди ле келерис — адам айтты.

Энгирги ажаныш божогон. Je бистин уйкубыс келбейт. Арысканла экү койлорды жууп, айылдын жанына экелдис. Олор токыналу. Кураандар да амыр. Кажызында да маараш жок. Тымык. Жагы кирген энгир куштардын үнин там ла аста-дып турды. Ыраак-ыраактагы туулардын баштары энгирги тагдакка иле сомдолот. Анда энгир кирбегендий. Куштардын үндери эмдиге ле жагыланып тургандый. Мында, бистин турлуда, түштин үни жылыйып ла барат.

Орой энгирдин эзини серүүн. Бу жер, кайтса да, тайга. Je мында да жайдын кидим өйи: эбиреде жажыл өлөннин, жүзүн-жүүр чечектердин жайылганы жетире ле.

Бистен ыраак-ыраакта база кандый да турлу. Оны, байла, байа күн жарыкта сеспегенис. Эмди ол турлудан ийттин үргени угулат. Бистин эки ийтке үн де жок. Олор тегин жерге үрбес. Көөрөбөс. Койлордын да, бистин де эн жуук нөкорлөрис. Эн жакшы каруулчыктар. Эмди олор койлордын ла айылдын ортозында жаткылайт. Амырап жат.

Жылдыстар койып чыккан соңында, адам ла энем биске айдышты:

— Уйуктагар. Амыраар керек.

— Койлор анайда ла ачык жерде конотон бо? — деп, Арыскан бистен сурады.— Кажакан жок по?

— Жок, балам, жок. Мында олор жайым. Неден коркор? Коркор ло неме жок.

Койлор ончозы байканнын жанында ак жаланга жаткылап, түнегилей берди. Чек ле жаан эмес ак булут жаланга түжеле, кыймык жок жаткандый. Олордын түги ап-ару. Койлордын көп нургуны ак, каа-жаалары ла сары, кара эмезе өлө өңдү. Агылап, талдап салгандый. Каа-жаа эчкилер бар. Жол башта-арга күлүктөр. Койлор олордын кийнинен тен чубажып бараткан чымалыдый көрүнер. Кайдаар эчкилер — анаар койлор.

Бистин одунун оды там ла өчүп баратты. Кып-кызыл кос каа-жаада күлден, эзин соксо, кызас эдип көрүнип калат. Кубал жеңил де болзо, костын кызылын бүркеп ле ийген турар.

От өчүп те баратса, бис онын жанына узак отурдыс. Биске

эн ле солун неме — ол граница. Ыраак жок. Граннын ары жанында — монголдор. Айдарда, бистин ортобыс сүрекей жуук. Олор ого база бу жуукта ла көчүп келген деп, адам айдат. Адамнын айдыжыла, олор база бистий ле: кара-күрен чырайлу, мал-куш тударга сүүр улус. Курсагы база ла алтай улустыйына түнгей. Чеген ачыдып, курут та эдер. Сүт кайнадып, каймак та түжүрер. Быштак сыгар, эжигей кайнадар.

— Олордо балдар бар ба? — деп, Арыскан бисти кайкаткан.

— Бар эмей — деп, мен озолодым.

— Балдар олордо кө-өп — адам ээчий айтты.

— Олорды бис көрөрис пе? — Арысканнын јилбизи гынгып чыкты.

— Көрөрис, көрөрис. Јагыс ла туштажып болбозыс — адам бүдүмчиледи.

— А бис туштажарыс — деп, Арыскан иженчилү айтты.

— Је болор... уйуктаар — энем айтты.

Бис адамла кожо койлорды эбиреде базып, айланып келдис. Ончозы түнедүде.

Турлуда амыр, јакшы. Бис те уйуктаарга байканыска ууландыс.

3. КОЯЛОШ.

Баштапкы эки күн адам койлогон. Учинчи күнде — Арыскан ла мен.

Койлорды бис айылдан ыраак турган калын агаштын бери жанындагы јалан јаар башкардыс. Бойлорыс ажанала, јаан удабай, кийнинен таң атту бардыс. Кейдин јакшызын не деер — јүзүн чечектердин јараш јыды кейле кожо кайдан ла јытанат. Јаландар чоп-чоокыр. Чечектерле кееркедилген кен јайым јаткылайт. Таленколор каа-јаа ла көрүнет. Бу јер тайга учун, байла, олор мында ас.

Күн тапту ла өксөп чыккан. Эбире јүзүн-базын куштардын үндери јаңыланат. Ыраактагы агаштан — күүктин үни: «Кү-күүк кү-күүк!» Је өзөктөгөзине көрө, олор мында каа-јаа ла. Мында эмеш соок. Соок күндер турганда, күүктер этпей барар. Оны бис бойлорыс билерис. Адам да айткан.

Не де болзо, койлорды бис агашка жууктатпай турдыс. Бу јерде айулар да, бөрүлер де бар. Олорды казыр да болзо, бис керектебес те эдис. Тегин јүрзе, кемге олор керектү?

— Койлорды агашка кичинек те жууктатпас — Арыскан меге айтты.

— А не?... Коркып турун ба? — кайкадым.

— Јок, је түйей ле. Мында олор койлорды ас көргөн. Соныркап, табарардан маат јок — деп, карындаш мени бүдүмчиледи.

— Фу, бистинг койлор олорго не керек?.. Мында койлордон семис, койлордон јаан аңдар көп.

— Аңдардын жаанында эмес — Арыскан, жаан кижичилеп, шүүй сокты. — Олор койлорды соныркап тудар. Эди-каны кандый деп көрөр.

Карындаштын бу айтканыла јөпсинерге келишти. Койлорго ол казыр аңдар табару этсе, канайып удур туружар. Мылтык та јок. Мылтык јокто, үстине бис балдар болзын, бөрүлөр де, айулар да өнөтийин табарар.

— Бисти көрүп, олор не келер. Кыстар болгон болзо, ол тушта табарар. Эр улус бар да, не тийзин — деп, мен адамнын айтканын эске алынып, айттым.

— Чын да! — Арыскан сүүнди.

Ол бойынча, куучындажып турганчаас, койлор агашка јууктап келген, баштарын да көдүрбей, отогылап јурди.

Арыскан, байаанча адын откорып турган кижичилеп, кенерте айтты:

— Э-э, сагыжыга кирет пе, Шатра? Бистинг турлудан ыраакта база турлу бар деп.

— Билбей а. А не?

— Ол дөөн барып келеек.

— Чын ла! Анда уулдар айса бар!

— Ол тушта биске сүүнчилу болор! — деп, Арыскан оморкоды.

Койлорды ол ло јерине таштайла, экү он јанында элбек јаланг јаар мантадып ийдибис.

Јаландардын кижичилеп көзүн айрып болбос: чечектер ле чечектер. Олор кижининг күүнине тийбес. Күннинг айазы јакшы: бүркү, јут күндерде бу ла көскө јараш чечектү јалангдар кунукчылду неме ошкош.

Алдыста эки жаан төгди ажа конуп, бир кырлан јерге чыгара мантадып, кайа көрзөөс, бистинг турлу да, койлорыс та көрүнбейт.

Бу кире јерге једип келгенисти сананзаас, ой тын ла өтпөгөдий. Ичкери ле болдыс. Алдыста база ла эки жаан јаланг. Оны өткүрө мантаттыс. Бир жаан төстөккө токтой түжүп, ары-бери ајыктап көрдис. Турган јеристен ыраак јок, сол јаныста, эмеш кийнисте, эки кийис айыл турды. Бирүзи экинчизинен эмеш жаан. Ортолоры ыраак эмес. Олордын јанында оок то, жаан да балдар ойнойт. Ийттер көрүнөт. Бистерди көрүп ийгилеген ошкош, үрүштери чөйиле берди.

Кийис айылдарга жууктай жорторго турала, кабыруда кой-лорыс сагышка кирерде, бурылар күүнис келди. Кайра бол-дыс.

Байа јерге келер болзо, ме! Койлордын кезиги јок!.. Ары-бери мантадып көрзөөс, кайда барганы билдирбейт. Бедре ле бедре. Табылбайт. Бис там ла ырада барып, ойто ло арткан койлорго келдис. Арыскан чала ыйламзырап баш-тады.

— Бир үүр кой кайда барар ол — деп, оны тоқынадып, айттым.

Күн ажып баратты. Койлорды турлу јаар апарар керек, жарымызы јок. Калганчы катап, экү эки башка барып, бедре-дис. Ойто јолыгып турганча, күн кырлардын ары јанына јап этире јажына бергенин сеспей де калдыс. Энгирги эзин со-оксымак. Кулактын кырында кир-кир эдип эзин үнденип турат.

Үүрден артканын айдап, айлыс јаар ууландыс.

— Эки-јаңыс кой болзо, айу ба, бөрү бе јиди дегей... Көп кой јок. Айдарда, эмезе үркийле, жарылган, эмезе отоолоп турала, билбей, бөлинип, јүре берген — деп, Арысканга айттым.

Бозом там ла кирип баратты. Бис койлорды чала сүрүп, мантадып, айдап баштадыс. Кулагыска эмди кайдаг куштар-дын үндери угулат деп. Көскө кандый чечектер көрүнөт деп. Ал-санаа кунукчыл. Ада-эне аайы јок адылар. Буру бисте.

Бир ле көрзөөс, биске удурат атту кижиле келетти. Танып ийдибис — адабыс!

— Бу слер не түнге јетире койлоп јадыгар? Кезик койлор айылда. Туку качан келгилеген.

— Олор тойоло, озо јанып ийгендер — деп, Арыскан айтты.

— Бис олорды таппай калганыс — меге эктанарга ке-лишти.

— Санг башка койлош — деп, адам күлүмзиренди.

Ол күн койлор анайып эки үүрге бөлинип, оног бириккен эмей.

4. ТУШТАЖУ

Койлор јажыл өлөңди тыдырада жула тартып, отогылап јүрди. Мен Арысканла атты чылбыр бажына буулап салала, јаан таштын ыжык јанына отурып алдым. Карын онын ыжык јаны күн тужында. Отураарга да јылу, куучындажарга да сүүнчилү. Эптү.

— Э-э, Арыскан, койлор бу ла јалбакта отогой. Кайда барар ол. Јалду-Белдин белтирине чыгалык. Ол гран деген немени барып көрөөк.

Менин мындый јобиме Арыскан ол ло тарыйын кирбей, мойножып ийди. Мен оны эмеш каарып баштадым:

— Коркып турун ба?.. Э-э, мен сени тен тын ла карындаш дезем. Ту-ук!.. Айла кижиле кожо койлоп, кел јадар. Ары ла айылга отурды эмеш.

— А бисти гран көргөн деп бурулаза? — Арыскан унчукты.

— Кем? Кем бисти бурулаар? — кайкап чыктым.— Кем, је айт?

— Адам ла энем.

— Адам ла энем?! Олор бисти кайдан көрөтөн! — деп, кыйгыра салдым.— Туска барган улус нени көрөтөн?

— Түңей ле сезип койор — Арыскан мойножып ла турды.

— А бис гранга јууктабазыс. Ыраагынан ла көрөрис.

Карындаш алаңзып турала, өрө турды. Јөпсинген! Мен отурган јеримнен јенил тура јүгүрдим.

Сан өрө чыгарга јенил эмес. Јаан-јаан таштар. Јер де каскак.

Атты таштап ийер керек, чылбырга оролып калгандый. Онын учун јединип аларга келишти. Каскакты өрө чыгарга атка да кўч. Кезикте ол баспай, мойножып та турат. Је, кайтса да, бис уулдар ине — кўчтў.

Тектирге чыгып келзеес, мында јер база да солун болтыр. Чечектер, өзөккө көрө, ас. Эзин тыңыда согот. Бу јерди та ненин учун Јалду-Бел деп адаган? Аттын ла јардына түңей неме билдирбейт. Граны та кайда. Эмеш туруп, амырап алала, ичкери бастыс. Байла, ичкери јаныста.

Тектирдин ўсти тын да јалан јер эмес. Мында каа-јаа тыттар, мөштөр дө бар эмтир. Је көп сабазы јыраалар. Андамында јаан-јаан таштар јадат. Јалду-Белдин кўн-тўштүк јаны чала јабызап бартыр. Анан ары база ла кырлар. Је он јангы јаар бир јаан өзөк көрўнди. Чала куу јалангду јер, онын ары јанында туулар бийик те, каскак та. Байла, монголдор анда ла јадып турган болор деп, экилебис шўўй соктыс.

Анча-мынча базып барадарыста, бу ла алдыстан, јок јерден, јаан эмес сынду кижиле та канайып та тура тўшти. Кайдан чыга конгонын көрбөй дө калганыс. Коркый бердис. Кийген кебининг өңи јажыл-чоокыр. Өлөңгө түңей. Чоокырын көрзө, чала чечек ошкош. Пограничниктер.

— Јакшылар, балдар! — деп, ол бисле орустап эзендешти.

— Јакшылар! — эзендештис.

— Слер кайдаар барып јадаар, уулчактар?

Айдар сөс тө таппай калдыс. Экү бой-бойыска көрүштис.
Је карын, кой кабырып жүргенисти эске алдым.

— Кой кабырар јер көрүп турус.

Онон таныштыс:

— Мен Шатра — дедим.

— Мен Арыскан — деп, карындажым айтты.

— Мен Гриша — деп, ол айтты.

Мен көрүп. турзам, Гришанын кийнинде база бир киж
бар эмтир. Ол јаан таштын кийнинде. Кийими чоокыр.
Ийттин кулагы талбас эдип калды. Чала эдим соой түшти.

— Слер, балдар, бу јерге көп лө жүрбегер. Мында грани
ца — деп, Гриша айтты.

— А кемле границалап јат? — Арыскан сурады.

— Монголияла. Карындаштык ороон — Гриша күлүмзире
нип, каруу берди.— Ол туку бөлүк агаштан ары омордын
јери. Бу јерден ыраак јок үч өрөкө койчы бар. Омордо
слердий уулчактар база койлор кабырып јат. А, билерер бе?
Ол кичинек-кичинек уулчактар ла кызычактар атла коркышту
јакшы жүрүп јат.

Бис Гришанын куучынын сүрекей соныркап уктыс.

— А омордын койы бу гранга јуук келип, отоп јат па? —
деп, Арыскан база сурады.

— О-о, келип јат. Былтыр, керек дезе, гранды ажа
конгондор. Кайра бис айдаганыс. Арай ла болзо, бу јалду-
Белге чыгып келер эди.

— Эмди келзе, слер оморды божодыгар — деп, Арыскан
күүнзедеи.

— Койлорды ба? — Гриша кайкап чыкты.

— Койлорды, монгол койчыларды — Арыскан чокымда-
ды.

— Јо-ок!.. ол јараба-ас, балдар.

— Не јарабас? Бис најылык ороон ине — деп, мен куу-
чинга кириштим.— Чын ба, Арыскан?

— Чын!

— Је, онызын мен билбезим... Көргөй — Гриша бистен
айрыларга сананды ошкош.— А слер, уулчактар, монголдор-
го не туштажар күүнигер бар? А?.. Не унчукпай тураар?

Унчукпай канчаа турар, айттым:

—Куучындажар. Таныжар... Најылажар.

Гриша турнабайла гран ары јанын ајыктайла, айтты:

— Бот, көригер.

Озо баштап мен көрдим.

Гришанын айткан жеринде көп койлор жүрди. Олор иле, торт ло бистин бу ла алдыбыста немедий. Онын жанында атту эр кижиге жүрү.

— О-о, кандый улус! Бис ле ошкош — деп, Арыскан кайкайт.— Жаңыс жүзи иле көрүнбейт, же түңей ле, биске түңей.

— Түңей, түңей! — деп, Гриша турнабайын алып, айтты.— Бот, монголды көрүп алдыгар. Койлоры бистин ле койлор ошкош. Чын ба? Чын. Же эмди жаныгар.

Бис Гришала эзендежи, адысты жединип алып, Жалду-Белден койлорыс жаар бурылды.

5. ЭНЕМНИН КАЙКАЛЫ

Адам ла энем экелген тузын бир бежен алтам кире жерге төгүп салдылар. Одордон келген койлор тоққон туска тизиле бердилер. Кезиктери тусты күүни жеткенче жалап, туура баргылайт. Жалабагандары ичкери ле албадангылайт. Кажызына ла тус керек.

— Тузуркап калза, олор түгин де жиже бербей — деп, бу ла күндерде энем айдып турган эмей.

— Тус жибееи бир айдан ажа берген — адам унчуккан.

Бир кезек күндерде койлор, айылга ла жууктап келзе, тус жаар мантажар. Ачу тус торт ло суузыны чылап. Онон ло айрылар күүндери жок ошкош.

Бис койлоор күн, адам ла энем үч катап тус коштоп экелген эмтир. Кезигин чого салала, тольло жаап салгандар. Узун жайга чыдажар учурлу. Сегис жүстен ажыра койго кирелү тус жетпес эмей. Кураандарга олор керек жок. Энезин ле эметен болзо, ол ло болотон.

Эки-үч күнге энем койлоды. Онын күрен чырайы там күнге күйүп калганын көрбөргө солун.

Энемнин тулундары узун. Ак-ак жыламаштарды олордын учына жараштыра ороп алган.

— Бүгүн Жалду-Белде койлогом. Сан башка. Санаамда кем де мени жаантайын ла айкап тургандый — деп, энем кайкаганду куучындады.

— Сеге анайда тегин ле билдирген болбой — адам керекке албады.— Таныш эмес жерде жаантайын андый. Меге де анайда билдирген. Же не де көрүнбеген.

— Айла бу жерде көрмөс бар? — энем чала чочыдулу айтты.

— Бу сен жаш бала ба? — адам кайкады.— Уйалбайдың ба бу балдардан?

— Тегин айтпас па? — дейле, энем унчукпай барды.

— А биске де андый болгон — Арыскан кенетийин айда салды.

— Слер анда качан болдыгар? — адам кату сыркынду сурады.

— Бис анда койлобогоныс — дедим. — Јалду-Белге чыгарга сананганыс, је чыгып ла келеристе, койлор ўркиирде, ойто сунуп тўшкенис.

— Кўрдинг бе? Койлор тегин јерге не ўркиир — энем сап тудунды. — Ол тегиндў эмес.

Энем андый ла коркынчак эмес болгон. Байла, нени де сескен.

— Удабас јартала бербей ол — адам айтты.

— Јартала берер — деп, Арыскан јомўшти.

— Онон койлорды айдайла, сан тўмўн тўш јатсам, јаан эмес јыраанын ары јанында не де кыймыктаган. Санаамда, кижи ошкош.

Энемнинг бу сўстўри мени чочыдып ийди. Айса болзо, Гриша ла онын нўкўрлўри Јалду-Белге келгелекте, шпион гранда ўдўп келген. Кайдан билер оны. Гранда ажырынар керек деп, энем бойы айткан болгон.

— Эртен Јалду-Белге бис койлоп барарыс — деп, мен јўп чыгардым.

— Јок... Болзын — энем токтотты. — Улай ла анаар койлоорго јарабас. Јер јок эмес. Мында не аайлу элбек јер. Кажы ла кўн башка-башка одорго айда. Ылўннин короґоны да билдирбес.

Адам унчукпайт. Арысканда ўн де јок. Адам ла энем балдары пограничникке јолыккан деп кайдан билзин. Бис дезе олорго эм тургуза ол керегинде нени де айтпаганыс. Айтса, база ла адылыжып чыгар. Унчукпаза торт.

— Је, балдар, койлорго тус тўгўп салактар. Тузуркап калган болор — адам бисти айбылады.

Учў: Арыскан, мен адам — толь јабынтынын алдынан болчок-болчок тустарды алып, алдындагы ла тус салган јерлерге салдыс. Одордон келген койлордын кезиги туска кадала ла бергиледи.

— Ада, а бу тус койлорго тату ба? — деп, Арыскан соныркап, јаш бала чылап, сурады.

— А кандый деп бодогон эдин?

— Ачу деп.

— Эмди кўрзўн кандый эмтир?

— Тату тус.

— Э-э, балам, кажы ла тынду немеде бойының сүүген курсагы бар.

— Меге шикир тату — Арысканның көстөри суркурады

— Меге конфет — дедим.

— Меге калаш — адам айтты.

— А энеме? — соныркадым.

— Энеге бе? — адам сананды. — Энеге... энеге ончозы.

— Канайып? — Арыскан ла мен бир үн кайкадыс.

— Ол ончо курсакты тату белетеп јат. Айдарда, ого ончозы тату. Оноң өскө оның аскан, белетеген курсагың бис јибес те эдис. Бис ончозын јип јадыс.

6. БАЙРАМГА БЕЛЕТЕНИШ

Тенгери кара булутла бүркелип, күркүрөп баштады. Јааш болоры јарт. Турлуга көчүп келгели тамчы да јааш көрбөгөнис. Кышкы турлудан көчөр алдында баштапкы жаңмыр жаап ийген эмей. Је оноң бери күндер каан ла турган.

— Байрам тушта јааш јаабаза кайдат — деп, энем. кородогон аясту айдып отурды.

Адам да андый күүндү. Арыскан ла мениң күүн башка: капшай ла байрам болзын. Биске јуук турлулардан улус јуулып, малчылардын күнин өткүрер. Јаан байрам. Јурттын улузы јуртта ла байрамдаар. А бис дезе ыраак-ыраак турлуда. Эрте көчкөн. Ого коштой малчылардын күнин орой өткүрер деп колхозтын правлениези туку качан јарлап салган.

Ол күн эмди јууктаган. Эмеш ле сагы, байрам болор. Сос јоктон. Је ол сүүнчилү күнге не керек? Көп тө неме керек јок. Озо баштап аттар. Чыйрак, кол-буды чичке. Јаңгыс јерге токтодынбас. Чала бијелеп турар. Бышкырып турза, анан артык. Чурайлап, бажын бийик тутсын.

Бистинг аттар тыг да чыйрак эмес ле. Је кызыл-јеерен атты алзан, ол Чек јалку деп бодоорың. А мантап, эди-каны эмеш изий берзе, ичкери ле сунар. Јалы эзинге, оттын јалбыжы чылап, јайылып турар. Бу атты адам минзе, ол тек бажын канкайтып, базыдын түргендедип ийер. Јелижи јымжак. Је мен минзем, јаңгыс ла базыды түрген. Бажы јабыс јүрер. Көрөр болзо, мениң күчим чала јетпей туратан эмтир. Тискинди кыска тудала, кабыргазына бир эмештен тыгыда ныкыыр болзо, оның бажы бийик, кол-буттары бијелей беретени јарталды.

Кызыл-јеерен атты мен мензинип баштадым, Арысканның кўчи ого јетпес. Је адамнан тың ла блаашпас. Торт аттын кажызын ла минейин дезе, оның табы. Биске, балдарга, ол кандый атла койлорын бойы айдар. Байла, кичинек балдарга јобоштон јобожы керек. Ложон атты ичиге јарадар кўўним јок. Ол санаамды ада-энеме билдирбеске ле кичеенип јўрбей. Чўрчўктўўргў јарабас — мен јаан, Арыскан кичинек.

Малчылардың байрамында јарышка кызыл-јеерен ле ак-боро аттарды салар деп, адам јуукта ла куучындап турган болгон. Калганчы ўч кўнге эки атты чала ас откорор, кўп тараар, база ары-бери мантадып ийер боло берген.

Јаңыс та бис эмес, ўскў дў турлуда белетениш ўдўп турды. Ол јанынан адам ла јакшы билетен эмтир. Бис койлоп јўрзеес, адам бир эмештен турлуларга јўрўп, кайда не болуп турганын ончозын билер. Кўргўн-уккан солундарды биске де айдып, сўўндирип турбай.

Бир кўн адам айтты:

— Сен, Шатра, јарышта ак-бороны минеринг. Арыскан дезе кызыл-јееренди.

— А не?.. Мен кызыл-јееренди минейин деп, — ичим чым этти.

Адам менинг санаамды билип ийген ошкош. Айтты:

— Ак-боро атка эмеш камчы керек. Сен, Шатра, Арысканнан жаан, кўчтў. Јарышта ак-бороны эки јандап камчыла-базан, ол мангын арайладып ийер. Кызыл-јееренге ас камчы керек. Билдинг бе?

— Билдим — дедим. Арыскан неме айтпайт. Оның санаа-зы, байла, јарый берген, ат јакшы. Оны ого минерге келижип јат. Је кем јок. Кайтса да, Арыскан кичинек. Кўчи ас. Ат ла камчылаарга кўчи чыгып калар.

— Ээрди база келиштире ээртер керек — деп, адам айтты. — Шатрага менинг ээрим јараар. Ак-борого — эненгдийи. Ол кичинек. Эптў.

Арысканда ўн де јок. Ол адамның айтканыла јўп. Ат јанынан јўпсинбей де турган болзом, је адамның сўзинен канайып чыгар. Кайтса да, учында шўўй соктым, мен ка-рындаштан жаан. Ого коштой ол мени кўчтў деген. Бойының ээрин берип јат. Айдарда, адам меге иженип јат.

— Канча кире ат јарыжар? — деп, адамнан энем сурады.

— Јети турлудан, байла, бир он эки ат туружар.

— Бар ла эмтир — энем кайкады. — Баштапкы јер алган-дарга сый эш болор бо? Айла, тен, калас ла неме бе?

— Колхозтон улус келер ле болбой — деп, адам иженчи-зи јок айтты.

Энем байрамга јетире база да тегин отурбады. Меге ол кызыл бөстөн, Арысканга чанкыр бөстөн чамчалар көктоди. Биске јангыс ла кийдирип көрөлө, ой бө, јок по деп, оноң кайырчакка салып койгон. Оноң бойынын тўлкў бөркинин кўреезин, чачагын јангырткан.

Адам дезе ээрлердин колондорына ајару этти. Арысканнын ээрин көрзөн, ичинг кўйер. Онын алдындагы кажына ак беленгирден чолмон кезип, кадап салганын көрөргө дө јараш. Куйушкандары шыгырап турар. Менин де ээрим коомой эмес. Кееркедўлў, колондоры бек. Узенгилери чололу.

Је ээр ээр ле. Керек онызында эмес. Керек — аттарда. Олорды ла јакшы соодып, мангын кирезинде тудуп, јарышка ла белетеер керек. Ол јогынаң олор тын мантаган койго до јетпестенг ајабас. Семиреле, нетее болуп турбай. Терленгей, арынгай болуп калар...

Бир кўн угулып келди: бистинг турлуга монгол айылчылар айылдап келерденг маат јок деп. Олорды бистинг аймак кычырып, мал-ашта улустын ижиле таныштырар.

— А балдары келер бе? — Арыскан соныркай берди.

— Онызы билбезим,— деп, адам айтты.

— Келзе кайдат — амадап эрмекке кириштим.

— Балдар келбес. Јаан ла улус болоп — энем бўдўмчиледи.

Арыскан уур тынып, эрмек айтпады. Көстөри кунукчылду. Чырайы соок.

Айылдын ичинде улуста ўн де јок. Мындый учуралдар койчылардын билезинде ас болуп јат. Кунук та келзе, олор оны кемге де айтпас. Билдиртпес. Анайда ла өдўп калар. Биске, балдарга, ол база јарт. Јаан улустаң көрўп турбай. Је Арыскан кичинек. Онын учун кунукканы билдирлў. Кем јок, чыдап, ол до ончо немени эмештен билип, ўрөне бербей. Андый јўрўм!

7. ЭКИНЧИ ТУШТАЖУ

Энем ле адама бир кўн айтты:

— Бўгўн бис койлоп барарыс. Узак койлобогоныс.

— Јарайт — деп, адам јөпсинди.

— Койлогор ло — энем јөмөшти.

Койлорды бис Јалду-Белге кабырарга кўўнзеп, олорды ол јаар ууландырдыс. Адам ла энем калганчы өйлөрдө анда канча катап койлогондор. Је кемизи де сан башка сезим керегинде эрмек айтпас болды. Бис Арысканла экў чала

чочып турдыс: Гриша, пограничник киж, эмди Јалду-Белге канайып келбей барды деп. Черўге јўрер јылдары божоп калды эмеш пе? Андый болзо, јана берген.

— Јок, ол јанбаган. Мында — деп, Арыскан бўдўмчилў айтты.

Койлорысты јалбак јаар санг өрө башкарала, озолоп белге чыктыс. Аттарысты буулап салала, јаан ташка чыгып, граннанг ары ыраак-ыраак тууларды көрўп отурдыс. Белде эмеш салкын бар эмитир. Агаштар, тойдогы улус чылап, јайканыжып, кожоннын ордына шуулажып турдылар. Јыраалар да јаан кыймыкта. Олөн-чөп јўзўн-јўўр чечектерилен эзинге база ла сыйматкан турат. Јаңыс ла таштарда кыймык јок.

— Гриша келетен болзо — Арыскан ары-бери ајыктанып, айтты.

— А не, оны кайдарга? — Арыскан нени сананып турганын билип, чокымдап аларга сурадым.

— Јолыгарга. Куучындажарга.

— Кем јо-ок, Гриша келер — дедим.

Байа Арыскан койды белденг карап көргөн. Эмди менинг барып көрөрим артты.

Койлор кырды өрө отогылап келетти. Јалду-Белдинг тектирине чыкканча, ой көп лө өдөр. Арыскан ла мен дезе олардын бажында. Эзин серўўн. Таленколордын ўни ичкери јаныста каа-јаа угулат. Агунанын да каткызы јаңыланып калат.

Кенетийин Арысканнын ады бажын серпий согуп, нени де сезип ийген чилеген. Ары-бери ајыктадыс. Неме ле көрўнбейт. Эрмектешпей де бардыс. Је ат онон ары ойто отой бергени бисти тоқынадып ийди.

— Э-э, уулдар! — деп, кийин јаныста орустап кенетийин киж иўнденди. Көргөн болзо — Гриша. Ол мында биске јолыгала, јанбаган деп билдирди: Ол ло чоокыр кийимдў, автоматту, кынду бычакту. Јўзи эмеш кўрензимек ондў болуп калтыр.

— Јакшылар, Гриша! — деп, бис ого колыс чўйдис.

— Не, база ла бого койлоп келдигер бе? — деп, ол соныркады.

— Слерге де јолыгарга — дедим.

— Слерди узак көрбөдис — деп, Арыскан сўўнди.

Пограничник база ла јаңыскан болды. «База нөкөр бар ба» — деп суразам, јок деген. Ого коштой меге андый сурак бербегер деген.

— Удабас байрам болор. Айылдап келигер — Арыскан менен озолоды.

— Бош болзо, айдыш јоктон келерим.

— Јарыш болор. Койчыларда чыйрак аттар көп — деп, айттым.

Гриша јаныска отуруп, чаңкыр көстөриле сүүнчилү көрүп, бистинг турлуда не солун барын сурайт. Анчада ла солун улустар болуп турганы оны јилбиркедет. Је бистинг турлуда кем де болбой јат. Каа-јаа ла койчылардан бир-бир кижии айылдап келер. Онон өскө кем де јок.

— Бот, балдар, слердинг турлуга монголдор айылдап келетен дежет. Көп улус болор.

Гришанынгу бу јетирүүзи бисти база сүүндирди. Айдарда, эрте угулган табыш чын.

— Бис слерди малчылардын байрамына келзин деп кычырып јадыс — Гришага айттым.

— Алкыш... Мен сөс јоктон келерим.

— А слер мында, беш күнненг озо, бу јерде болгоныгар ба? — Арыскан Гришадан сурады.

— Болгом. А не? — Гриша кайкай берди ошкош. — Не-не болгон бо?

— Јок. Тегин ле сурап турум.

— Ол күн энем койлогон — дедим.

— А, байла, кандый бир түбек болгон эмтир. — Гриша не болгонын билип аларга кичеенет. — Айтсагар, карындаштар.

Энемнинг чочыганын айтпаска турала, айттым:

— Онынг айдыжыла болзо, кем де оны јыраалар ары јанынан көрүп тургандый болгон. Ол керегинде айткан.

— Мен ыраагынан көргөм лө. — Гриша куучындады. — Је сестирбегем... Кем јок. Слерде де, энегде де сескир бар эмтир. Ол јакшы. Андый да болзо, ајыраынкай ас. Гранга јуук јаткан улус јаныс та сезинкей эмес, је анайда ок ајарынкай, чокымчыл болор керек.

Гришала куучындажып турганчас, койлор отоп, тектирге чыккылап келди. Түрген согушту эзин токтомы јоктон серүүн тыныжыла ўстиненг төмөнг јыбарлап ла турды.

Јаан удабай Гриша јүре берди. Ненинг де учун оныла кожо барар күүним келди. Пограничник агаш аразы дөөнг кере берерде, Арыскан айтты:

— Бис качан гранда мынайда каруулда тургайыс не?

— Э-э, карындаш — дедим. — Гранла бис таныш. Керек дезе Гришала нөкөрлөжө бердис. Экинчи туштажу өтти. Эмди коркор — үркөр неме јок. Байрам болзо, айылдап келер, көрөринг де.

Койлор тектирге отогон ло. Јаныс ла күн кырга отура

берерде, оморды бачымдап тўжўрдис. Тўжине койлозо до, же арыганыс билдирбеди. Койлордо не болзын, одордон келген ле бойынча, туска кадала бербей. Тус омордын чек ле шикири ошкош.

Ылдыстар, одорго чыккан койлор чылап, тенгериде андамында тазырап, мызылдажып чыктылар.

8. ТАРБАГАН БЎРУКТЕР

Чын да, бооро кўчўп келеристе, Арысканла экў тарбаган бўрўктў болорыс деп иженгенис. Ол ижениш бўткен. Энем бис экўге тарбаганнын терезинег кулактааш кышкы бўрўктер кўктўгўн. Ондўри чала кыскылтым.

— Кўгўспек база керек — деп, Арыскан энеме айткан.

— Јагыс слерге кўктўйтўм бў? Адаарга бўрўк керек јок по?

Онын бу сўстўри ачимчылу угулды. Адама килей бердим. Арысканда ўн де јок. Адам нени де айтпайт.

— Адага бўрўкти эдип салзам, сеге кўгўспек болор — деп, энем айтты.— Тарбаганнын терези кўп эмес. Кайдан алатан оны.

Энемнин комыдаары јолду. Тарбаганды кўп ўлтўрерге база јарабас. Ылтўрери јанынан кемјў јок болзо, кырларда тарбаган артпас эмей. Биске канча керек, анчаны ла адар. Эмезе чакпылаар. Артык керек јок. Город јердег келген улус оморды кырайын ла деер. Артыгынча. Артыгын базарга апарып садар. Баалуга. Кемге керек, алар ла: акказын карамдабас. Онын учун тарбаганды ас адар эткен. Андый јўп бар. Онызы јакшы. Ол јанды бистин турлуда ончозы јарадып јат. Койчылар бойлоры билер, оморго канча керек, анчаны ла адар, чакпылаар.

Тарбаганды андаары јанынан бистер де билерис. Је биске, оок балдарга, јаан улус база јай бербей јат.

Мында јуукта ла Арысканла экў эки тарбаган атканыс. Бирўзи јаан, экинчизи чала кичинек. Кичинеги шыркаладала, арай ла ичегенге кире конбогон. Карын, јыга адып алганыс. Ичегени дўн кирген болзо, ол анда ла ўлўр эди. Тегин јерге. Мындыј керек агчы улуска јарабас.

— Шыркалу тарбаган арай ла ичегенине кире конбогон — деп, Арыскан адам ла энеме айткан. Шыркалаш јанынан кемге де куучындаба деп јакыырын ундып салгам.

Адам угала, айткан:

— Э-э, уулдар, тарбагандар шыркалап турган болдыгар. Шыркалу болзо, омор ичегенинде ле ўлўр. Оны ундыбагар.

Быжу адар керек. Бачымдабас керек. Ыга аткадый арга жок болзо, тийбе. Эртенги кун база бар. Ол быжу. Чокымдап атсан, не шыркалайтан эди.

Ол куннен ала адам биске мылтыгын чала ас берер боло берген.

— Мында граница. Пограничниктер жүрүп жат. Мылтык көп атсабыс, мылтыгыбысты айрып алар — деп, ол биске жакыды

— Кайран тарбагандар. Слерге бөрүк, меге көгүспек керек; тарбагандарды көп адарга база жарабас — деп, Арыскан комыдады.

— Ачаптанба, балам. Ончозы бир уунда болбой жат — деп, адам карындаштын бажын тыймап, айтты. — Кажы ла неменин кеми бар... Је сеге көгүспек болор.

Ол бойынча бис тарбаган керегинде көп куучындашпадыс. Је бир кун Арыскан ла менин тургускан чакпыга јаан тарбаган соктырган. Та канайып колын үзе соктырбаган. Бис экү оны жүк арайдаг ла өлтүрип алган эмейис. Бот бу ла тарбаган Арысканнын тизезин јара тарткан эмей. Не дезе, мылтык албаганыс. Колдо камчыдан өскө неме жок болгон. Арыскан оны канча катап камчыла сокпогон деер. Тарбаган тымып јада берген. Карындаш бодогон: өлгөн. Чек жууктай базып келерде, тарбаган тизезинен ала койгон. Ырта сого берген. Карындашта кут та жок. Анайып туруп, оны ташла согуп, өлтүрип алганыс. Онын учун бир кун Арыскан, адамнын тарбаган бөрүгин көрүп, айткан болгон:

— Бу тарбаганды бис өлтүрбеген болзоос, адамнын бөрүги капшай көктөлбөс эди.

Адам бу сөстөргө ачына берди ошкош. Је ол ло ок тарыйын, энеме көрүп, күлүмзиренеле, айтты:

— Эйе, балдарым эмес болзо, энегер бөрүкти кайдан көктөзин. Јагыс та койчылар эмес, је анайда ок менде анчылар да өзүп јат. Јакшы, јакшы, Арыскан.

Адамнын бу сөстөри јагыс та Арысканга эмес, меге де учурлалган болгодый. Санандым: мылтыгын улай ла берип турган болзо, анчы болор эдис ле. Каа-јаа адып турзанг, анан кандый туза.

Энемнинг адама көктөгөн бөрүги талдама. Јаан, эптү.

— Бир јаан иш божогон — деп, энем унчукты.

— Кандый јаан иш? — ондободым.

— Тарбаган бөрүктер көктөлгөн... Слерлер эмди кышка јарымдай белен.

— Јайгыда канайып кышка белетенетен? — Арыскан кайкап чыкты.

Энемнинг эриндеринде кўлўмжи кўрунди.

— Чанакты жайгыда белетеп жат, абраны дезе кышкыда. Андый кеп сости укканаар ба?

Арыскан меге кўрди. Мен — Арысканга. Лок. Бис андый кеп сости укпаганыс. Төмөн журтта, анчада ла жажы жаан улус, жайгыда чанактар эдип туратанын кўрүп туратаныс ла. Је ол керектег кеп сөс чыгарын билбегенис.

— Айдарда кышкы бөрүкти жайгыда, жайгы бөрүкти кышкыда көктөп жат па? — нениг де учун Арыскан сурады. Мен болзом, сурабас эдим. Јарт. Кичинек кижги, байла, јетире билбей турган.

— Эје — деп, энем айтты. — Тарбаган бөрүктереер белен. Кыш келзе ле, кийгилереер.

— Бойорго көктөгөнөөр бө? — сурай соктым.

— Лок... Онон.

Нени де айтпадыс.

9. УЗАК САКЫГАН АЙЫЛЧЫЛАР

Турлуга озо ло баштап колхозтын зоотехниги келди. Онон — автолавка.

— Эртен айылчылар мында болор. — Мындый сөстөр турлудан турлуга јангылана берди.

Эки јаан машина — автолавка-магазин. Койчыларга аш-курсак, бөс, јүзүн-јүүр белен кийим. Кебис, палас кайда деп. Не јок деер. Узези бар. Алайын ла дезег, акчангы кодор. Бер, ал. Кеп болзо — кий. Курсак болзо — ји. Санаан јеткенче.

Је бир кайкамчылу неме: олор келеле, бистинг айылдын јанына эки јаан байкан кере тартып ийгени. Бирүзине эр улус, экинчизине үй улус конор дешти. Учынчи байкан — аш туска. Чала складка бодолдоп тургускан ошкош.

Эр улустын ижи көп болтыр. Кой сойып, оны јазап кайнадар. База жарышка аттар белетеп, ого туружар оок балдарды ажындара анылаар керек. Је жарыш болотон байрамду кун айылчылар келген күнде болбос. Эртезинде өткүрилер. А белетениш өдүп ле јат.

Јаан улус јуулар күн мен Арысканла экү койлодым. Бойысла кожо турнабай алып, ыраактан, кырдын бажынан, айлыстын јанында не болуп турганын — ончозын түжине шиндегенис. Андый да болзо, бир кезек иш кўрүнбей турган.

О-О, энгирде келер болзо, көп лө неме эдилген. Байкандардын ичинде кебистер жайып салган. Орындар туруп

јат. Ортозында јаан эмес стол. Электроот күйер лампочкалар кондырганы кайда.

Тышкары дезе узун стол-такта белетеп салтыр. Айылдан эмеш ыраак. Тоолу тыттардын ортозында. Арыскан ла менин шүүлтемле болзо, улус көп болор. Жайгы өйлөрдө бистер ыраак турлуларда нени де көрбөй жадыс. А бүгүн, эртен — жаан јыргал. Бир јанынан малчылардын байрамы. Онон — солун айылчылар. Монголдор. Олорды бис качан да көрбөгөнис. Историядан кычырганыс ла. Керек дезе журуктар да болгон. Је эмди көслө көрөтөни — неден де артык. Кулакка укканы јаан керек.

Эртезинде бистин турлуға јуук јаткан койчылар јеткилеп келген. Көп нургуны эр улус. Уй улус ас. Байла, койлогылап арткан. Балдарынан кем де келгилебеген. Мында дезе Арыскан ла мен. Өскөзи јаан улус.

Күн тал-түште ле үч «ГАЗ-69», бир кузовту машинала кожо јаан эмес автобус јеткилеп келди. Газиктерден айылчылар чыкты. Олор — монголдор. Уч эр киж, экүзи үй улус. Уч бала! Экүзи уул, калганчызы кыс.

Озо ло баштап бисти кайкаткан неме — олор алтай улустын тонындый тонду. Јаңыс ла тондорыннын ичинде түк јок. Бөс ичтү. Је эдими, күреелеп эткени, кур курчаганы, кийген өдүги чек ле бистин улустыйына түнгей. Кезиги кирзовый сопокту. Шляпа бөрүктү.

Куучыны башка. Машинадан түжеле, кол тудужып јакшылажарда, «Сайн байн уу!» — дешти. Айдарда, «Јакшылар!» — дегени эмтир. Адам ла энем, өскө дө улус олорло озо баштап алтайлап — «јакшылар!» — деп эзендежеле, ол ло тарыйын — «Сайн байн уу!» — дештилер.

Олорло кожо бистин колхозтын председатели, партийный организациянын качызы, керек дезе кышкыда школдо пионервожатый болгон Карагыс та једип келтир.

Айылчылар улусла таныжып, анча-мынча эрмектешкен согында, олорды ажанар столго апарып отургыстылар. Олорло кожо үч бала. Бис олорло эм тургуза куучындашкалак. Бир уулчак менен узун. Экинчизи Арыскандый ла. Болзо, эки-үч ле класста үренип турган ошкош. Кызычактын сыны база ла кичинек. Бис олорды ајыктайдыс. Олор — бистерди. Куучындажар арга эм тургуза јок. Ого коштой бис экү айылдан ыраак јок койлорысты кичееп турдыс: јаан улус айылчыларла кожо. Айылчылар келер күн койлорды айылдан ыраак јок кабырар деп куучын болгон.

Курсак јиирден озо председатель — Кыпчак Айтпасович

кыска куучын айтты. Баштапкы эрмектерин ол алтайлап айтты. Онон оны орустап көчүреле, анан ары орустап ла куучындады:

— Бу Жалду-Бел деп турлуда областьтын жарлу койчызы Амыров Шуну үйи Чечекле экү койлоп жат. Жайгы өйлөрдө олорло кожо эки уулы. Олор эне-адазына жаан болужын жетиргилейт. Же бүгүн бистин айдарга турганыс мындый: Шуну ла Чечек жүс эне койдон жүс жирме кураан алган... Кыш коомой, кату өткөн. Жас кадаарлу, соок болгон. Же бу улус малын түни-түжи кичееп, андый једимдерге јеткен. Түктин планы бүткен. Онын учун бистин монгол айылчыларыс олор-дын једимдериле таныжарга келгендер. Бис ого сүүнип, оморкоп јадыс... Эмди Шуну ижи керегинде бойы айдып берер.

Председатель сөсти береле, јерине отурып алды.

Айылчылардан озо келген улус адама айдышкан: айдар сөзинди озолодо чаазынга бичип ал деп. Адам чаазын алып, бичиген ошкош эди. Же эмди, куучын айдарда, ол куру чаазынды экчей тудала, ижи керегинде айдып ла турды. Адам узак куучындаар эмес. Бир ле эмеш айдала, је божоды ла дебей. Не ас дешсе, нени көп айдатан деер. Бүгүн андый ок кыска сөс болды. Же карын, Кыпчак Аtpасович, јажы јаандап калган кижн, адама не ас деп айтпады.

Сөс келген айылчылардын бирүзине берилди. Сомоннын жааны болтыр. Ады Ухаантай. Монголдоп бу сөсти сагышту, керсү деп айдатан дешти. Ухаантай оныла кожо кемдер келгенин таныштырды. Бир үй кижинин ады Монос (Мойл) болды. Монголдон алтайга көчүрзе — јодра. Бистин јерде јодра деп атту улус та бар, јердин де ады учурап јат.

Монос Монголияда иштин баатыры. Бистийиле болзо, — иштин јуучылы эмезе геройы. Айдарда бу ла Монос жүс койдон жүс он эки кураан алган. Эки јылдын туркунына андый једимдү болордо, быјыл иштин баатыры деп ат адаткан.

— Быјыл јаскыда кадаарлу күндер болбой, ого коштой јеткилинче азыралду болгон болзо, жүс эне койдон жүс одус кире кураанды сөс јоктон алар эди — деп, Моностын куучынын экинчи айылчы кижн көчүрди.

Онон лаптап угуп турар болзо, чын ла, бу Монос бистин граннын ары јанында Цаган-Нур деп јерде турлуланып турган болтыр. Цаган-Нур дегени ак көл. Жайгы турлузы бу көлдөн ыраак јок. Ол Жалду-Белден көрүнип турар. Онын учун койлорды, атту улусты бис көрүп турбай. Турнабайла. Гриша баштаган эмей. Эмди бис адабыстын турнабайыла көрүп јадыс.

Монгол айылчылар амырап турган ۆйдө, Карагыс бисти омордын балдарыла таныштырды. Кичинек уул Моностын бежинчи балазы эмтир. Кыс дезе — Ухаантайдын. Сыны жаан уул, Цэдэп, сегизинчи классты божоткон. Моностын уулы Сүрэн. Кыстын ады Алимаа. Бу балдар ончозы Цаган-Нурда айландыра турган турлулардан.

Сүрэн ле Алимаа үчинчи класска көчкүлеген. Бистин Арысканла жакыттар.

Таныжып, куучындажып турдыс. Монгол балдар орус тилди база үренип турган эмтир.

— Бистин төрөл тилис алтай тил. Орус тил — экинчи төрөл тил — деп, мен орустап айттым.

— О-о, бис орус тилди база төрөл тилис деп үренип жадыс чала туктурылып, Цэдэп айтты.

— Кандый жакшы! — Арыскан сүүнди.

— Орус тил ончобыска жакшы, — мен коштым. — Ол ончобыска күн ошкош. Күн жагыс. Ончо улуска, ончо тындуларга... Улус башка-башка, је күн жагыс. Јердин үстинде тындулар башка-башка, је ол ок күн. Жагыс күн. Күн ончобыска жалакай көстү. Онын чогы ончозына једижип јат.

— Јакшы, жакшы — деп, Цэдэп јомөшти.

Је ненин де учун бойымнын айткан сөстөримнен кемзине бердим. Өткүре көп эрмектер айдып ийдим ошкош. Ончозынан сагышту көрүнерге туру деп, айылчы балдар сананза... Уйатту. бу санаамнан кемзинген бойынча, айттым:

— Күн ажып барат. Бис Арысканла экү койлор јуур учурлу. Слер мында болыгар. Амырагар — дедим.

— Амырагар — деп, Арыскан байкан јаар колын уулады.

— Чын, чын. Амырагар, — Карагыс, байадан бери унчукпай турган кижии, база күүнзеди.

— Јок, бис арыбаганыс — деп, Сүрэн айтты. — Бис база койго барарыс.

— Мен база — Алимаа айтты.

— Бис ончобыс барарыс — деп, Цэдэп күлүмзиренди.

— Ончобыс болзо, баралы — дедим.

Бис койлорды жагыс јерге чүрче ууй јууп, айылдын јанына айдап экелдис. Оморды ол ло тату тузына экелеле, келзеес, улус энир ажанышка жагы ла отургылап јатты.

— О-о, бистин койчыларыбыс келген. — деп, адам ончобысты жаан улустан башка столго отургысты.

Энир кирип, анда-мында јылдыстар көрүнип башталды. Јылу јыбар согот. Куштардын үнин бис түштен бери чек укпаганга түнгей болгон. Эмди торт угулбайт.

Jaан улус сүүнчилү. Анча-мынча ой өткөндө, кожон чөйилди. Озо баштап алтайлап, онон монголдоп. Орустап дезе «Москва јанындагы энирлер» деп кожон. Монголдор до, бистинг де улус оны түктүрлу јоктон кожондодылар...

Сан башка, бистинг турлуда — электроот. Ажаныштын кийнинде айылчыларга ла бистинг улуска киножурналдар көргүзилди. Экранда — область. Бистинг. Бир көрзөн — койлор, бир көрзөн — жүзүн-јүүр мал; сарлыктар, јылкылар, уйлар, кой-эчкилер. Кезикте ай-карагај мүүстү сыгындар. Алтайдын ағаш-тажы, суулары, бийик ле јабыс туулары. Олор тен алдында ээчий-деечий өдүп јадар. Кайда ла улус, улус. Олор мал, ағаш ижинде. Јалаңда — аш, сууларда — электростанциялар. Туулар ла улус, ар-бүткен ле улус.

Јылдыстар тегерининг түбинде койылып, мызылдажып турды. Је бистинг турлуда электроот олордон јаркынду. Улус сүүнчилү. Кандый да текши санаа, амаду, иш-ончозы кемге ле јуук. Ол байла, мал-кушта турган улусла колбулу. Ар-бүткенле тудуш.

Уйуктап јадала, анайда узак сананып јаттым. Монгол балдар, айылчылар, айса болзо, база анайда санангылап, уйуктап јат. Уйуктаар алдында кижини ле сананбай.

— Эртен тура эрте турараар, балдар — деп, энем биске айтпаган болзо, бис түн де ортозына јетире тышкары оттын јанында эмезе электрооттын јарыгына јүгүрижип ойноор ло эдис.

Учында от күйдүрген мотор до тымып калды. Ийттер үргүлеп турала, шык этти. Айылчыларга јолыгарга ла байрамга келген койчылардын бир кезиги база јангылаган. Эртен ойто ло мында јуулар. Јаан байрам, јылу туштажу, јүректен куучын болор.

10. СУРЕН ЛЕ АРЫСКАН.

Таң адарда ла, јаан улус: адам ла энем, кече энирде арткан эки — үч эр кижини кыймырап баштагандар. Олор казан-айак азып, жүзүн-јүүр иштер эдип турдылар.

Јаан улусла кожон турбадым. Ойгонзом до, уйкум јетпегени билдирет. Арыскан «көб» лө јат. Мененг кичинек те.

— Тур, Шатра! — адам ойгосты.

Турар күүним јок. Анча-мынча јадала, ойто уйуктап калтырым. Та кандый да табыштан улам ойгоно чарчап, тура ла жүгүрдим. Мени ээчий Арыскан. Төжөк тө јубай, тышкары болдыс. Күн кара јерге тийип калтыр. Куштардын үндери јангыс ла күзүңгиленип турды.

— Тўшке жетире не уйуктаган? — энем кайкайт.

Монгол наёйлар кўжогўнинг жанында. Ёўстерин јунгулайт. Балдары да анда. Арысканла экў уйалып турдыс: кўн оксўгўнчў уйуктагылап калганыс.

— Сайн байн уу! — јунунарга келеристе, олор эзендешти.

— Сайн байн уу! — омок эзендештим.

Суунын ўсти кўнге мўнгўнделип, јалтылдап, кўс кылбык-тырат. Коркырап, агыны кожондойт. Койлор дезе одорго чыгарга јанғы ла јадынынан тургылайт.

Ажанала, колхозтын председатели Кыпчак Айтпасович баштаган монгол айылчылар бистенг ўч-тўрт беристе јерде турлуга бардылар. Олордын балдары кожо ло. Бис артып калдыс.

— Олор удабас ла ойто келер. Бистинг турлуда байрам ўдўр — деп, адам ла энем ўн алышты.— Слер, балдар, койлорды узак божотпой, кабырыгар... Бис байрамга белетенейс. Айылчыларды, улусты кўндўлеер керек.

— А бисти? — мен энчикпедим.

— Слерди де. Балдарымды јылымзу курсакла азырабазам, кемди азыраарым? — энем сўўнчилў айтты.

Эки частын бажында бистинг турлуда улус кўптўй берди. Айылчылар да эки турлуга чўрче барып келгендер. Эмди олор ончозы мында.

О-о, эбире кўрзўн: аттар ла аттар. Онон ыраак јок койлор. Ыраак-ыраакта уйлар отогылап јўрет.

Автолавкалардын садучылары јўзўн-јўўр бўстўрин, кепкийимин кере тарткан бууга илгилеп алган садуларын башкарат. Айылчылар да анда. Бойлорына јараган кеп-кийим алгылайт.

Аттардын бышкырганы угулат: байла, јарышты сакыгылап, тер чыкканча мантаарын сескилеп турган.

Кўндў-кўреенин кийнинде — байрам! Малчылардын кўни! Каа-јаа улус: колхозтын председатели, партийный организациянын качызы, зоотехник, садучылар бу байрамды экинчи катап ўткўрип јаткан болзо, бис баштап ла. Олор албатынын ижиле, кайда да болзо, колбулу турганда.

Узада тургускан стол кызыл јабынтылу. Ўстин бу ла эбиреде јаланнын чечектериле кееркеткен. Столдын кийнинде сўўнчилў айылчылар. Колхозтын јамылулары, койчы адам. Эки турлудан эки кижиле бир ўй кижиле. Јуулган улустын јарымызы анда, јарымызы бала-барказыла бу жанында. Монгол балдар бисле кожо. Мында. Биске де сўўнчилў.

Келген ончо айылчылар куучын айткан. Бойлорынын тилле. Олор нени айтканы биске јарт: кўчўрип бергенде.

Je бу ла улустың ортозында, бистин эн жуук најыбыс — Гриша. Гриша Сомов. Пограничник кийимин кийип алган. Старшина. Фуражказы жап-жажыл. Көрөргө эптү. Ол куучынчы да, сүүнчилү де.

— Келип бого отурыгар — деп, председатель оны кычырган. Гриша дезе болбогон. Ого мында жакшы. Отурган жери Арыскан ла менин ортобыста, улустың куучынын јилбиркеп угат.

— Эмди монголдорды көрдигер бе? — биске араай шымыранат. — Кандый улус эмтир?

— Жакшы улус — деп айттым. — Бис ле ошкош. База койдо иштегилеп јат.

— Мен билерим — деп, Сомов шымыранды.

Онон унчукпай бардыс. Адама дезе — радиола. Батареялу. Айылчыларга да сый болды. Олордын балдарына колхоз база сый берди. Кажызына ла бичиктер, агаштан эткен шонкорлор.

Јуун божоордо, ат јарыжы башталды. Бис оны канча кире сакыганьс! Бүгүн биске аттардын чыйрагын, бойыстың атка чаап билер эпчилисти көргүзер өй. Бу өйди биске байрам сыйлап јат. Јарышта адын озолозо, сен де озочыл. Артып калзан, сен керегинде куучын да болбос. Je биске кажы ат эн чыйрак болгоны артык. Онон өскө амаду јок.

Јарыжатан аттарды јаан улус экелип, балдарын миндирди. Адам кызыл-јееренди ле ак-бороны экелип, ээртеп, айтты:

— Je, кызыл-јееренге Сурэн минзин. Ак-борого — Арыскан.

— Бу сен канайып туруң, Шуну? — деп, энем калаптанып чыкты. — Айылчынын балазы аттан јыгылза! Андый јангы сеге кем берген?

Энемниң чочыганын Монос билип ийген ошкош:

— Кем јок, Сурэн ат јарышта көп турушкан. Баштапкы јерди көп алган. Атла јүрүп билер... Коркыбагар.

— Канайып коркыбайтан?.. — энем алаңзый берди.

— Алдырбаа-ас — адам сүүнчилү унчукты. — Эр ине!

Арыскан ак-борого минип ийди. Чала јожон ат болгон, эмди тен токтодынбай, јер чапчып, бышкырып турды.

Ненин де учун кызыл-јееренге Ухаантай минип, атту ончо балдарды баштап алып, бисти үч катап айланып, нени де бойынын тилиле айдат. Онон тура түжүп, колын өрө көдүрип, база ла сөстөр айда берди.

Көчүречи-айылчы айты:

— Ол јангыс та кызыл-јееренди эмес, өскө дө аттарды

мактап јат. Аттардын сыны элбек чөлдий, түс, коо. Буттары чичке; чыйрак. Јалдары јалбырап күйген јалбыштый. Јарышта олор аткан октый түрген мантаар.

Ухаантай атка Сурэнди миндирип ийди. Јарыш баштайтан бистин кижии балдарды ээчидип алып, олорло кожо беш беристе јерге мангла сала берди. Ого јетире мангатса да, је ол јарыш эмес. Аттын эдин изиткени болор. Јолго түнгей ле кирер.

Је оног бери келзе,— јарыштын бойы болор. Он беристе өткөн деп бодолор.

Улус бистин айылдын тууразында akka барып, јарышка баргандарды сакый бердилер.

Бир канча өйдин бажында ыраагынан баштапкы аттар келеткени көрүнди. Кезик улуста турнабай бар. Айдыжат: ол менин кара — керим турбай. Бирүзи сүүнет: о-о, менин чабдар адым куйундалып келедири.

Адамда үн де јок. Көзине турнабай да көдүрбейт. Ол оны Ухаантайга берген. Ухаантай эмеш көрөлө, Моноско сунат. Монос көрүп-көрүп, өскө најыларына берет.

Күннинг чоги изү. Санаамда, јарыжып келеткен балдарды ол до соныркап көрөт. Онын көзи ачык-јарык. Јалакай чокту. Тенгеринин түби чап-чанкыр. Эзин эместен ле согот.

База ла бир канча өйдин бажында озо келеткен аттар иле боло берди. Эң алдында — кызыл-јеерен. Айдарда, ол Сурэн. Оны ээчий... күрен ат. Айылдаш турлудан. Учинчи ат — ак-боро. Ол күрен атка арай ла јетпейт. База ла эмеш албаданза, једер. Онызында сөс јок. Ол јаныс та аттан эмес, Арысканнаг да камаанду. Бар-јок күчин салып, камчылап ийзе, эди-каны изиген ат калганчы чагына мантаар.

— Ак-боро озо келбейтен эмтир, Шуну — деп, энем энчикпеди.

— Көрөр керек, көрөр керек — адам унчукты.

Көрүп турганчаас, ак-боро алдындагы экинчи атты келип өдө конгон. Эмди онын алдында кызыл-јеерен. Эки-үч ле катап јаан калыза, једижип алгадый. База ла, база ла эмеш. Ол тушта Арыскан Сурэнге једижип алар эди.

— Көр, көр! — деп, адам энеме арай айтты.— Арыскан-нын ак-борозы бүдүн-јарым алтамга озолоп ийди... Көр, эки... эки алтамга... Эки јарым. Удабас ла јаба једер.

Энем де сүүне берди. Бойынын балазы озолоп турганда, не сүүнбейтен. Моностын да јүзи кызыл-өрт ошкош. Уулы јарышта баштапкы јерде келеткенде.

— Бу Арыскан канайып турган? — адам кайкап чыкты.—

Атка не жайым бербей жат... Көрзөн-көрзөн; аттын мойнын, бажын бош салбай жат. Ойто ло артарга турган не ол.

Эх, Арыскан, Арыскан! Не озолобогон! Туура тарткан кызыл бёсти эки ат төштөриле теп-тегненг келип ўстилер. Теп-тегненг. Учинчи ат беш-алты ла калым кирези арткан. Оны ээчий келген аттар эмеш узак ла артып, једип келгендер.

Ухаантай, Монос Сурэнге удур јүгүргилеп, монголдоп нени де айдыжып турдылар. Сўуниш јаан. Адам да Арысканга удур јүгүрип, онын адынын жаагын сыймай согуп, айдат:

— Јакшы, јакшы, Арыскан — деп, онон Арысканнын маңдайынан оком этти. — Јакшы, атты јакшы экелдинг.

Јарышка турушкандар бир аай тургулайт. Олордын алдында Арыскан ла Сурэн. Экинчи ле ўчинчи јерде болгондоры олордын кийнинде.

Гриша Сомов Арысканга ағылап, он колын көдүрди. Уулчактар аттарынын ла ўстинде. Аттар терлеп калган. Кайтса да, одус беристе өткөндө. Кўннинг чогына терлү түктери чала јалтырап турат.

— «Атла јарышта баштапкы јерди Амыров Арыскан ла бистинг монгол айылчыбыс Сурэн алды! — анайда колхозтын председатели Кыпчак Айтпасович айдала, јенўчилерге сыйлар берди. Јенўчилер аттын ла ўстиненг сыйларын алып, онон не болорын сакыгылайт. Оны јарыш баштаган кижии айдар. Је кезик балдарга сый јетире берилгелек.

Сый экинчи ле ўчинчи јерде болуп келгендерге база берилген. Ол до балдар ырысту. Јарышта турушкан балдарга, јаан эмес те болзо, сый база болгон. Не дезе, олор ада-энезиле кожо јайыла тайгада. Мында јок балдар јуртта, јалан ижинде. Јаашты јаш дебей, изў де болзын, соок то турзын — олор ончозы иште, колхозтын малын кичеер, кабырар јаан иште. Кўнўн ле.

Кыпчак Айтпасович ончозын тоолоп, сўўнчилў, је оморкоп куучындаган. Учында ол монгол до балдарды сыйлады.

— Олор до јайгы өйлөрдө эне-адазыла кожо малда. Јалан да ижине туружат — деп, председатель учында айтты.

Цэдэп ле Алимаа база сўўнчилў. Көстөри ачык-јарык.

Ол кўн энирде, уйуктаар алдында, адам сурады:

— Арыскан, сен ненинг учун адыңды озолотподын? Сурэнге једижип келеле, эки-ўч алтам озолоп јүреле, аттын оозын не тарттын?.. Ондобой јадым, айт.

Арыскан, уйкуга бастырып, араай унчукты:

— Айылчы нөкөрди кижн канайып озолоор?.. Уйатту эмес пе?.. Јаманымды ташта, ада.

— Уйукта — деп, адам араай айдала, Арысканның бажын эркелеп, сыймады.— Уйукта, балам... Кем јок. Онызы јакшы.

Чынын айтса, мен де, Гриша да — ончобыс кайкаганыс: Арыскан кайткан деп. Је кызыл бөсти эки ат тен-түннен ле келип табарарда, тың да кородош болбогон.

— Слер атла јакшы мантадып јадыгар! — деп, јаңар башта пограничник Гриша Сомов оморкогонду ўниле айтты.— Слерден кийинде јакшы гранчылар чыгардан маат јок.

Гриша кандый да теп ле тегин кижн. Ончо улуска јалакай. Кууынычы. Коқырчы. Чала балдарла көп куучындажар. Бодоорым: Гриша бистен тың ла јаан эмес деп. Је граннын јанында ол экинчи јыл јүрүмин өткүрип јат. Кайдан кичинек болзын. Бис оны канайып та кичинек көрзөөс, ол түңгей ле јаан эмей.

Уйку алдында мен байаа ла Арыскан ла монгол балдар керегинде сананып јаттым. Арысканла экў оморды не аайлу көрүксеген эдис. Эмди не, тойо көрўп алдыс. Керек дезе маргаанда да турушкан. Анаң артык не? Не де керек јок. Эмди бистер јаңыс та таныштар эмес, је најылар болуп калганыс. Баш болзын, андый ла болзо, биске база не керек эди.

11. ЈӨПӨЖУ

Эртезинде улус тың ла эрте турбаган. Меге ле анайда билдирген. Не дезе, ойгонып келзем, күн өзөккө јетире тийип калтыр. Куштардын ўни эбиреде чыйкылдашкан, тейлеген деген күлүк тегериде теерип турганы көрўнген. Айдарда, күннинг јетире өксөп чыкканы ол.

Кожогонын коркырак кожон-шуулты, эжикке чыгып ла келеримде, кулагыма јарт угула берди. Јунунатан јерис сууалгыштын ичкери алдында. Көрзөм, Ухаантай онон базып келетти.

— Сайн байн уу, Шатра — деп, ол эзендешти.

— Јакшылар! — дедим.

— Ол түкү, уулчактар јунунып јат — деп, ол орустап айтты.— Сени сагыгылап, узак јунунбагандар.

Мен кемзине бердим: айылчылар эрте турган турбай.

Кожогого келзем, Цэдэп ле Сурэн бой-бойынын сыртын јунган, тен сыр каткыда эмтир.

— О-о, Шатра! — дештилер.— Кел, сыртыңды төгө, бис јунайыс — Цэдэп, тиштери кажайып, сўўнет.

Мен чамчамды ушта тарт ла. Келеле, сыртымды төгөп берзем, эки уул сууны колуштап сыртыма урарда, эдиканыма изүү от тийгендий болды. Каткы деп неме чыкты. Чүрчө ле чачыжып ийгенисти билбей де калдыс. Је, карын, токтой бердис.

Јүзимди, белимди коларткышла арчып, олордон сурадым:

— Слерлер качан јанарга тураар?

— Тал-түштин кийнинде — деп, Сүрэн ле Цэдэп үн алышты. — Айса анан эмеш эрте — деп, Сүрэн јөмөди.

— Онызын јаандар айдар — деп, Цэдэн унчукты.

Эртен турагы ажаныштын кийнинде, койлор одорго чыккан өйдө, адам айтты:

— Шатра ла Арыскан, койлорды слер кичеегер. Бис бир-эки сагаттын бажында боочыга јетире айылчыларды үйдежерис... Слер тың ла ыраак барбагар. Боочыга јетире барбай, мынан да үйдежип салбайаар.

— А не, бис үйдешпейтенис пе? — Арыскан чала тарынган аясту сурады.

Мен де ачына бердим: бис, эки карындаш, монголдорды туку качаннан бери көрөргө сананганыс. Эмди дезе, јолыгала, јуук таныжала, олорды үйдешпес! Бу не деп айткан сөс бу?

— Бис үйдежип барбазабыс та, алдырбас... Је айылдын јанынан олорды түңей ле үйдежерис — деп, адама айттым.

— Кандый көп куучын бу! — деп, энем кизирт этти.

Адам күлүмзиренип ийеле, айтты:

— Алдырбас... Јаңы нөкөрлөрүн үйдешпей база.

Ол бойынча Арысканла экү койлорды айылдан ыратпас, јуук ла тудуп кабырар деп јөптөштис.

— Слердин Цаган-Нур бистин Јалду-Белден иле көрүнип јат — деп, мен монгол балдарга айттым.

— Кайда ол јер? — деп, Сүрэн јилбиркеди.

— Ол түку турган бийик тектир — деп, Арыскан көргүсти.

— Барып көрөктөр! — Алимаа, Ухаантайдын кызы, јардак јараш үниле айда салды. — Көрөктөр барып!

— Чын ла! — Сүрэн сүүнди!

— Јалду — Белдин бажына чыкканча көп өй өдөр. Атту барактар — дедим.

Арыскан, Сүрэн, Цэдэп, Алимаа, мен — ончобыс ээрлү аттарга түрген минип, Јалду-Белге ууландыс. Оо-боо јетпей, бажында серүүн эзин тектирге чыгып келдис. Арысканла экү Монгол јаар улай ла көрүп турган јерге айылчыларды экелдис. Кырдын эзини киркиреп, кулактарга согуп турды.

— Ол туку! — деп, Арыскан он колын ичкери сунды. Мен турнабайды көксимнен суурып, Цэдэпке бердим. Ол эки көзүнө турнабайды жууктадып, анча-мынча ойдин бажында, кыйгырган аясту, айтты:

— О-о!.. Бистин Цаган-Нурдын үстиги жанындагы элбек чөл көрүнөт. Э-э, Сурэн, көр... Слердин койлор! Көр, ол жааи туунын эдегинде... Чек ле бистин алдыбыста немедий... Жуук!

Сурэн көрүп, та нени де монголдоп айдат. Байла, төрөл жери керегинде. Онон орустап, биске баштанды:

— Бис жылдын ла ол жерлерге келип, койлоп жадыс.

Онон Алимаа көрди. Ол до монголдоп та нени де айдат. Төрөл жеринин тууларын, кабырган мал-ажын көрүп ийгени жаан сүүнчи, ырыс болбой кайтсын.

Арыскан да көрүп, унчукты:

— Бот ол койлорды бис жаантайын мынан көрүп жадыбыс. Айса болзо, слерлерди де.

— Маат жок — деп Сурэн айтты.

— Чын, чын! — Цэдэп оморкогонду жөпсинди.

— Слердин койлор бу белге чыгып жат па? — Сурэн соныркап сурады.

— Чыгып жат. Ле каа-жаада ла — дедим.

— Кийинде, бу айдын учында, бис экү бого койлорысты чыгарарыс... Ол тушта көрөригер — деп, мен айттым.— Слерде турнабай бар ба? Бисти анан көрөргө күүнигер келет пе?

— Турнабай бар. Көрөр күүн база бар — деп, Сурэн каруу берди.

— Жок, слер жанып келзегер, ол бир јаланга чыгып, кызыл бөс илигер. Бис ол тушта слерди анда деп билип аларыс — деп, жөп чыгардым.

— Јараар — деп, Цэдэп жөпсинди, слерлер Сурэнле анай-да колбу тудараар. Бот Алимаа ла мен дезе кайдан да көрүнбезибис. Бис Цаган-Нурдан ыраак жадып жадыс.

— Кат бичигер,— Арыскан артып калбады.— Бис база бичиирис. Јаңыс ла орустап. Монгол тилди билбезис... Слер — алтай тилди. Орустап слер де, бис те билер... Јарайт.

— Јарайт, јарайт! — Цэдэп сүүнди.

Турлуга једип келзевис, монгол айылчылар аймак јаар атанарга белен эмтир. Олор бисти сакыгылап, чайлагылап отурдылар.

— Эне, бистин турлу бу ла белден иле — деп, Сурэн энезине сүүнип айтты.

— Чын ба? — дејип, ончо айылчылар кайкашты.

— Чын, чын! — деп, адам ла энем жарыш эдишти.

— Чын болор керек — деп, Ухаантай унчукты.

Ончо улус ненин де учун байаазынан сүүнчилү. Эрмек-куучындары тын, ачык-жарык. Күн тал-түшке жууктай бертир. Айылдын жанында кожого, айылчыларды үйдешкен чилеп, шоркырап, кожондогон айасту табыштанат.

— Көр, Шатра, Арысканла экү... Ол туку журукту альбомды. Оны биске Монос ло онын нөкөрлөри сыйлады. Олордын төс городы — Улан-Батор — адам столдын үстинде јаткан альбом јаар колыла көргүсти.

Ол жүзүн-жүүр журуктарлу јараш альбом болды.

— А слер сый бергенигер бе? — деп, Арыскан ада-энем-ненг араай шымыранып сурады.

— Бергенис, бергенис — деп, олор күлүмзиренип, каруу бердилер.

— Је јакшы болзындар! — монгол најылар бистин ончо койчыларла јакшылажып, машиналарына барып отурдылар.

— База айылдагар! — бистин улус күүнзегилейт.

Бистин, балдардын јөптөрис туку туунын бажында айдылган.

Байрамга келген автолавка-магазиндү машиналар, айылчылар, олорло кожо келген колхозтын башкараачылары — ончолоры атандылар. Олорды эки јандай ла эзчий байрамга келген койчылар, таң атту боочыга јетире үйдежип бардылар.

Арыскан ла мен колдорысты јанып, айылдын ла јанында артып калдыс. Койлор бар. Ого коштой — бисти, балдарды, јаан улус, байла, тын ла керекке албай турган болор керек. Онызы ачу.

Анайып бис монгол нөкөрлөргө јолыккан эдибис.

12. ЈАЙДЫН УЧЫ

Јаскыда келген койлорыстын семиргени торт ло баспактый. Сыранагын, белин тутсан, жуузы иле билдирип турар. Адамнын айтканынча, бу јер койдын јайгы турлузына сүрекей јарап јат. Өлөңи кандый да борјон. Көп јерлерде кујур бар. Койлор ол той балкашты кезикте туска бодоп, јалап јат. Кижи сананза, айылда тус олорго јеткил. Олор дезе түңей ле јер јалаган, тус кемирген турар. Байла, јер база тату.

Монгол најыларыс јанган соңында, Сүрэннен кат келген. Куран айдын экинчи јарымында өзөктө түжер деп. Уренер

ой жеткен. Бис те куран айдын учында өзөккө түжерис деп кайра бичигенис. Онон бери солун-собыр алышпадыс.

Бир күн, айдын учы жаар, Жалду-Белге чыгала, турнабайла Цаган-Нурды алдыска жылдырып экелдис. Көрзөөс, кызыл бөстөн эткен флаг толотой таштын үстінде, агаштын бажында, токтомы жок элбирейт. Онын жанында эки-үч бала көрүнөт. Бирүзи, байла, Сурэн.

Арыскан сүүнди:

— Ол, ол Сурэн туру! База турнабайлу! Көрзөн, Шатра! Көрзөм, чын ла Сурэн. Онын ары жанында жер борозымак... Кумак. Андый да болзо, анда өлөн бар. Анан өскө анда койлор ого не жүрзин. Отобой, жагыс ла ары-бери мантажып, күргүлип жүрбей. Олор дезде такпаадан отоолоп жүрөт. Айдарда, өлөн жеткил. Бистин жерди көрзөн, өлөн тен чек торко. Көзин сүүнер. Санаан жедер. Жагыс ла мал кабыр. Жер элбек, одор жеткил.

— Олор удабас ла өзөккө түжетен эмтир. Флагты көдүргени ол керегинде сөс болуп жат: школго! — деп, мен айттым.

Арыскан ак-чоокыр чамчазын сурала, узун агаш сындырып алып, онын бажына илеле, бийик көдүрип, ары-бери жайкады. Ак-чоокыр чамча эзинге элбирей ле бербей. Эзин тыг, онын учун кармактын сабы ошкош чичке агаш кыйбындап, ээлип турды.

Сурэннин кебери тыг ла јарт эмес. Бистин турнабай жуучылдардыйындый болгон болзо, бис олордын кеберин танып ийбей. Бистин турнабай дезде койчылардын.

Ог жанында өлөн шылырт этти. Ме, јажыл-чоокыр кийимдү гранчы базап келетти. Мен, керек дезде, чочый да бердим... Байагы ла Гриша. Ол бисле эзендежип, айтты:

— Монгол балдар улай ла, эки-үч күннин бажында јаланга чыгып, бери көргүлейт. Слер, Арыскан ла Шатра, бу белге ас келип јадыгар... Мен олорды күнүн ле көрүп јадым.

Гришанын ол сөстөрине сүүнип турганысты. Монгол кичинек најылар бисти ундыбай јадылар. Је бис те андый ок.

Сомов биске турнабайын берет. Бу турнабай ыраак јерлерди јууктада тартып экелет. Чын да, Сурэннин кеберин эмди бис чоком көрөдис. Чек күнге күрөң болуп күйүп калган. Биске айылдап келерде, тыг ла андый эмес болгон.

— Алкыш, Гриша, — деп, санаазы јеткенче көрүп алала, Арыскан турнабайды ого кайра берет.

Мен де күүним јеткенче көрүп алдым.

— Менин, нөкөрлөр, гранда турган ойим түгенди — деп, Гриша унчукты. — Бир жанынаг сүүнчилү. Эне — адага жанар... Айылда болор. Экинчи жанынаг — кунукчылду. Бу эки жылга мен бу жерди айлымды сүүгендий сүүдим. Жылдың кандый ла ойлоринде мында жүргени неден де артык. Кышкыда ла соок. Је, түгей ле јараш, бойынын агызы бар.

— А слер јанбагар, Гриша — деп, Арыскан айтты. — Командирге айдыгар: артарым деп.

— Э-э, мен тегин де эки-үч ай ажыра арткам... Слер өзөккө түшсегер, мен Јалду-Белге ойто катап келбезим. Не дезе, мен бу жерди ончозынаг артык... сүүп јадым, — Сомов куучындап, бу сөстөриле бисти кайкатты.

Јалду-Белге бис узак куучындажып, санаа јеткенче турдыс. Гриша ыраак Воронеж городтон келген... Онын таадазы ла јааназы — ончозы Ада-Төрөл учун Улу јууда турушкан улус болтыр. Эне-адазынын эг јаан уулы дезе Гриша. Онон өскөлөри эм тургуза арай кичинек. Гришадан өскө база эки уул, эки кыс. Ончозы школдо. Уренчиктер.

Куучындажып, турнабайла јер көрүп турганча, күн тал-түшке једе бертир.

Койлорыс Јалду-Белдин бажына чыккалак. Олор, керек дезе, ойто төмөндөп, араай түшкүлөп, отоолоп жүрдилер.

— Слер бистин айылга не айылдап келбей турыгар? — сурадым. — Јагыс ла байрамда болдыгар.

Гриша унчукпай турала, күлүмзиренди:

— Айылдап жүрзем, службаны кем өткүретен?

— Чек бош јок по? — катап соныркадым.

— Чын эмеш пе? — Арыскан да кайкады.

— Чын, чын карындаштар... чын. Мен слерди — ончогорды, кажы ла күн эмес те болзо, је түгей ле, јаантайын көрүп јадым. Өнөтийин эмес. Је гранда турганда, сеге ол до јаны, бу да јаны иле. Анайда үренип калганыс. Бис, мында турган улус, сескир де, ајарынкай да... Качан бир слерге де гранда служить эдерге келижер. Көрөрөөр дө... Менин сөзимди ундыбагар. Слер, ада-энегер чилеп, мал кабырарыгар. Онызы јарт. Је гранда турарга келижер. Черүге алза.

— Албаза? — сурадым.

— Сөс јоктон алар. Бистин черүге жүрбеген кижии кижии бе ол?.. Јок, черүге барарыгар. Мен де иженип јадым.

Онон Гриша эзендежеле, ары болуп жүре берди. Бис те монгол најыларыс јаткан јер јаар көрүп турала, онон койлорыска түштис. Койлор чек төмөндөп, кырдын эдегинде отогылап жүрди.

— Гриша јакшы кижі дезен? — деп, менен Арыскан сурады.

— Јамаң керек эткен эмес, јакшы болбой — дедим.

— Оскө кижі болзо, айса, бисти гранга да јууктатпас эди. Турнабайын да бербес. А Гриша берип јат.

Арыскан јааң көстөрүн менен албай, нени айдарымды сакыйт. Мен эмеш сананала, айттым:

— Чын, Гриша јакшы. Је ол ок өйдө ол ајарыңкай. Бисти улай ла мында болбозын деп, ол бооро нөкөрлик үнле айдып койды не...

Јыраалардын баштары эзинге јайканыжып, кезикте араай шуулаган үн чыгарат. Койу бүрлердин ортозынан куштардын јанары кейге јаңыланат. Кезик аразында үзүк јок. Бир өйдө тымый түжер. Онызы, байла, салкын-эзиннен камаанду. Агаш јыраалардын койу бүрлери ары-бери байбандажа ла берзе, куштардын өткүн үни кезикте токтой түжетен.

Јайдын учы. Ол там ла иле болуп барадат: анда-мында чала сары өң көрүнөт. Тыттардын будактарында бүрде каа-јаа сары бүр чийе-чийе тартылып калгандый. Тарбагандарды көрзөн, чала кызыл-јеерен. Јайгы түги өзүп, өңи кирген. Тынмантап та болбос: семис турганда. Оркөлөр дө кажайып, түгинин өңи кирген. Балбайа семирсенинен улам, манташтары база ла андый, тын эмес.

— Бот, балдар, слердин школго барар өй чек јууктаган... Өзөккө түжер өй јеткен — деп, бир күн энем чала кунукчылду үниле айтты. — Адан ла меге слер јокко кунукчылду.

— Комыдабагар, эне, — Арыскан унчукты. — Бис кышкы турлуга амыраар өйдө, каникулдарда, улай ла келерис.

— Тегин де јаантайын келип јадыс — деп јемештим.

— Слер школго барзагар, бис јаан удабай ла кыштуга түжерис — деп, адам айтты. — Тайгада бу ла күндерде кар жаап, күндер сооп баштаар. Эмди јайдын учы.

Јайдын учы. Је биске үредүлү жылдын башталганы болор.

Удабас көчөр өй.

13. ГРИША СОМОВ

Энем бистин кийимди јунуп, школго белетейт. Керек дезе Арыскан ла меге тарбаганнын терезинен көгүспек те көктөп салтыр. Јайгы тере чала тас. Тердек эмес. Пиджактын ичине кийерге тапту ла өй.

Кийимнен башка курсак белетеш кайда. Олтүрген койлордын ичегезине ле кардына эки уйдын сүдинен эткен сарјузын белетеп урган. Кыжыла јийтен курсак. Ончобыска...

Адам да чакпыларын айылга јууп алды. Эмди тарбаганга чакпыны не салар: озор кӧп. Адып та албай. Кезик јерде озор тен кызыл ӧрт јуулган турар. Бу јерде озорды андап, ӧлтүрип турган улус бар эмес. Кӧп болбой база.

Бир кӱн биске Гриша Сомов келди. Айылдап. Јагыскан ла. Анча-мынча куучындап отурала, айтты:

— Службам божогон. Эмди јанар ӧй јетти.

Гриша бу сӧстӧрди айдып, јаан кара портфелинен турнабайын кодорып, адама берди. Кабы суула кожо.

— Слер, Шуну, бу турнабайды эдинип койыгар... Бу менин бойымдыйы. Службада эдингеним заставада арткан.

Адам сӱӱнеле, эрмек те айдып болбой, јагыс ла кӱлӱмзиренип, эки кӧзин Гришадан албайт. Гриша да сӱӱне берди ошкош, не дезе, онын сыйы јагыс та адама эмес, је биске де јараган деп.

Энем де јалакай ӱниле айтты:

— Бу алкыш эш айтпас слер кандый улус?

— Гриша, сӱрекей јаан быян! — деп, адам тыгыда айтты. — Сенин сыйыг неден де артык... Је, Чечек, ол меге кӧктӧгӧн тарбаган бӧрӱкти ого сыйлап береек. Онон ӧскӧ ого кижн нени беретен. Мындый турнабайды јагыс ла тӱже-нер керек.

— Не, не? — деп, нени куучындажып турганын ондоорго, Гриша кичеенди.

— Јок, јок. Тегин ле — деп, адам айтты. — Бис бойыс...

Энем тӧрдин бажында јаан кара сундуктан тарбаган бӧрӱкти кодорып, Гришага берип, айтты:

— Слер мыны кийип койыгар.

— Јок, јок!.. Слер не! — деп, Гриша кайкай берди. — Мен акту кӱӱнимнен. Слерден меге не де керек јок. Шуну, слер анчы. Бу турнабай анчыга да, койчыга да керек. Мен кереес эдип, Алтайда, мында СССР, МНР, КНР гранында турганымды качан да ундыбазым. Онын учун... Не де керек јок...

— Кем јок, кем јок, Гриша, — адам айтты. — Мында службагар ӧткӧн. Бӧрӱкти кийип койыгар.

Кенетийин адам тура јүгӱреле, сундуктын кийин јанында кургадып койгон тарбаганныг беш терезин ончозын Гришага берип айтты:

— Мыны айлыгарга апарыгар. Бистен. Ончобыстан... Биске айылдап турыгар. Песьме бичигер.

Гриша терелерди албай-албай турала, јук арайдан сакпыяжына сугуп алды. Чала эпјоксынып тургандый ошкош.

Гриша бисте узак отуруп, чайлап, куучындажып, кӱн

кырга отура берерде, жанды. Онын айдыжыла болзо, ого сонгун жанар керек...

Жанар алдында, ол айтты:

— Слердин Шатра ла Арыскан монгол балдарла најылашкан... Жакшы. Мен монгол балдарды улай ла көрүп жадым. Олор турнабайла бир-эки күннинг бажында көрүп жат. Бойбойгарды ундышпагар. Письмо бичижигер — деп, Гриша биске айтты.

Бис ончобыс Гришаны айылдын үстиги жанында бийик төгннинг бажына жетире үйдежип салдыс. Адамнын айдыжыла болзо, гранда тургандардын заставазы турлудан үч-төрт беристе кире ыраак. Ол керегинде Гриша да бойы айткан эмей.

— Жакшы кижиге — Гриша көрүнбей барарда, адам айтты. — Ачык-жарык күүндү. Кандый ла кижининг балазы андый болзо...

— Бис оныла жаңы ла көчүп келеле, најылашканыс дезен, Шатра — деп, Арыскан айтты.

— Эйе — дедим. — Карын ол энеме кайкалду неме болуп билдирген кижиге ол болор — деп. жөмөй соктым.

— Болордон маат жок, — энем жөпсинди. — Жакшы кижиге... Жаман кылыктуу болзо, ол биске көрүнүп, арбанып, сүрөт де эди... Же Гриша анайда этпеген.

— Э-э, бис онын адресин не сурабадыс не? — деп, адам жаңы ла онгонгон чылап, кыйгыра салды.

Керек болзо, ол бойы бичибей. Эки жыл мында жүргөн кижиге бистинг жерди билбес деп не? — энем анайда айдала, турлу жаар басты.

Бис адамла оны ээчий ууландыс.

14. КАТАП ЛА АЛДЫСТА АЖУ

Уйкудан туруп келзеес, кей соок эмтир, алдындазына көрө. Энем ле адам оттын жанында. Тондорын жабынгылап алып, чайлагылап отурдылар.

— А не бүгүн соок? — деп, энемнен сурадым.

— Тышкары чыгып көрзөң, не болуп турганын билип аларын — деди.

Кийинеле, чыгып көрөр болзо, эбире туулар ап-апагаш. Баштапкы кар.

— Арыска-ан! — дедим, — чыгып көр! Кар жаап салган!

Кар. Баштапкы жааган карды жашкан кар дежетен. Же ол удабай ла кайылып калардан маат жок. Соок түшкөн соондо жааган карды күски кар деп айдар. Онын да учун жүски кар

күп эдер, жаскы кар жап эдер» — деп, кеп сөс бары база чын. Тайгада жааган баштапкы кар кайылбас, не десе соок мында там ла тыгып жат. Ого коштой кырда карды көрзөм, ол калынзымак. Је өзөктө жааган кар ол тен жуказымак. Күн тийзе ле, изү чайга салган шкир чилеп, түрген кайылып калар. Чын да, качан мен, оноң Арыскан айылдан чыгып келеле, көрөресте, өзөктөги кар ойто кайылып жатты. Кырлардан десе соок эзин согуп турды. Эрте күстин тыныжы соок болбой.

Арыскан көстөрүн сыкыйтып, эбире аыктайт. «Уу» деп кайкап, көстөрүн јыжат; ак кардан кылбыгып турган болбайсын.

Койлордын арка-сындарынан билер-билдирбес буу чыгып, кейге јайылып, јоголо берет.

Мындый карлаштын кийинде јайгы турлуда нени эдетен эди. Ұч күннен кыймыктап, кышкы турлу јаар ууландыс.

— Кышкы турлуга эм тургуза көчпөзис,— деп, адам айтты.— Бис Тоотой деп кобынын оозына бир айдан артык турзаас, кыш јууктай берер. Ол тушта кышкы турлуга көчөрис.

Школго баратан ой ас артты. Јети ле күн арткан.

Койлор чубажып, јердин үстиле јылып бараткан туман чылап, алдыста бачымы јок баргылап жатты. Олор эмди, жаскыдазына көрө, маарашпайт. Кураандарын көрзөң, энелериле тен, јаан болгылап калган.

Айылдын ичин коштогон аттарды адам ла энем экеледет. Бис десе кой айдашта. Бис олорды ары-бери тын ла јайа салбай турдыс.

— Эмештен откорып барбай — деп, адам јакыган.— Бистен тын ла озолобогор. Кайра көрүп, кирезин билип турар керек.

Адамды көрзөң, чырайы чек кара-күрен. Чөрчөктөги јиит баатыр ошкош. Энемнинг јүзи база андый.

Адам јаан ажуга чыгып, ого база ла үрүстеп баштады:

— Бийиктеген бийик ажу эдин, бисти бурулап тутпай арт. Ак ажыстан амзап ал, бисти алкышту ажырып сал. Төбөөңнөң түшкен суун аржан, суузыныс болгон јажына. Јарадынан туура ажынын чыкпазын, јанган бисти југа сокпой кечирип ийзин.

Анайда айдып, белетеп алган боткозын үезин үрүстеп чачты. Энемнинг эриндери каа-јаа ла кыймыктажып турат. Байла, алкышты, адам чылап тыгыда айтпайт, араай ла бойына айдып турган болбайсын.

Арыскан да, мен де нени де айтпадыс. Јаан улус бойы билбей. Бооро ол јанынан айдар деп туруп, адама адылткам. «Алтайыга ак-чек сананып јүр» — деген. Ол ло бойынча мен ого унчукпас болгом...

Тоотойго једип келзеес, өлөн деп неме јун. Одор элбек. Бу јерде адам ла энем ас турбаган. Кыштуга көчөр алдында бүдүн жарым айга туратан јери бу эмей. Кезик јаскыда јайгы турлуга барадып, бого јарым ай база одуланатан. Је быјыл оны керектебеген.

Эртезинде ле биске, Тоотойго, јаан машина једип келген. Устинде — школго баратан балдар. Олорло кожо Кыпчак Айтпасович. — ол бойының «ГАЗ-69» таңмалу машинасында.

— А-а, балдар школго барарга түжерде, кожо ло төмөндөгөн бө? — деп, ол адам-энемле кокырлашты.

— Олор јогынан эм јайгы турлуда кем артатан эди — адам кокырдан артпады.

— А слер, балдар, — Кыпчак Айтпасович биске баштанды, — эне-адагарла артар күүнигер јок по? Айса, капшай ла олордон айрыларга тураар ба?.. А?

— Эмди үренер керек — дедим.

— Школ эмес болзо, койлоор ло эдис, — Арыскан айтты.

— Бот кандый балдар!.. Јакшы. Чын, эмди — школго! Оның учун машина слерге келген.

Бисле кожо јурт јаар энем атанды. Машина јолой база бир турлудан балдар алды. Јаан машинаның ўстине балдар толо берди. Энелер де, адалар да бар.

Машина јолдың тоозынын кейге көдүрип, бисти јурт јаар шунутты. Турлудан јуулган балдар кандый да омок, сүүнчилү. Олордың көп нургуны интернатта јадар. Бис те јадарыс. Мынан озо төрөгөндөргө јадып үренгенис.

— Јаңы интернатта јадараар. Бир кыпка төрт балдан — деп, Кыпчак Айтпасович байа сүүнчилү айткан. — Алдында сегис, он баладан јаткан. Эмди јүк ле үч-төрттөн.

Бис Арысканла экү сүүне бербей. Интернатта артык. Балдар көп. Не ле немеде кожо иштеер, үренер.

Бис јуртта.

15. ЫРЫСТУ ОЈ.

Күзүнинин өткүн уни бисти катап ла класстар сайын кычырды. Кандый да солун. Канча кире бой-бойысла јолыкпаганыс. Эмди јаба. Бир школдо.

Јаан удабады, бир кун айылдың ижин бүдүрип отурзаас, почтальон келди. Кеберин көрзөм, сүүнчилү.

— Ме, Шатра!.. Сеге письмо... Көрзөн, өскө ороонноң.
— Кандый ороонноң? — кайкадым.
— Билбеечи болбо. Монгол најыларыннан. Канайып ундыган деер оны! — јажы јаандап калган үй кижии письмону берип, меге кайкаганду көрди.

Письмолор: Сурэннен — Арысканга, Цэдэптен — меге...

«Је, Шатра, бистин үредү удабас ла башталар. Письмо јеткенче, слердин үредү баштала бербей. Алтайдан келеле, мен үч пионерский лагерьде болуп, слерлер керегинде куучындар өткүргем. Удабас бистин школдо најылыкка учурлалган јуун болор. Мен куучын айдарга белетенип јадым. Шатра, ада-энеге эзен айт. Бистин куучындашкан ончо балдарга база эзен. Анайда ок койчыларга. Монгол эзенимле — Цэдэп».

Арыскан кычырды: Бис үренип баштадыс. Алтайдан келеле, слердин гранды улай ла көрүп турганыс. Слерди эки ле катап көргөнис. Эзенде база ла ол јерде койлоорыс. Јериме келеле, аттан јыгылала, будым кайрылган. Эмди јазылган. Карын баш үзүлбегени јакшы. Энем ончогорго эзен јетирет. Алимаа база. Бис ончобыс эзен-амыр. Кат чийигер. Сурэн».

— Тын да солун јок — деп, Арыскан айтты.

— Канайып? — јөпсинбедим.

— Је, андый ла.

— Јок, Арыскан камык солун — олордын эзенинде. Онызы эн артык.

Балдар бисти ууй тудуп, соныркагылайт. Кажызына ла письмону колло тудуп көрөр керек. Марказы кандый? Ол база солун. Кезик балдар маркалар јууп јат. Јок, бис Арысканла экү письмодон марканы кодорбой јадыс. Оны кереес эдип, ол ок конвертле кожо арттырып койдыс. Бойыска керек.

Тоолу күннин бажында Арыскан Сурэнге каруу бичип јат: «Энем ле адам эмди Тоотойдо койлойт». Кышту турлуга түшкөлек. Шатрала экү јангы интернатта јадыс. Бир кыпта төрт баладан. Ару, јарык. Јадарга эптү. Радио бар. Залда дезе телевизор. Ондү. Јуукта јангы монгол албатынын бийе-ойынын көргөнис. Москва көргүскен. Биске сүрекеј јараган. Је, Сурэн, солундарынды бичип тур. Эне-аданга эзен јетир. Јакшы үрен. Арыскан».

Мен Цэдэпке база ла бичидим. Көп нени бичиир. Јуукта интернаттын балдары колхозчыларга бойларынын белетеп алган ойын-јыргалын көргүскенин, колхозко барып, уйларга чибинин бүрин кезип ле тартып болушканысты бичидим.

Колхоз чибининг бўрин теермендейле, суланыг кулурына бир эмештен колып, койлор азыраар. Соок тўшсе. Эмди озолодо белетеп јат. Уйларга да белетеп турбай. Ол јанынан монгол најыма ончозын бичидим. Арыскан бичибеген солундарысты јетирерге санандым. Је бир кезек јерлери тўгей. Не дезе, Цэдэп Сурэннен башка јерде јадып јат.

— Э-э, уулдар,— почтальон ўй кижн јолыгала, сурады,— монгол балдардаг кат алып јадаар ба? Бу јуукта мен почта тажыбагам. Оорыгам. Ыскў кижн ордыма иштеген. Суразам, билбейт.

— Јок,— дедим,— нени де албаганыс.

— Алдырбас... Келер. Эмди ырысту ўйлўр ине. Најылыктын письмозы келе-ер. Бот, Ада-Тўрўл јуу тушта письмолор сўрекей ас келетен... Эмди не, амыр-энчў.

— Олор чийер ле болбой — дедим.

— Болбой эмес. Аланзыба. Чийер деп айт.

Ол бойынча бистинг куучын токтог калды.

Бир кўн интернаттанг чыгала, школ јаар базып отурзам, байагы ла почтальон ўй кижн јолыгып, айтты:

— Э, Шатра, мен сеге ат берейин. Районго барып кел. Анда почта. Јуук ла салза, он беристе не бу. Мантадып барзанг, аттын алдынан кўдўрилген тоозын таркзгалакта, удабай ла једип келбейинг... Је, не унчукпай турун?

Сананып турала, айттым:

— Је... Удабас ла болбойым.

— Почта кайдаазын билеринг бе?

— Билерим. Милициянын алтыгы јанында.

— Бот, бот. Чын. Почта анда, белен. Анда кижн сеге газетту, письмолу таарды адынга бойы артып берер.

Атка минеле, аймак јаар учуртып ла ийдим. Интернатта кемнен де суранбадым. Јаан ла болзо, бир сагат болор деп, ичимде санандым.

Аймакта почтага једип келеримде, аттын колтыктарынан тер кўбўктип, кара суу јер јаар тамчылап турды. Аттын эки кулагы да суу. Онын кўкси кўјўндеп, тынастап турганы кандый дейзинг. Баш ла бол, канча ла кире атла мантаткам, мынайда терлеген ат кўрбўгўм.

Почтага келген болзо, анда кижн јок. Сакы ла сакы. Атта соогон. Кўн де ашкан. Керек дезе тал-тўштин кийнинде де ўренип турган балдар школдон јангылайт. Улустын уйлары да јаланнаг келгилейт. База ла эмеш сакыыр, онон јанар деп, арай ўйлабай, шўўй соктым.

Јўк ле энирде почтада иштеп турган ўй кижн келди.

— Сени кем ийди?

— Јурттын почтальоны — адын адап бердим.

— Бойы нени эдип јат?

— Оору — дедим.

— Оору ла оору... Ыскө кижиге ижин не табыштырбас?

— Эртеннен бойы келер — дедим.

— Эмеш сагы. Бир ле болгон. Мен чүрче уй саап ийеин — деп, почтанын ишчизи айтты.

— Мен бачымдап турум. Јанарга ыраак — деп, кыйгыра салдым.

— Је, эртен кел,— деди.

— Канайып эртен келетен?! Эртен кем де келбес. Келетен кизи оору.

— А сен келерин!

— Јок. Кем де келбес. Мен де келбезим... Оору кижинин айбызына келгем. Мен слерди туку түштөн бери сагып јадым.

— Јыдымды сени! Чүрче уй саап алганча сагы деерде. Анайда айдала, чын да, почтанын кижизи меге бир таар атка артып берди. Мен ол ло тарыйын јерим јаар, аттын санаазы чыкканча, айы-бажы јок мантадым ийдим.

Јериме једип келеримде, тапту ла бозом энир болды. Керек дезе јылдыстар да чыгып келтир. Атты чакыга буулайла, почтальон үй кижиге айттым:

— Почтагарды алыгар! — Бойым интернат јаар жүгүрдим. Почтальон үй кизи алкыш-быйан деп турганча, мен кайдан, түкү жүгүре бербей.

— Сен кайда болдың? — деп, Арыскан сурады.

— Аймакта... Почта барып экелгем. Оору почтальоннын ордына.

— Уу, Чачак Мендешевна сүреен чугулданып јат. Шатра кайда ла кайда? Менен сураарда, та дегем.

— Сен кере түжине кайда болдың? — деп, кыбыма кирип ле келеримде, воспитатель ала койды.

— Аймактаг почта барып алып жүргем.

— Сени ого кем ийген?! — адылып чыкты.

— Почтальон үй кизи.

— Бойы кайткан?

— Оору,— дедим,— айбылаган.

— А не суранбаган?

— Слер јок болгоныгар — деп, арай айттым.

— Канайып турун? Мен балдарла кожо отурарымда, сен мынаг чыгала, школ јаар бастыг не. Онон көрбөй калгам. Бу сен кайткан, Шатра?

— Канайтпагам да.

— Эгир ажаныш жок! Куру кон. Нени де айтпаган.

— Ажанбазым... Тойу,— дедим.

Воспитатель бисти уйуктадып койоло, жана берди. Мен ачынып турала, башты туй бүркенип, уйуктаарга белетендим. Карын; Арыскан эки болчок калаш ла бир аяк чай экелип койтыр. Ажанып алдым.

Анча-мынча куучындажып јатсаас, интернаттың эжиги «ток-ток» ло этти. Јалтана бердис: баштактар эмезе эзирик киж. Воспитатель ойто келбес учурлу.

Јаан класстың бир канча уулы эжикти ачып ийди.

— А Шатра уйуктап јат па?

— Јаңы ла јаткан — дешти.

— Бот, бот. Карын ойгу турбай. Ме, Шатра, письмо Cerel — деп, почтальон үй киж и меге письмо берди.

Көрзөм,— Цэдэптен... Монголиядан.

16. БИСТИҢ АМАДУ

Күнниң көзи эртен тура өчөмик болды. Санаада да карануй. Је тал-түште калың туман серий берди. Эбире апагаш кар. Јаңыс ла кырлардың кайа-таштары карарат.

Арысканла экү ада-энебистин турлузына субботто, ой тал-түштең эмеш ле кыйарда, келгенис. Адам ла энем сүүнгилеп, биске јаңы сойгон койдың канын кайнатты.

Эгирде койлор јуудыс. Узак көрбөстө, оморды көрөргө дө солун. Омор до биске санааркап калган ошкош. Каскак каяудан јууп түжүреристе, уккур түшкүледи. Омордың сан төмөн түжүп турганын көрүп, Арыскан айтты:

— Тен тирү көчкө ошкош.

— Јаан-јаан таштарга түней дезен — дедим.

— Јаңыс ла кейге көдүрилбей јат.— Арыскан айтты.— Таштардың бойы болзо, кейге бийик чарчап чыгала, козырап-күзүрөп түжер эди.

Турлуны көрзөн: тура, двор, чеден... Ичкери јанында чоккон өтөк. Бийик. Арыскан ла анаң чаналу јыңылап јадар. Кичинек турганда.

Эки күнге бис ада-энебиске двордың ичинен өтөк чыгара күрежип, одын киреележип, койлор сугарыжып јүрдис. Кажайган, корсойгон тустар чеденниң јанында чичке ичтү тоскуурларда јаткылайт.

Быыл турлу кандый да јаңы нөме ошкош.

— Ада, кажы ла јылда баштап тарыйын келзен, кышкы турлу јаңырып калгандый көрүнөр — деп айттым.

Адам одынды жарала, унчукты:

— Солун болбой а. Көстөрүң курч болзо, жаантайын андый. Кажы ла жыл солун болзо, онызы жакшы.

— Кышкы турлуда жакшы ба? — энем кайкады.

— Жакшы — дедим — мында табыш ас, арү кей. Койлор-дын жыды жаарзымак. База жакшы.

— Кой кабырбаза, кунукчылду — Арыскан эрмектенди.— Журтта кижиге кунукчылду. Балдар көп тө болзо, түңей ле, кижини турлу жаар тартар.

— Сен тен койчы кижиге болорго турган болбойын, балам? — деп, адам сүүнип, куучындап отурды.

— Болорым — Арыскан бүдүмчилү айтты.— Тайга-ташка жүрзе, артык. Сегис ле классты божотсом, койлоорым... Сени-ле кожо, адам.

— Ол тушта мен айылда ла отуратан турум,— энем кокырлады.

— А мен база кой кабыарым. Айса, Арысканла кожо — дедим.

— Чек жакшы — адам энеме көрүп, көзиле имдеп, күлүмзиренди.— Ол тушта амыралтага чыгарыс. Пенсияга. Онын үстине балдарыс та акча берер.

— Жагыс та акча берер эмезис. Бис слердин уйларды да, койлорды да, тайгалап барзабыс — ончозын кожо апарарыс.

Ол тушта слер жакшы амырараар — деп, Арыскан, чек ле жаан кижиге чилеп, шүүп отурды.

— Жайгыда кижиге уй жок канайып отуратан? Нени саап ичетен? — энем оңон сурады.— Адаң ла мен уй жок канайып кара чай ичетенис?

— Же эки уй болзо, бирүзин арттырып саларыс,— мен куучынга кириштим.

— Койлорды ончозын да апарза, кем жок. Олорды, чын саап турган эмес,— адам айтты.

— А слер бойлороор уй-кой тутпайтаныгар ба? — энем соныркады.

— Не тутпас? Тударыс — деп, мен артып калбадым.

— Жакшы, жакшы. Балдарыс андый ла болор деп иженип жадыс — деп, энем сүүнчилү айтты.

Бистинг куучын ол бойынча токтоп калды.

Орой энгир. Адам атты чанакка жегип ийди. Тенгериинг элбек түбинде каа-жаа жылдыстар мызылдажып чыкты. Энгирги соок эзин кулакты чала эмеш чым этире тондыра согуп турды. Аттын кылгы түктери билер-билдирбес ак кырула жабыла берген турат.



АЛТАЙЫҢНЫҢ АР-БҮТКЕНИН ЧЕБЕРЛЕ, КОРЫ.

А. Адаров.

АГАШТАР КЕЗИЛГЕНИНЕНГ УЛАМ САНАА.

Төрөлимнинг агажын кезип те салза,
Төңгөжи онын түңей ле артар...
Тазылыла кожо кодорып апарза,
Ташту тууларым түңей ле турар!
Куштар, көрүктер жажырган үреннен
Койылып агаштарым өзүп келер,
Жажарып туулаган јерин алкап,
Јаш үйелер түңей ле јүрер.
Албатыны да чек кырып саларда,
Ас-мастан өзүп келетен ле эмей.
Күн алдында јүрүмге сүүнип,
Күмүш Алтайда јуртай ла бербей.
Алтай јоголор деп, кем айтты?
Ак-јарык турза, албатым јүрер!
Јүрүмде кандый кинчек эткенис?
Јүрбеске каргап түкүрер?
Јобош күүндүлөр јогол то калза,
Јоткон күүндүлөр түңей ле чыгар!
Кортык коомойы садып та ийзе,

Темир тиштерлу жеек
Алтайымнын жажыл тонын чечет.
Онын жүрегин кемирет,
кемирет.
Ол жүрек — менин жүрегим,
кертилет, кертилет!
Жүстөр жылдарга
шуулаган мөштөр
Лажына жажыл
жараш мөштөр,
Кузуктары ээлеген
байбак мөштөр.
Бүгүн өлүл жат!
Бүгүн жылылып жат!
Мөштөр, мөштөр
Слердин салымаар
Алтай баатырлар
салымына түнгей,
Жүрүмдө жендирип
өлүп калзагар,
Адыгар кожоңыбыста,
өлбөй жүргей.
Слер жерге серүүн бергенеер,
Чечектерге жүрүм бергенеер.
Кай кожондү кайран мөштөр
Алтай топшуурда
слердин үнигер.
Көгөрип барган
өзөктөрдү көргөмдө,
Жанмырга жундурган
мөштөрдү көргөмдө,
Көксиме мөңүн
кожондор түүлет.
Көрбөгөн кайкалду
түштер түжелет...
Же бүгүн
кангыл мөштөр өлөт,
Алтай мөштөр өлөт...
Бис те чактардан ас артпаныс.
Мөштөрис, слерди
корып аларыс.



Л. Кокышев.

ТУРНА

Коркышту ыраак Алтайга
Комыдап не барадын?
Алтайыстың үстиле
Айланып не турадын?

Алтайыстың суузынан
Амзап алзан, турна.
Ак булутту туузына
Амырап алзан, турна.

Кар түшпейтен алтайдан
Качан ойто жанарын?
Ыраак өскө таладан
Ырысты канай табарын?

Коркышту ыраак алтайга
Комыдап, не барадын?
Алтайыстың үстиле
Айланып не турадын?

Л. Кокышев.

АЛТАЙЫМ.

Кутук суузы
 кургабай аккан,
Кулаазы чагкыр
 мөңкүлик Алтайым,
Такып ла санаам
 мен сеге салатам,
«Тайатан болзон,
 Тай!» — дейтем.

• Кандый да кўчти јенип чыгарын.
Ырыс табарын, нөкөр табарын.
Је сен ыраак јорыкка јүрзен,
Алтайга јанарга мендеерин.
Кеен Алтайым — ол санаалар,
Кеен Алтайым — ол түймеелер.
Алтайды сен ундыбазын,
Качан да болзо, омок јүрерин.
Ырыс табарын, јолдор табарын.

А. Адаров.

ТӨРӨЛ ГОРОДЫМ.

Городым јылдын јылга јаранып,
Јаңы туралар тоозы көптөйт.
Тоозынду оромдоры асфальтла жабылып,
Торко бүрлер кейде эбирилет.
Тенериге јеткен теректер шуулайт,
Теректер турат, јолды жакалай.
Онын үстинде ару тенери,
Ару кейле албатым тынгай.
Бу тыныш, кару скверде
Чечектердин көбизи кандый.
Олордын кайкалду јараш јыды
Јүректи эмдеп, эзиртип тургандый.
Кажы ла кун эртен тура
Ишке мендеп скверле өдөдим.
Јажыл чибилер өткүре чалыган
Күннинг чогына күлүмзиренип көрөдим.
Тура тудаачылар эрте туруп,
Иштейтен јеринде кыймыражат.
Крандар узун колын чөйгилеп,
Чыгып клееткен күнле јакшылажат.

АТ ЛА ӨЙ.

Айдын түнде
Ат соодуда
Ак кыру...
Ак-жазыл кырлар.
Ат энчикпей,
Чакыны эбирip,
Айды кулагыла
Араай жылдырар.
Аттын аяктый
Jaан көзинде
Ак түндердин
Тагдагы чагылар.
Содон айыл,
Айылдын жанында ат.
Келер тандалар,
Капшай ат.
Бу өткөн өй —
Аргымак аттар
Соодуга туруп,
Кырутып калгандар.
Аттар өйи
Өткөн дежет.
Жирменчи чак —
Ракета дежет.
Je өйдөн
Аттар үркибейт.
Чылбырын үзүп,
Кырларга качпайт.
Балтырганду тайгаларга
Аттар мантайт,
Баштарыла ойноп,
Кырлар ашкылайт.
Канатту да болзобус,
Кайып та учсабыс,
Жүрөктеристе
Алтай аттар,
Ай туйгакту,
Торко жалду аттар
Түжелет,
Санаабыста артат.

Кўстинг айдын тўндеринде
Кулактарыла жылдыс эжип,
Соодуда турат.
А алтай уул,
Озогы баатыр чылап,
Адыла куучындажып,
Энгмек тайгаларды ажат.
Ылым туулардын
Жылбыркай жолдорыла
Кўн такалу аттар
Барат.

Э. Палкин.

ЈАСКЫ ИШ.

Јас келген. Јайа тўшкен
Јаркындалган јас, кўрзўн,
Јаландар, јиктер јажарган:
Серўўн, јымжак кўк ўлўн.
Эрў, чыкту јангы кыра
Эбиреде араай буулайт.
Картошко салып, јаскы јерде
Канча улус бўкўнғўйт.
Кара јерди, казадым
Кайкап тургандый кўрўдим.
Јилбиркеп, акту кўўнимнен
Сыным јенгил иштейдим.
Турна бийикте кыйгырды...
Тенгери тымык, кўк, ајас!
Ончозы ўзўп, чечектеп јайылды...
База ла јас.
Јанымда јажыл јик кечире
Койлор отойт, баш кўдўрбейт.
Јангы тўрўгўн кой јанында
Келин иштенип билинбейт.
Ак кураган туруп болбой,
Араай маарайт, элјингдейт.
Энезининг эмчегин таппай,
Телчип, бойы энчикпейт.
Јиит келин оны сыймайт,

Куучындажат, кўлўмзиренет.
Энезине эмизип, оны
Эркелеп кичеет.
Кураан жылу сўтти сорып,
Куйругын сўўнип, чычандадат.
Койчы келин бўркин чупчып,
Терин арчыйт, каткырынат...
Иштеген кижини тууразынан
Кўрўргў дў жараш ине.
Иш кижини жалакай эдет,
Сўўген ижи — кижиге эрјине.
Иштен кейге мен бўдедим,
Чырайына чике кўрўдим.
Эмдик малдый шунуп бараткан
Ўйди ишле чалмадайдым!
Јўрўмде сўўнип иштеген
Кижини катан болотон.
Иш этпестер чык јетпеген
Агаштый куру туратан.
Јайылтып, кайынды јажарткан
Јастын јаркынду чоғындый,
Агаштарды ўрў ўскўрген
Агару ачу јулугындый,
Улу ийде сўўген иштен
Кижининг эди-канына таркайт.
Ол ийдеден кижини агаштый
Ўзўп, тыгып чечектейт.
Јер ўстине јажыл мўштий
Јаркындап, ўнжўк, бек турат.
Иштеген кижиге ар-бўткен де,
Ак ајас та болужат!

БАЖАЛЫКТАР

Албатынын оос чүмделгези.

Алкыш	3
-----------------	---

Чөрчөктөр.

Көзүйке	5
Үч кыс. П. Кучияк, Н. Улагашев . . .	31
Койоннын жаргызы. Т. Шинжин . . .	36
Тус. Кыдат албатынын чөрчөги . . .	40

Алтай литература.

Мундузак	43
Ойто ло кыш. С. Тока	47
От чечек. С. Тоюшев	51
Баштапкы алтамдар. И. Шодоев . . .	58
Чөкөлбөгөн сакылта. У. Садыков . . .	67
Чалдыкпас чечектер. С. Манитов . . .	74
Кара күчүк	90
Үч ангчы. С. Суразаков	95
Митяш. И. Кочеев	100
Күннинг көзи. И. Шинжин	110

**Алтайынның ар-бүткенин
чеберле, коры.**

Агаштар кезилгениненг улам санаа.	
А. Адаров	155
Мөштөр өлөт. А. Адаров	156
Турна. Л. Кокышев	158
Алтайым. Л. Кокышев	158
Кеен Алтайым. П. Самык	159
Төрөл городым. А. Адаров	160
Атла ой. С. Суразаков	161
Жаскы иш. Э. Палкин	162

Олсогошева Мария Викторовна

ВНЕКЛАССНОЕ ЧТЕНИЕ

«Родная земля»

6 класс

Художник В. С. Торбоков

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор В. И. Ортонулова. Технический редактор Е. К. Манышева. Корректор А. К. Торбокова.

Сдано в набор 23.03.92. Подписано к печати 17.08.92. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура журнальная рубленая. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,76. Уч.-изд. л. 9,53. Тираж 2000 экз. Заказ 1058.

Горно-Алтайское республиканское книжное издательство «Юч-Сюмер», 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.

Горно-Алтайская республиканская типография.
659700, г. Горно-Алтайск,
пр. Коммунистический, 35.



40 руб